

حق بر محیط زیست

مهدی فیروزی

سازمان انتشارات جهاد دانشگاهی
۱۳۸۴

تقدیم به:

◀ آنان که بهترین لحظات زندگی‌ام را در کنارشان بودم،
دوستان شهیدم؛
و به:

◀ «تمام انسان‌های آزاده»
که برخورداری از محیط زیست سالم، حق آنان است.

☀ «هُوَ الَّذِي خَلَقَ لَكُمْ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعاً»، سوره‌ی بقره (۲): آیه‌ی ۲۹
او (خدایی) است که همه‌ی آن چه را (از نعمت‌ها) در زمین وجود دارد، برای شما آفرید»

☀ «هُوَ أَنشَأَكُمْ مِنَ الْأَرْضِ وَاسْتَعْمَرَكُمْ فِيهَا»، سوره‌ی هود (۱۱): آیه‌ی ۶۱
«اوست که شما را از زمین آفرید و عمران و آبادانی آن را به شما واگذاشت»

☀ «انسان از حقوقی بنیادین برای داشتن آزادی، برابری و شرایط مناسب زندگی در
محیط زیستی که به او اجازه‌ی زندگی با حیثیت و سعادت‌مندانه را بدهد، برخوردار است»
اصل اول اعلامیه‌ی کنفرانس سازمان ملل متحد درباره‌ی محیط زیست ۱۹۷۲

☀ «هر فرد حق دارد، در محیط زیست سالم زندگی کند».
ماده‌ی ۱۱ پروتکل الحاقی به کنوانسیون آمریکایی حقوق بشر ۱۹۸۸

فهرست مطالب

نشانه‌های اختصاری ■	۷
سخن ناشر ■	۸
مقدمه ■	۱۰
فصل اول: کلیات ■	۱۲
واژه شناسی ■	۱۲
حق و حقوق ■	۱۲
تعریف حق ■	۱۲
تعریف حقوق ■	۱۳
محیط زیست ■	۱۵
تعریف محیط زیست ■	۱۵
انواع محیط زیست ■	۱۷
آلودگی زیست محیطی ■	۱۸
تعریف آلودگی ■	۱۸
انواع آلودگی ■	۱۸
نگاهی به وضعیت محیط زیست ■	۱۹
فصل دوم: حق بر محیط زیست و حقوق بین‌الملل ■	۲۴
حقوق بین‌الملل و گرایش‌های نوین ■	۲۴
گرایش‌های نوین حقوق بین‌الملل ■	۲۴
ارتباط محیط زیست و حقوق بین‌الملل ■	۲۵
حقوق بین‌الملل محیط زیست و پیدایش آن ■	۲۵
توسعه‌ی حقوق بین‌الملل محیط زیست ■	۲۷
توسعه‌ی مقررات ■	۲۷
اعلامیه‌ی کنفرانس ملل متحد در مورد محیط زیست انسانی (اعلامیه‌ی استکهلم) ■	۲۷
منشور جهانی طبیعت ■	۲۹
اعلامیه‌ی کنفرانس ملل متحد در مورد محیط زیست و توسعه اعلامیه‌ی ریو ■	۲۹
د) سند کنفرانس جهانی توسعه‌ی پایدار ژوهانسبورگ ■	۳۲
توسعه‌ی نهادها ■	۳۲
برنامه‌ی محیط زیست ملل متحد ■	۳۲
کمیسیون توسعه‌ی پایدار ■	۳۳
نهادهای دیگر ■	۳۴
حق بر محیط زیست و حقوق بین‌الملل محیط زیست ■	۳۵
فصل سوم: حق بر محیط زیست و حقوق بشر ■	۳۷
تحولات حقوق بشر ■	۳۷
واژه شناسی ■	۳۷
حقوق بشر ■	۳۷
حقوق بین‌الملل بشر ■	۳۸
تحول مفهوم حقوق بشر ■	۳۸
حمایت بین‌المللی از حقوق بشر ■	۴۰
اسناد بین‌المللی حقوق بشر ■	۴۰

- منشور ملل متحد ■ ۴۱
- منشور بین‌المللی حقوق بشر ■ ۴۱
- الف) اعلامیه‌ی جهانی حقوق بشر ■ ۴۲
- ب) میثاق بین‌المللی حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی ■ ۴۲
- ج) میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی ■ ۴۲
- پیش طرح سومین میثاق بین‌المللی حقوق همبستگی ■ ۴۳
- نسل‌های حقوق بشر ■ ۴۴
- نسل اول، حقوق مدنی و سیاسی ■ ۴۴
- نسل دوم، حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی ■ ۴۵
- نسل سوم، حقوق همبستگی ■ ۴۶
- ویژگی نسل‌های حقوق بشر ■ ۴۸
- فرایند یکپارچگی نسل‌های حقوق بشر ■ ۴۹
- فصل چهارم: حق بر محیط زیست و حقوق همبستگی ■ ۵۲**
-
- حق بر محیط زیست ■ ۵۲
- تعریف حق بر محیط زیست ■ ۵۲
- منابع حق بر محیط زیست ■ ۵۳
- اسناد جهانی ■ ۵۳
- اسناد منطقه‌ای ■ ۵۵
- برخی منابع دیگر ■ ۵۵
- ماهیت حق بر محیط زیست ■ ۵۶
- محتوای حق بر محیط زیست ■ ۵۸
- حق دسترسی به اطلاعات زیست محیطی ■ ۵۸
- الف) اعلامیه‌ی ریو و دستور کار ۲۱ ■ ۵۸
- ب) اصول راهبردی صوفیا ■ ۵۹
- ج) کنوانسیون بین‌المللی در مورد حق بر اطلاعات و مشارکت عمومی در زمینه‌ی محیط زیست ۱۹۹۸ ■ ۶۰
- د) کنوانسیون اروپایی حقوق بشر ■ ۶۱
- هـ) کنوانسیون تغییرات آب و هوایی ■ ۶۱
- و) اسناد دیگر ■ ۶۲
- حق مشارکت در فرایند تصمیم‌گیری‌های زیست محیطی ■ ۶۲
- الف) اعلامیه‌ی ریو و دستور کار ۲۱ ■ ۶۲
- ب) منشور جهانی طبیعت ■ ۶۳
- ج) اصول راهبردی صوفیا ۱۹۹۵ ■ ۶۳
- د) کنوانسیون بین‌المللی در مورد حق بر اطلاعات و مشارکت عمومی در زمینه‌ی محیط زیست ۱۹۹۸ ■ ۶۳
- هـ) کنوانسیون اسپو ESPOO راجع به ارزیابی آثار زیست محیطی در زمینه‌ی برون مرزی ۱۹۹۱ ■ ۶۳
- و) کنوانسیون تغییرات آب و هوایی ■ ۶۴
- ز) پیش طرح سومین میثاق بین‌المللی حقوق همبستگی ■ ۶۴
- حق بر آموزش در زمینه‌ی مسایل زیست محیطی ■ ۶۴
- حق اقامه‌ی دعوا و جبران خسارات زیست محیطی ■ ۶۴
- الف) کنوانسیون اروپایی حقوق بشر ■ ۶۵
- ب) اعلامیه‌ی ریو و دستور کار ۲۱ ■ ۶۵

- ج) پیش طرح سوّمین میثاق بین‌المللی حقوق همبستگی ■ ۶۵
- د) کنوانسیون حقوق دریاها ■ ۶۶
- هـ) اصول راهبردی صوفیا ■ ۶۶
- ارتباط حق بر محیط زیست و حق بر توسعه ■ ۶۶
- تعریف توسعه و حق بر توسعه ■ ۶۶
- تعریف توسعه ■ ۶۶
- تعریف حق بر توسعه ■ ۶۶
- شناسایی حق بر توسعه ■ ۶۷
- محیط زیست و توسعه، تعامل یا تعارض؟ ■ ۶۸
- ارتباط حق بر محیط زیست و حق بر صلح ■ ۶۹
- تعریف صلح ■ ۶۹
- شناسایی حق بر صلح ■ ۷۰
- حق بر محیط زیست و حق بر صلح ■ ۷۱
- ارتباط حق بر محیط زیست و حق بر میراث مشترک بشریت ■ ۷۱
- پیدایش مفهوم میراث مشترک بشریت ■ ۷۱
- محیط زیست و میراث مشترک بشریت ■ ۷۴
- فصل پنجم: عوامل تهدید کننده‌ی حق بر محیط زیست ■ ۷۶
- آلودگی هوا و فضا ■ ۷۶
- آلودگی آب و خاک ■ ۸۱
- بررسی موردی آلودگی دریایی خلیج فارس و دریای خزر ■ ۸۲
- آلودگی رودخانه‌ها ■ ۸۴
- آلودگی خاک ■ ۸۴
- نابودی درختان، گیاهان و حیوانات ■ ۸۵
- مخاصمات مسلحانه ■ ۸۶
- فصل ششم: ضمانت اجرای حق بر محیط زیست ■ ۸۸
- ماهیت حقوقی اسناد زیست محیطی ■ ۸۸
- مسئولیت بین‌المللی دولت‌ها در قبال نقض مقررات زیست محیطی ■ ۸۹
- مسئولیت بین‌المللی دولت ناشی از اعمال منع نشده در حقوق بین‌الملل ■ ۹۱
- آلودگی زیست محیطی و مسئولیت بین‌المللی کیفری ■ ۹۲
- جبران خسارات زیست محیطی ■ ۹۳
- حق بر محیط زیست و مسئولیت دولت در حفاظت از محیط زیست کشور خود ■ ۹۶
- فهرست منابع ■ ۹۸

نشانه‌های اختصاری

ABM	Anti- Ballistic Missile
CBD	Convention on Biological Diversity
CFCs	Chloro Flouro Carbons
CITES	Convention on International Trade in Endangered Species of Wild Fauna and Flora
CO	Carbon Monoxide
COs	Carbon Dioxid
CSD	Commission on Sustainable Development
D.D.T	Dichloro Diphenly Trichloroethane
FAO	Food and Agriculture Organization
GA	General Assembly
IAEA	International Atomic Energy Agency
ILO	International Labour Organization
IMO	International Maritime Organization
IUCN	International Union for Conservation Nature of and Natural Resources
NGOs	Non - Governmental Organizations
ROPME	Regional Organization for Proctective the Marine Environment
UNCED	United Nations Conference on Environment and Development
UNCHE	United Nations Conference on Human Environment
UNEP	United Nations Environment Programme
UNESCO	United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization
ECOSOC	United Nations Economic and Socil Counil
WCED	The World Commission on Environment and Development
WCN	World Charter for Nature
WHO	The World Health Organization
WSSD	World Summit on Sustainable Development

سخن ناشر

فعال سازی ظرفیت‌های موجود دانشجویی در کلیه سطوح برای تولید و انتشار آثار علمی، فرهنگی کمترین وظیفه‌ای است که ما در قبال جمعیت عظیم دانشجویان کشور برعهده داریم.

لذا در چارچوب تدابیر و طرح‌های ویژه، دبیرخانه انتخاب پایان نامه سال دانشجویی با هدف بهره‌گیری هرچه بیشتر جامعه از ظرفیت‌های علمی، فرهنگی این عرصه و نیز به منظور تعمیق، توسعه و ترویج نتایج یافته‌های دانشجویی، طرح انتشار پایان نامه‌های برتر دانشجویی را در دستور کار خود قرار داده‌است.

لذا در همین راستا و به منظور ارتباط و تعامل هرچه بیشتر جامعه با ظرفیت‌ها، قابلیت‌ها و استعدادهای دانشجویی کشور و همچنین حمایت از پایان نامه‌های برگزیده دوره هشتم، این آثار بصورت کتاب منتشر می‌شوند.

اینک که جامعه ما در آستانه خیزش بزرگ علمی است، توسعه علمی، پژوهشی و رونق آموزش عالی به یک جنبش فراگیر تبدیل شده و این نشانه بسیار خوبی از تحولات آینده در کشور است. از سوی دیگر در نیم قرن گذشته با تحولات فکری در کل جامعه جهانی مواجه بوده‌ایم. که باید بکوشیم ضمن درک عمیق این تحولات، زمینه را برای رشد و پویایی هرچه بیشتر فرهنگ ایرانی و اسلامی مهیا کنیم.

زمانی محور اصلی فعالیت‌ها در دانشگاه‌ها، آموزش بود. اما امروز با احساس ضرورت، انجام و رونق پژوهش در کشور تحولات وسیعی را به وجود آورده‌است. آمارهای موجود امیدهای تازه‌ای را ایجاد کرده‌است: از جمله آمار وجود حدود ۷۰۰ محقق در یک میلیون نفر جمعیت، که در برنامه چهارم توسعه، این رقم ارتقاء می‌یابد. همچنین مراکز پژوهشی خصوصی که در گذشته اهمیتی برای پژوهش قائل نبودند امروز در تولید علم و دانش حرف‌های زیادی برای گفتن دارند. زمینه توسعه ارتباط دانشگاه‌ها با جامعه بیشتر فراهم شده‌است بطوری که امروز شاهد اتفاقات تازه در این عرصه هستیم. دانشگاهیان ایرانی وارد عرصه‌های بین‌المللی شده‌اند، مقالات آنها در کنفرانس‌های بین‌المللی ارائه می‌شود و هر روز شاهد افزایش ارجاع به مقالات دانشمندان ایرانی هستیم که این خود نشانگر کیفیت بالای تحقیقات است با استقرار توسعه علمی در کشور، ایران به آستانه نوآوری رسیده‌است. همه اینها عواملی هستند که ضرورت پرداختن جدی به پایان‌نامه‌های دانشجویی را (که خود بخش قابل توجهی از تحقیقات دانشگاهی را شامل می‌شود) نشان می‌دهد. امید است

۹ ■ مقدمه ►

سرمایه‌گذاری در علم و پژوهش (به معنی توجه به آینده کشور و توسعه پایدار و مطلوب) هرروز بیشتر و بهتر شود و پژوهش و فناوری به عنوان مفاهیم فراملی بیش از پیش شناخته شوند. بنابراین باید امید داشت در برنامه‌ریزی‌های بومی کشور، تحولات جهانی در نظر گرفته شود و معیارهای بین‌المللی ملاک عمل قرار گیرد.

با درک ضرورت توسعه علم، بسط دانایی و تسهیل دسترسی جامعه به نتایج مطالعات پژوهشگران، سازمان انتشارات جهاددانشگاهی با برگزاری «جشنواره پایان‌نامه سال دانشجویی» اقدام به انتخاب بهترین پایان‌نامه‌ها در موضوعات مختلف دانشگاهی نموده‌است اثری که پیش روی شماست حاصل هشتمین دوره برگزاری جشنواره پایان‌نامه سال دانشجویی در سال ۸۳ می‌باشد که در قالب مجموعه پایان‌نامه‌های برگزیده هشتمین دوره پایان‌نامه سال دانشجویی منتشر می‌گردد.

با آرزوی توسعه و تعمیق این حرکت و با امید به جلب نظر تمامی اندیشمندان و دست‌اندرکاران عرصه پژوهش و نگارش از تمامی عزیزانی که سازمان انتشارات جهاددانشگاهی را در این راه همراهی کرده‌اند سپاسگزاری و تقدیر می‌نمائیم.

سازمان انتشارات جهاددانشگاهی
و دبیرخانه پایان‌نامه سال دانشجویی

مقدمه

گرچه مدتهاست بشر متوجهی اهمیت محیط زیست در زندگی خود شده است، اما دهه‌های آخر قرن بیستم را باید زمان اوج طرح مسائل زیست محیطی دانست. امروزه خطر بزرگی که بشر از ناحیهی مشکلات زیست محیطی احساس می‌کند، نه تنها آرامش و امنیت زندگی او را بر هم زده، بلکه موجودیت او را هم در معرض تهدید و خطر قرار داده است. بنابراین، در کنار مشکلاتی که بشر امروز دارد، فاجعه‌ی به هم خوردن تعادل زیست محیطی - اگر نگوییم مهم‌ترین - یکی از مهم‌ترین مسائل و دغدغه‌های اوست.

مشکل آلودگی محیط زیست امروز جهان، مشکل تنها یک کشور و یا یک قلمرو خاص نیست، بلکه مشکل کل جهان است که در بردارندهی مسائل مختلفی نیز هست که از جمله می‌توان به آلودگی آب و هوا، گرم شدن کره‌ی زمین، بالا آمدن سطح آب دریاها، انهدام گونه‌های گیاهی و جانوری، فرسایش لایه‌ی ازن، تخریب جنگل‌ها، باران‌های اسیدی، آلودگی‌های صوتی، آزمایش‌های هسته‌ای و ... اشاره کرد.

این همه، نتیجه‌ی عملکرد خود انسان است. هرچند تأثیر انسان بر محیط زیست پیرامون خود عمری به قدمت حیات او دارد، اما تخریب و نابودی آن، به دنبال انقلاب صنعتی و افزایش سریع جمعیت، به گونه‌ای خطرناک شدت یافت و پیشرفت علم و فن‌آوری انسان را قادر ساخت تا طبیعت را مقهور خویش ساخته و موجب انهدام تدریجی، اما مستمر محیط زیست گردد.

تحقیقات علمی نشان داده است که اجزای مختلف محیط زیست دریاها، رودخانه‌ها، هوا، خاک، حیوانات، گیاهان و ... همه به یکدیگر وابسته و مرتبط هستند و به لحاظ همین وحدت و یکپارچگی، هر نوع آلودگی می‌تواند موازنه و تعادل میان عناصر مزبور را بر هم زند. از این رو به منظور حفظ و حراست از طبیعت و محیط زیست، به تدریج اندیشه‌ی وضع قواعد و مقررات جهانی شکل گرفت و از رهگذر کنفرانس‌ها و سازمان‌های بین‌المللی تکامل یافت. در این قواعد و مقررات، جلوگیری از آلودگی محیط زیست مورد تأکید قرار گرفت و معیارهای جهانی مشترکی، جهت به نظم درآوردن فعالیتهای مرتبط با محیط زیست انجام شد. اما اقدامات در مورد محیط زیست، در همین جا متوقف نشد، بلکه با مطرح شدن مسائل مربوط به حقوق بشر - که با انتشار اعلامیه‌ی جهانی حقوق بشر ۱۹۴۸ و میثاق‌های بین‌المللی ۱۹۶۶ جایگاهی رفیع در نظام بین‌المللی به خود اختصاص داد - مسأله‌ی محیط زیست نیز وارد مرحله‌ی تازه‌ای شد، تا این که در سال ۱۹۷۲ در اعلامیه‌ی استکهلم بین حقوق بشر و محیط زیست رابطه و پیوندی اساسی برقرار گردید.

در ماده‌ی یک این اعلامیه آمده است: «انسان از حقوقی بنیادین برای داشتن آزادی، برابری و شرایط مناسب زندگی در محیطی که به او اجازه‌ی زندگی با حیثیت و سعادت‌مندانه را بدهد، برخوردار است. او رسماً حفاظت و بهبود محیط زیست برای نسل‌های حاضر و آینده را بر عهده دارد».

از آن تاریخ به بعد «حق بر محیط زیست» به طور مستمر، در اسناد بین‌المللی مورد تأیید و تأکید قرار گرفته است. پیش طرح سومین میثاق بین‌المللی حقوق همبستگی ۱۹۸۲، دارا بودن حق بر محیط زیست را یکی از اشکال حرمت و حیثیت انسانی تلقی کرده که مکمل حقوق بشر برای نسل حاضر و شرط تحقق آن برای نسل‌های آینده است. بر اساس ماده‌ی ۱۵ این پیش طرح، دولت‌های عضو متعهد می‌گردند که شرایط طبیعی حیات را دچار تغییرات نامساعدی نکنند که به سلامت انسان و بهزیستی جمعی صدمه وارد کند. منشور جهانی طبیعت نیز اصول ۱۴ تا ۲۴ خود را به نحوه‌ی به کار بستن و اجرای اصول مربوط به دارا بودن حق بر محیط زیست و حفاظت از آن اختصاص داده است. همچنین مواد ۱ و ۱۰ اعلامیه‌ی ریو نیز حاوی قواعدی مشابه هستند.

این دستاوردها هرچند به لحاظ اجرایی هنوز به طور کامل استقرار نیافته‌اند، اما نباید اهمیت آنها ناچیز جلوه داده شود، چرا که به بهایی گراف به دست آمده‌اند.

بی‌شک، اهمیت حق بر محیط زیست که محل تلاقی دو موضوع مهم و مورد بحث محافل علمی، سیاسی و حقوقی جهان، یعنی «حقوق بشر» و «محیط زیست» است، بر کسی پوشیده نیست، زیرا حق بر محیط زیست به مثابه‌ی پیش‌نیازی برای دیگر حقوق بشر است، چرا که برای بهره‌مند شدن انسان‌ها از این حقوق، فرض بر این است که آنان از حداقل سلامتی و تندرستی برخوردار باشند. بدین ترتیب حق برخورداری از محیط زیست سالم را می‌توان در بنیادی‌ترین حق شناخته شده در منشور ملل متحد، یعنی حق حیات یافت.

هدف اصلی این پژوهش بررسی و تبیین یکی از جدیدترین مقولات مرتبط با حقوق بشر و محیط زیست، یعنی حق بر محیط زیست است. به همین منظور با بررسی اسناد بین‌المللی تصویب شده از اواخر قرن نوزدهم تا اوایل قرن بیست و یکم به تجزیه و تحلیل این موضوع پرداخته‌ایم.

برخود لازم می‌دانم، از همه‌ی بزرگوارانی که در انجام این پژوهش یاری‌ام کرده‌اند، تشکر کنم. به ویژه از استادان بزرگوارم جناب آقای دکتر اردشیر امیرارجمند و جناب آقای دکتر سید فضل الله موسوی سپاسگزاری می‌کنم.

پیشاپیش از عزیزانی که زحمت مطالعه‌ی این نوشته را بر خود هموار می‌کنند و با ارائه‌ی انتقادات و پیشنهادات خود بر نویسنده منت می‌گذارند، تشکر و قدردانی می‌نمایم.

مهدی فیروزی - فروردین ۱۳۸۴

فصل اول: کلیات

در این فصل، در دو مبحث کلیاتی را درباره‌ی حق بر محیط زیست ذکر می‌کنیم؛ ابتدا بحث واژه‌شناسی را پیرامون مفاهیم حق، حقوق، محیط زیست و آلودگی زیست محیطی، بیان می‌کنیم و سپس بحثی کوتاه پیرامون وضعیت محیط زیست خواهیم داشت.

واژه‌شناسی

شناخت و تعریف دقیق از واژه‌های مطرح در هر موضوعی می‌تواند به درک صحیح از آن موضوع کمک نماید، به همین جهت به چند مفهوم اساسی در این رابطه می‌پردازیم.

حق و حقوق

تعریف حق

از واژه‌ی «حق»^۱ تعریف‌های فراوانی ارائه شده که در اینجا به چند تعریف مهم اشاره می‌کنیم:

الف) «حق، امری است اعتباری که بر حسب آن شخص یا گروه خاصی، قدرت قانونی پیدا می‌کند که نوعی تصرف خارجی یا اعتباری در شیء یا شخص دیگر انجام، و لازمه‌ی آن، امتیاز برای ذی حق بر دیگران می‌باشد».^۲

ب) «برای تنظیم روابط مردم و حفظ نظم در اجتماع، حقوق برای هر کسی امتیازهایی را در برابر دیگران می‌شناسد و توان خاصی به او می‌بخشد، این امتیاز و توانایی را حق می‌نامند، مثل حق حیات، حق مالکیت، حق آزادی شغل و...».^۳

ج) «حق، امری است اعتباری، که برای کسی (له) و بر دیگری (علیه) وضع می‌شود».^۴

۱. در زبان انگلیسی «Right» دو مفهوم و مضمون اصلی سیاسی و اخلاقی دارد؛ الف: «Right» (حق) ممکن است دلالت بر کاری درست و بجا یا انجام کار درستی داشته باشد؛ از این رو، وقتی می‌گوییم که کمک کردن به نیازمندان حق است؛ یا دروغ، کلاه برداری و سرقت ناحق است در گفتار ما حق به معنی «درست» می‌باشد. ب: «Right» (حق) ممکن است اشاره به امتیاز و استحقاق ویژه‌ای داشته باشد که فرد نسبت به برخی از چیزها دارد که در این مفهوم، حق به معنی نوعی امتیاز می‌باشد. آنچه در این نوشتار مورد بحث ماست، «Right» بنابر معنی دوم است. در این باره نگاه کنید: دانلی، جک، «نظریه‌های حقوق بشر»، در حقوق بشر، نظریه‌ها و رویه‌ها، ترجمه‌ی شریفی طراز کوهی، حسین، (تهران، دانشکده‌ی حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران، ۱۳۸۰)، ص ۷۴. همچنین نگاه کنید: مارتین پی. گلدینگ، «مفهوم حق: درآمدی تاریخی»، ترجمه‌ی راسخ، محمد، مجله‌ی تحقیقات حقوقی، شماره‌ی ۲۶-۲۵، (بهار - تابستان ۱۳۷۸)، پیش گفتار مترجم، صص ۲۶۴ - ۲۶۲.

۲. دفتر همکاری حوزه و دانشگاه، درآمدی بر حقوق اسلامی، (قم، دفتر انتشارات اسلامی، ۱۳۶۴) ج ۱، ص ۴۴.

۳. کاتوزیان، ناصر، مقدمه‌ی علم حقوق، (تهران، شرکت انتشار با همکاری بهمن برنا، ۱۳۷۱)، صص ۲ - ۱.

۴. مصباح یزدی، محمدتقی، حقوق و سیاست در قرآن، نگارش شهرابی، محمد، (قم، مؤسسه‌ی آموزشی و پژوهشی امام خمینی، ۱۳۷۷)، ص ۲۶.

۱۳ ■ کلیات ►

(د) «حق، امتیاز و نفعی است متعلق به شخص که حقوق هر کشور، در مقام اجرای عدالت، از آن حمایت می‌کند و به او توان تصرف در موضوع حق و منع دیگران از تجاوز به آن را می‌دهد».^۱

تعریف‌های دیگری نیز توسط حقوق‌دانان ارائه شده است^۲ که به جهت اختصار از ذکر آن خودداری می‌کنیم.

در فقه امامیه نیز حق، نوعی قدرت و توانایی بر چیزی یا کسی یا هر دو تعریف شده است.^۳

با توجه به آنچه ذکر شد می‌توان گفت:

«حق، اقتدار، سلطه و امتیازی است که برای شخصی اعتبار شده و دیگران مکلف به رعایت آن هستند».^۴

تعریف حقوق

کلمه‌ی «حقوق» بر سه معنی مختلف اطلاق می‌شود:

الف) «حقوق به معنای مجموعه‌ی مقررات حاکم بر روابط اجتماعی است»؛^۵ یعنی مجموعه‌ی باید‌ها و نبایدهایی که اعضای یک جامعه ملزم به رعایت آنها هستند و دولت ضمانت اجرای آنها را بر عهده دارد. واژه‌ی حقوق در این معنا اگر چه مفید معنای جمع است و بر مجموعه‌ای از مقررات دلالت می‌کند، ولی به عنوان یک کلمه‌ی جمع که دارای مفرد باشد، مورد توجه نیست، بلکه نظیر کلماتی همچون گروه و قبیله اسم جمع به کار می‌رود و می‌توان گفت که حقوق به این معنا، نظیر واژه‌ی شرع یا شریعت در اصطلاح فقهای اسلام است، حقوق در این معنا گاهی مرادف

۱. کاتوزیان، ناصر، مبانی حقوق عمومی، (تهران، نشر دادگستر، ۱۳۷۷)، ص ۳۷۴.

۲. برای نمونه نگاه کنید: جعفری لنگرودی، محمدجعفر، مقدمه‌ی عمومی علم حقوق، (تهران، کتابخانه‌ی گنج دانش، ۱۳۷۱)، ص ۱۵؛ همین نویسنده، حقوق اسلام، (تهران، کتابخانه‌ی گنج دانش، ۱۳۷۰)، صص ۵ - ۴؛ کاتوزیان، ناصر، فلسفه‌ی حقوق، (تهران، شرکت سهامی انتشار، ۱۳۷۷)، ج ۳، صص ۴۴۲ - ۴۱۹؛ مدرّس، علی اصغر، حقوق فطری یا مبانی حقوق بشر، (تهران، انتشارات نوبل، ۱۳۷۵)، صص ۲۷ - ۲۵؛ ولمن، کارل «مفهوم حق (۲)»، در حق و مصلحت، ترجمه‌ی راسخ، محمد، (تهران، انتشارات طرح نو، ۱۳۸۱)، ص ۲۰۲.

۳. برای نمونه به دو تعریف از فقهای امامیه اشاره می‌شود:

الف) «فان الحق نوع من علی شیء متعلق بعین الحق التحجیر... او غیرها کحق الخيار... او علی شخص کحق القصاص... ونحو ذلک». الطباطبایی الیزدی، السید محمدکاظم، حاشیة المکاسب، (قم، مؤسسه اسماعیلیان، بی‌تا)، ص ۵۵.

ب) «واما الحق، فهو... مجموعه‌ی للانسان من حیث هو علی غیره و لو بالاعتبار من مال او شخص او هماعاً».

آل بحرالعلوم، السید محمد، (تهران، مکتبه‌ی الصادق، ۱۴۰۳هـ)، ج ۱، ص ۱۳.

۴. مدنی، سید جلال الدین، مبانی و کلیات علم حقوق، (تهران، نشر همرا، ۱۳۷۴)، ص ۲۵.

۵. نگاه کنید: خسروشاهی، قدرت الله، و دانش پژوه، مصطفی، فلسفه‌ی حقوق، (قم، مؤسسه‌ی آموزشی و پژوهشی امام خمینی، ۱۳۷۹)، ص ۱۶.

◀ حق بر محیط زیست ■ ۱۴

«قانون» دانسته می‌شود. در این مورد به عنوان مثال می‌توان از «حقوق ایران»^۱، «حقوق مدنی»^۲، «حقوق بین‌الملل»^۳ و... نام برد.

ب) «حقوق به معنای جمع حق است»؛ برای تنظیم روابط مردم و حفظ نظم در اجتماع، حقوق برای هر کس امتیازهایی را در برابر دیگران می‌شناسد و توان خاصی به او می‌بخشد، این امتیاز و توانایی را «حق» می‌نامند که جمع آن حقوق است؛ مانند حق حیات، حق مالکیت، حق آزادی شغل و حق زوجیت که با عنوان «حقوق بشر»^۴ مورد حمایت قرار می‌گیرد.^۵

ج) «حقوق، به معنای علم حقوق»؛ یعنی دانشی که به تحلیل قواعد حقوقی و سیر تحول آن می‌پردازد؛ «دانشکده‌ی حقوق» و شعبه‌های گوناگون حقوق مانند: «حقوق مدنی»، «حقوق کیفری» و... از شایع‌ترین موارد استعمال همین معنا می‌باشد.^۶

آنچه که موضوع این نوشتار است، «حق بر محیط زیست»، مربوط به کاربرد دوم کلمه‌ی حقوق یعنی «جمع حق» است و برای این که کاربرد کلمه‌ی حقوق در دو معنی متفاوت «Right» و «Law» در این نوشتار موجب اشتباه نشود، روش زیر را به کار می‌بریم:

۱. به طور کلی تلاش خواهیم کرد به جای کلمه‌ی «حقوق/Rights» جمع حق، از مفرد آن یعنی حق استفاده کنیم؛ مانند عنوان این نوشتار که «حق بر محیط زیست»^۷ است.

۲. در مواردی که مجبور باشیم از صورت جمع حقوق استفاده کنیم و قرینه‌ای وجود نداشته باشد که دلالت بر این کند که حقوق به معنای جمع حق (Right) است، از اصطلاح انگلیسی آن در پاورقی استفاده خواهیم کرد.

۳. در مواردی که منظور از حقوق، نظام حقوقی، قانون یا دانش حقوقی (Law) باشد و قرینه‌ای دال بر آن وجود نداشته باشد، از اصطلاح انگلیسی آن در پاورقی

---

۱. Law of Iran

۲. Civil Law

۳. International Law

۴. Human Rights

۵. کاتوزیان، ناصر، مقدمه‌ی علم حقوق، (پیشین)، ص ۲.

۶. همان؛ همچنین نگاه کنید: خلیلیان، سید خلیل، حقوق بین‌الملل اسلامی، (تهران، نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۷۸)، صص ۱۴-۱۵.

۷. Right to Environment

۱۵ ■ کلیات ►

بهره خواهیم جست؛ مانند «حقوق محیط زیست در ایران»^۱ یا «حقوق بین الملل محیط زیست»^۲.

محیط زیست

تعریف محیط زیست

بعضی از نویسندگان از این که بتوان تعریفی جامع و حقوقی از «محیط زیست»^۳ ارائه داد، اظهار تردید کرده اند؛^۴ زیرا حقوق داخلی ایران و بسیاری از کشورها در خصوص تعریف محیط زیست ساکت هستند و بیشتر محیط زیست را در رابطه با عناصر طبیعت، منابع طبیعی، شهر و مناظر به کار برده اند. به همین جهت مفهوم محیط زیست از نظر کشورها با توجه به اهمیتی که هر کشور به یکی از عناصر زیست محیطی می دهد، می تواند متفاوت باشد. برای این که بتوانیم تعریف جامعی از محیط زیست ارائه دهیم به ناچار باید برخی از مفاهیم را که شناخت محیط زیست، متوقف بر آشنایی به آنهاست، تعریف کنیم و در انتها تعریف مورد نظر از محیط زیست را بیان نماییم.

الف) طبیعت

اگر بخواهیم از واژه ای با مفهوم مبهم نام ببریم، این واژه چیزی جز کلمه ای «طبیعت» نخواهد بود؛ زیرا به تمام موجوداتی که پروردگار در جهان بی آنها، آفریده است، طبیعت گفته می شود؛ به عبارت دیگر، هر چیزی که دست بشر در ایجاد آن دخالت نداشته باشد، طبیعت نام دارد.^۵

ب) اکولوژی

«اکولوژی»^۶ یا بوم شناسی، دانشی است که به مطالعه ای روابط جانداران با محیطی که در آن زندگی می کنند، می پردازد. با توجه به محتوای نه چندان روشن محیط زیست، افکار عمومی، بین اکولوژی و محیط زیست تفاوت چندانی قائل نیست.^۷

ج) اکوسیستم

۱. The Law of Environment in Iran

۲. International Environmental Law

۳. Environment

۴. تقی زاده انصاری، مصطفی، حقوق کیفری محیط زیست، (تهران، نشر قومس، ۱۳۷۶)، ص ۱۴.

۵. تقی زاده انصاری، مصطفی، حقوق محیط زیست در ایران، (تهران، انتشارات سمت، ۱۳۷۴)، ص ۱۰.

۶. Ecology

۷. همان؛ همچنین در این باره نگاه کنید: باوندی، بیژن، با دانش اکولوژی آشنا شویم، (تهران، انتشارات انجمن ملی حفاظت منابع طبیعی و محیط انسانی، ۱۳۵۴)، ص ۵؛ زارع مایوان، حسن، زیست شناسی عمومی، (تهران، انتشارات سمت، ۱۳۷۲)، ص ۲۵۹؛ آر، تایلر، اس فیچتر، الکساندر و جورج، اکولوژی، ترجمه ی کریمی، احمد، (تهران، انتشارات انجمن ملی حفاظت منابع طبیعی و محیط انسانی، ۱۳۵۶)، صص ۳ - ۲.

◀ حق بر محیط زیست ■ ۱۶

«اکوسیستم»^۱، عبارت است از هر ناحیه‌ای از طبیعت که در آن، بین موجودات زنده و اجسام غیر زنده واکنش‌های متقابل انجام می‌گیرد، تا تبادل مواد بین آنها به عمل آید؛ مثلاً یک دریاچه یا یک جنگل، یک اکوسیستم است و شامل چهار عامل تشکیل دهنده، یعنی اجسام غیر زنده، تولیدکنندگان، مصرف‌کنندگان و تجزیه‌کنندگان می‌باشد؛ از این رو محیط زیست را می‌توان یک اکوسیستم دانست که از تعداد بی‌شماری اکوسیستم‌های کوچک‌تر تشکیل شده است و بشر برای زندگی و ادامه‌ی آن به تمام اکوسیستم‌ها وابستگی دارد.^۲ اکوسیستم انواعی دارد، مانند اکوسیستم خشکی و اکوسیستم دریایی، که اینها نیز خود انواعی دارند^۳ که جهت رعایت اختصار از ذکر آنها خودداری می‌شود.

(د) کره‌ی زمین

کره‌ی زمین را بر مبنای معیارهای زیست محیطی به بخش‌های زیر تقسیم می‌کنند:

۱. **لیتوسفر**^۴؛ کره‌ی سنگی، که شامل صخره‌های جامد و قسمت مذاب داخلی است.^۵

۲. **پدوسفر**^۶؛ کره‌ی خاکی، که در اثر فرسایش لیتوسفر و بقایای جانداران و پس مانده‌های مواد آلی تشکیل می‌شود و لایه‌ی نازک فوقانی آن برای کشاورزی به کار گرفته می‌شود.^۷

۳. **هیدروسفر**^۸؛ کره‌ی آبی مشتمل بر سه چهارم آب شور و شیرین است که سطح کره‌ی زمین را فرا گرفته است.^۹

۴. **اتمسفر**^{۱۰}؛ کره‌ی هوا^{۱۱}، که منطقه‌ی گازی جو^{۱۲} زمین را تشکیل می‌دهد.^۱ که خود اتمسفر یا جو^{۱۳} زمین هم از چند لایه تشکیل شده است.^۲

۱. Ecosystem

۲. جنیدی، محمدجواد، صنایع معدنی و آلودگی محیط، (تهران، سازمان گسترش و نوسازی صنایع ایران، ۱۳۵۲)، ص ۱۴۴.

۳. دریاهای انواع اکوسیستم نگاه کنید: کمیسیون ملی یونسکو، آموزش بین‌المللی محیط زیست، ترجمه‌ی برومند، فیروزه، (تهران، کمیسیون ملی یونسکو در ایران، ۱۳۷۰)، ص ۲۴؛ بنان، غلامعلی، محیط زیست انسان و جلوگیری از آلودگی آن، (تهران، انجمن ملی حفاظت منابع طبیعی و محیط انسانی، ۱۳۵۱)، ج ۲، ص ۱۲۰؛ دانه‌کار، افشین، و پوروخشودی، سیده زهرا، «کرونولوژی وقایع محیط زیست دریایی»، فصلنامه‌ی محیط زیست، جلد دهم، شماره‌ی ۱، (۱۳۷۷)، ص ۵۷.

۴. Lithosphere

۵. نوری، جعفر، فرهنگ جامع محیط زیست، (تهران، مؤلف، ۱۳۷۲)، ص ۱۵۳.

۶. Pedosphere

۷. همان.

۸. Hydrosphere

۹. همان و شایان، سیاوش، فرهنگ اصطلاحات جغرافیایی طبیعی، (تهران، انتشارات مدرسه، ۱۳۷۳)، ص ۱۸۰.

۱۰. Atmosphere

۱۱. هوا (Air) مخلوطی از گازها (عمدتاً اکسیژن و نیتروژن) است که قابل رؤیت نیستند، ولی اطراف ما را احاطه کرده‌اند و با آن تنفس می‌کنیم. نوری، جعفر، پیشین، ص ۱۳.

۱۷ ■ کلیات ►

با توجه به آنچه ذکر شد، اکنون به تعریف محیط زیست می‌پردازیم. یکی از نویسندگان می‌گوید:

«محیط زیست عبارت است از هوا، آب، خاک، گیاه، جنگل، بیشه، مرتع، دریا، دریاچه، رودخانه، چشمه، آبزیان، حیوانات، کوه، دشت، جلگه، کویر، شهر و یا ده (شامل کوچه، خیابان، ساختمان، اعم از تاریخی و عادی و کارخانه) و غیره».^۳

بعضی دیگر محیط زیست را این گونه تعریف کرده‌اند:

«قسمتی از جو یا پوسته‌ی زمین که حداقل برای نوعی زندگی مساعد باشد، محیط زیست نامیده می‌شود، بنابراین محیط زیست، قسمت کوچکی از جو (اتمسفر)، هیدروسفر و لیتوسفر را شامل می‌شود؛ به عبارت دیگر، محیط زیست قشر نازکی از هوا، زمین و آب است که همه‌ی زندگی را در بر دارد».^۴

الکساندر کیس معتقد است: اصطلاح محیط زیست را می‌توان به یک منطقه‌ی محدود یا تمام یک سیاره و حتی به فضای خارجی که آن را احاطه کرده، اطلاق کرد. اصطلاح بیوسفر یا لایه‌ی حیاتی که یونسکو - خصوصاً - آن را به کار می‌برد، با یکی از وسیع‌ترین تعریف‌ها مطابقت دارد که عبارت است از، محیط زندگی بشر یا آن بخش از جهان که بنا به دانش کنونی بشر، همه‌ی حیات در آن جریان دارد.^۵

اگر بخواهیم یک جمع‌بندی از تعریف‌های فوق داشته باشیم، باید بگوییم:

«محیط زیست، به تمام محیطی اطلاق می‌شود که انسان به طور مستقیم و غیر مستقیم به آن وابسته است و زندگی فعالیت‌های او در ارتباط با آن قرار دارد».^۶

۱. همان، ص ۱۵۳ و شایان، سیاوش، پیشین، ص ۲۲.

۲. پایین‌ترین لایه‌ی اتمسفر، تروپوسفر (Troposphere) است که تقریباً تمام بخار آب اتمسفر و کلیه‌ی پدیده‌های جوگی مانند ابر و باران و ... در این لایه ظهور می‌کند. لایه‌ی بعدی استراتوسفر (Stratosphere) نام دارد که بین تروپوسفر و مزوسفر قرار گرفته است. لایه‌ی بعدی مزوسفر (Mesosphere) است که در ارتفاع ۵۰ کیلومتری قرار دارد. و لایه‌ی بعدی بیوسفر (Biosphere) است که به آن زیست کره هم می‌گویند و قسمتی از کره‌ی زمین است که زندگی و حیات در آن یافت می‌شود و مشتمل بر بخش‌هایی از لیتوسفر، هیدروسفر و اتمسفر است. نوری، جعفر، پیشین، صص ۵۱۵ و ۱۵۳ و ۵۱؛ بنان، غلامعلی، پیشین، صص ۱۲۸ و ۳؛ جنیدی، محمدجواد، پیشین، ص ۱۴۳؛ همچنین نگاه کنید: شایان، سیاوش، پیشین، صص ۲۳ - ۲۲.

۳. بنان، غلامعلی، پیشین، ص ۵.

۴. جنیدی، محمدجواد، پیشین، ص ۱۴۳؛ همچنین نگاه کنید: متین، ابوالقاسم، «تهدید جهانی زیست کره، منابع طبیعی در آستانه نیستی»، مجله‌ی پژوهش و سازندگی، سال چهارم، شماره ۱۳، (زمستان ۱۳۷۰)، صص ۴-۳.

۵. کیس، الکساندر، «مقدمه‌ای بر حقوق بین الملل محیط زیست»، در حقوق محیط زیست، ترجمه‌ی حبیبی، محمدحسن، (تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۷۹)، ج ۱، ص ۵.

۶. قوام، میر عظیم، حمایت کفیری از محیط زیست، (تهران: انتشارات سازمان حفاظت محیط زیست، ۱۳۷۵)، ص ۳. در باره‌ی تعریف محیط زیست همچنین نگاه کنید: حجاب، محمدمنیر، «التلوث و حماية البيئة»، (مصر، دارالفجر، ۱۹۹۹م)، ص ۱۱.

◀ حق بر محیط زیست ■ ۱۸

انواع محیط زیست

دانشمندان و کارشناسان محیط زیست معتقدند که محیط زیست به دو بخش تقسیم می‌شود:

الف) محیط زیست طبیعی

«محیط زیست طبیعی به آن بخش از محیط زیست اطلاق می‌گردد که در تشکیل آن بشر نقشی نداشته، بلکه از موهبت‌های خدادادی است و شامل جنگل‌ها، مراتع، کوه‌ها، دشت‌ها، رودخانه‌ها، دریاها، باتلاق‌ها، چشم‌اندازها و ... می‌گردد. عوامل تشکیل دهنده‌ی محیط زیست طبیعی، شامل عوامل جاندار (گیاهان و جانوران) و عوامل بی‌جان (خاک، آب و هوا) می‌باشد».^۱

ب) محیط زیست انسانی

«محیط زیست انسانی یا به عبارت دیگر، محیط زیست انسان ساخت، به آن بخش از محیط زیست اطلاق می‌گردد که به دست بشر ساخته شده و زاینده‌ی تفکر او می‌باشد».^۲

آلودگی زیست محیطی

تعریف آلودگی

ماده‌ی ۹ قانون حفاظت و بهسازی محیط زیست مصوب ۱۳۵۳، تعریف ذیل را از «آلودگی زیست محیطی»^۳ ارائه می‌دهد:

«منظور از آلوده ساختن محیط زیست عبارت است از پخش یا آمیختن مواد خارجی به آب، هوا، خاک یا زمین، به میزانی که کیفیت فیزیکی، شیمیایی یا بیولوژیک آن را به طوری که زیان‌آور به حال انسان یا سایر موجودات زنده یا گیاهان و یا آثار وابسته باشد، تغییر دهد».^۴

انواع آلودگی

آلودگی‌های زیست محیطی، انواعی دارند که مهم‌ترین آنها عبارتند از: آلودگی‌های هوا، آب، خاک، صوت، شیمیایی و هسته‌ای.^۵

۱. اداره‌ی کل حفاظت از محیط زیست بوشهر، نظری بر محیط زیست استان بوشهر، به نقل از: قوام، میر عظیم، پیشین، ص ۵.
۲. به نقل از همان.

۳. Environmental Pollution

۳. به نقل از همان، ص ۶؛ همچنین نگاه کنید: علی صداقه، صلیحه، النظام القانوني لحماية البيئة البحرية من التلوث فی البحر المتوسط، (بنغازی، منشورات جامعه قاریونس، ۱۹۹۶م)، ص ۴۰.
۴. قوام، میر عظیم، پیشین، ص ۴.
۵. قوام، میر عظیم، پیشین، ص ۴.

۱۹ ■ کلیات ►

علاوه بر آلودگی‌های زیست محیطی، عامل تأثیر گذار دیگر بر محیط زیست، «انهدام زیست محیطی»^۱ است که شامل نابودی و انهدام جنگل‌ها، مراتع، گیاهان، گونه‌های وحشی و سایر مظاهر محیطی طبیعی و زیستی می‌باشد.^۲

نگاهی به وضعیت محیط زیست

بررسی اجمالی سرگذشت انسان نشان می‌دهد که تعامل بشر به عنوان جزئی از طبیعت با محیط پیرامونش، سه مرحله را شامل می‌شود؛ این سه مرحله عبارتند از: دوران تسلط طبیعت بر انسان، دوران تسلط انسان بر طبیعت و دوران تعامل و همگرایی انسان و طبیعت.

دوره‌ی اول در برگرفته‌ی عصری است که در آن بشر کاملاً مقهور طبیعت بوده و قادر نبوده دخل و تصرفی در طبیعت انجام دهد. در این دوره که با پیدایش و آفرینش انسان شروع می‌شود، اگر بشر تصرفی جزئی هم در طبیعت و محیط زیست خود داشته است، ضرری نداشته و طبیعت به راحتی این تصرفات را تحمل، جبران و بازسازی کرده است؛ به طوری که می‌توان گفت، در این دوره، محیط زیست به صورت بکر و دست نخورده باقی ماند.

در مقایسه با دوره‌ی اول، دوره‌ی دوم از زندگی انسان را شاید بتوان دوران غلبه و تسلط انسان بر محیط زیست دانست. این دوره، عصر ایجاد تمدن‌های صنعتی است. بشر با دستیابی به صنعت ماشینی و به وجود آوردن کارخانه‌های کوچک و بزرگ، رابطه‌ی خود را با طبیعت متحول کرد؛ بدین صورت که برای افزایش تولید، منابع بیشتری را مورد بهره‌برداری قرار داد و در نتیجه صدمات بیشتری را به طبیعت وارد کرد و در اثر این امر، طبیعت رو به تخریب و نابودی گذاشت.

در این دوره، بشر این امکان را یافت که با تصرفات بی‌رویه «تعادل اکولوژیک»^۳ طبیعت را بر هم زده و علاوه بر تخریب محیط زیست، آلودگی آن را نیز موجب شود.^۴ رفتار او در این دوره به گونه‌ای بود که فکر می‌کرد مالک زمین است، نه ساکن آن؛ لذا پیشرفت خود را، پیروزی به حساب آورد، حتی اگر این پیروزی، تخریب بخش‌هایی از محیط زیست و طبیعت را در پی داشته باشد.^۵

۱. Enviromental Degradation

۲. همان؛ همچنین درباره‌ی آلودگی و انواع آن، نگاه کنید: ارنائوط، محمد السید، *الاسلام و التربية البيئية*، (مصر، دار الامال، ۱۴۲۰)، ص ۴۷.

۳. Ecology Balance

۴. تقی زاده انصاری، مصطفی، *حقوق محیط زیست در ایران*، (پیشین)، ص ۳.

۵. Barbara Ward and Rene Dubos, *Only One Earth*, (England, Penguin Books, ۱۹۷۴), P. ۲۴.

◀ حق بر محیط زیست ■ ۲۰

روند این تخریب و آلودگی زیست محیطی برای طبیعت غیر قابل تحمل، غیر قابل جبران و غیر قابل بازسازی بود؛ انواع آلودگی‌های آب، خاک، هوا، صوتی، شیمیایی، هسته‌ای، دریایی و ... آثار زیانباری را برای انسان و محیط زیست داشت، به طوری که طی سال‌های اخیر به صورت بحرانی بزرگ در آمد و زنگ خطر را برای بشر به صدا درآورد.^۱

مروری بر حوادث یک قرن اخیر، عمق این فاجعه را بیشتر نمایان می‌کند. اگر چه دسترسی انسان‌ها به تکنولوژی پیشرفته، زندگی را آسان کرده، اما استفاده‌ی نابجا و بی‌رویه از آن، عوارض مرگباری را نیز در پی داشته است. کشف بسیاری از عناصر جدید برای مبارزه با بیماری‌ها و آفات، باعث ورود آنها به چرخه‌ی غذایی انسان و خود باعث به وجود آمدن بیماری‌ها و عوارض ناشناخته شده است؛ برای مثال اثر بعضی از «آفت کش‌ها»^۲ همچون «د.د.ت»^۳ و «آلدرین»^۴ تا ۱۵ سال در محیط پایدار می‌ماند؛ که همین امر باعث می‌شود به تدریج این عناصر وارد چرخه‌ی غذایی انسان شوند.

در این دوره، کشف و استخراج بی‌رویه‌ی منابع طبیعی، همچون انرژی‌های فسیلی، علاوه بر این که حقوق نسل‌های آینده را به مخاطره انداخت، باعث آلودگی فراوان آب، خاک، هوا و دریا شد؛ آلودگی‌هایی همچون : ورود گاز کریونیک یا دی‌اکسیدکربن^۵ و منواکسیدکربن^۶ در اثر ورود سوخت‌های فسیلی به محیط زیست، ریزش بیش از پیش فضولات کارخانه‌ها و سموم مختلف در دریاها و رودخانه‌ها،^۷

۱. کمیسیون ملی یونسکو، پیشین، ص ۱۰.

۲. Pesticide

۳. Dichloro Diphenly Trichloroethane (D. D. T)

د.د.ت، نوعی حشره کش با سمیت فراوان است که برای مدت طولانی به صورت رسوب در آرگانسیم‌های جانوری باقی می‌ماند و به تدریج از طریق تغذیه‌ی جانوران بزرگ‌تر از جانوران کوچک‌تر، وارد زنجیره‌ی غذایی شده و در نتیجه باعث ایجاد مسمومیت و مرگ و میر می‌شود. نوری، جعفر پیشین، صص ۱۲۹-۱۲۸.

۴. همان، ص ۳۷۴؛ همچنین در این باره نگاه کنید: سلطانی، محمود، «آفت کش‌ها، محیط زیست و توسعه‌ی پایدار»، فصلنامه‌ی محیط زیست، شماره‌ی ۲۹، (۱۳۷۸)، ص ۳۶.

۵. Carbon Dioxide(CO₂)

گاز کریونیک یا دی‌اکسیدکربن، گازی بی‌رنگ است که از سوزانده شدن کربن با اکسیژن حاصل می‌شود. دی‌اکسیدکربن حاصل از سوزاندن سوخت‌های فسیلی، باعث افزایش آلودگی هوا می‌شود. همان، ص ۷۲؛ گفته می‌شود که سالانه حدود ۵/۷ میلیارد تن اکسیدکربن وارد جو زمین می‌شود. کاظمی، علی اصغر، روابط بین الملل در تئوری و عمل، (تهران، نشر قومس، ۱۳۷۷)، ص ۵۶۸.

۶. Carbon Monoxide (CO)

منواکسیدکربن، گاز سخی موجود در گازهای حاصل از موتورهای اتومبیل، سوختن گاز و دود سیگار است. این گاز به راحتی با هموگلوبین خون ترکیب شده و تشکیل کربوکسی هموگلوبین می‌دهد و باعث کمبود اکسیژن در بافت‌ها می‌گردد. نوری، جعفر، پیشین، ص ۷۳.

۷. برنامه‌ی محیط زیست سازمان ملل (یونپ)،

۲۱ ■ کلیات ►

غرق نفت کش‌های غول پیکر و وارد شدن مواد نفتی و آلاینده‌های دیگر به دریا^۱، سوانح و رخداد‌های هسته‌ای^۲، جنگ‌های اتمی^۳، سوانح شیمیایی^۴ و استفاده از سلاح‌های شیمیایی در جنگ‌ها^۵، استفاده از محیط زیست به عنوان ابزار جنگی^۶، «گرم شدن کره‌ی زمین»^۷

ادامه در صفحه بعد ◀◀

- (United Nations Environment Programme = UNEP) در گزارش تکان دهنده‌ی خود اعلام کرد که سالیانه ۷۵ میلیون تن فضولات و ترکیبات سمی وارد آب‌های دریا می‌شود، ۷۰ درصد این فضولات، مواد پلاستیکی هستند که دوره‌ی تجزیه آنها حداقل ۵۰ سال است. زارع مایوان، حسن، پیشین، صص ۲۷۶-۲۷۷.
۱. در دو دهه‌ی اخیر بیش از هزار سانحه‌ی دریایی رخ داده است که در اثر آن فقط در سال ۱۹۸۵ بیش از ۳۱۲ میلیون تن نفت خام وارد آب دریا شده است. همان.
  ۲. در سال ۱۹۸۶، یک انفجار، در راکتور هسته‌ای (Nuclear Reactor) چرنوبیل (Chernobyl) در شوروی سابق رخ داد که برای مدت ۱۰ روز مواد رادیواکتیو را در سطح گسترده‌ای پخش کرد، در این حادثه ۳۱ نفر در دم کشته شدند و ۲۷۰ نفر بر اثر تأثیرات درازمدت رادیواکتیو، جان خود را از دست دادند، پاک سازی منطقه‌ی چرنوبیل ۵۰۰ میلیارد دلار خسارت داشت. گزارش یونپ به نقل از همان؛ همچنین نگاه کنید: دانه‌کار، افشین، پورخوشودی، سیده زهرا، پیشین، صص ۵۷؛ ورنیه، ژاک، محیط زیست، ترجمه‌ی صمدی، پریسا، (تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۷۳)، صص ۴۵؛ صادقی پور، معصومه، «حادثه‌ی چرنوبیل»، فصلنامه‌ی محیط زیست، جلد هشتم، شماره‌ی ۴، (۱۳۷۵)، صص ۷۶.
  ۳. در این باره نگاه کنید: کاسسه، آنتونیو، نقش زور در روابط بین‌الملل، ترجمه‌ی کلانتریان، مرتضی، (تهران، انتشارات آگاه، ۱۳۷۵)، صص ۶۰-۲۱؛ همین نویسنده، حقوق بین‌الملل در جهانی نامتحد، ترجمه‌ی کلانتریان، مرتضی، (تهران، دفتر خدمات حقوقی و بین‌المللی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۷۰)، صص ۹۱؛ رونون، پیر، بحران‌های قرن بیستم، ترجمه‌ی میر فندرسکی، احمد، (تهران، انتشارات دانشگاه ملی ایران، ۱۳۵۷)، صص ۴۵۳.
  ۴. در دو دهه‌ی گذشته، ۱۸۰ حادثه در صنایع شیمیایی، بیش از ۸ هزار کشته و ۲۰ هزار نفر مجروح به جا گذاشته و صدها هزار نفر را مجبور به ترک منطقه‌ی خود کرده است. به نقل از زارع مایوان، حسن، پیشین، صص ۲۷۶؛ فقط بر اثر سانحه‌ی شیمیایی در سال ۱۹۸۴ در بوپال هند و نشست گاز متیل ایزوسایانید (Methylisocyanate Gas) از یک کارخانه‌ی شرکت تابعه‌ی یونیون کارباید (Union Carbide)، ۲۰۰۰ نفر کشته و ۲۰۰/۰۰۰ نفر آسیب دیدند. دانشگاه هاروارد، حقوق بین‌الملل محیط زیست، (تحقیقی از دانشگاه هاروارد در مجله‌ی حقوقی هاروارد «Harvard Law Review»)، ترجمه‌ی موسوی، سیدفضل الله، (تهران، نشر میزان، ۱۳۸۰)، صص ۲۵.
  ۵. استفاده‌ی گسترده از سلاح شیمیایی توسط عراق در جنگ علیه ایران که باعث کشته و مصدوم شدن هزاران نفر گردید، نمونه‌ی اخیر استفاده از سلاح شیمیایی در جنگ است؛ فقط در بمباران شیمیایی حلبچه توسط عراق، هزاران نفر از زن و مرد، کودک و بزرگ، جان خود را از دست دادند.
  ۶. در این مورد می‌توان به استفاده‌ی عراق از محیط زیست به عنوان ابزار جنگی و به آتش کشیدن چاه‌های نفت کویت در جریان تجاوز به این کشور در سال ۱۹۹۱ اشاره کرد. ممتاز، جمشید، «حمايت از محیط زیست مطابق کنوانسیون‌های ژنو و لاهه»، در حقوق بشر در پرتو تحولات بین‌المللی، ترجمه‌ی شریفی طرازکوهی، حسین، (تهران، نشر دادگستر، ۱۳۷۷)، صص ۲۰۶ - ۲۰۵؛ همچنین نگاه کنید: میرزایی ینگجه، سعید، تحول مفهوم حاکمیت در سازمان ملل متحد، (تهران، انتشارات وزارت امور خارجه، ۱۳۷۳)، صص ۹۱.

۷. Global Warming

گرم شدن کره‌ی زمین، حاصل فرایندی است که به واسطه‌ی پدیدار شدن و باقی ماندن نوعی گاز در اتمسفر، به نام گازهای گلخانه‌ای (Green House Gases) است. گازهای گلخانه‌ای بر اثر گازهای همچون دی‌اکسیدکربن، متان و کلرو فلئور کربن (Chloro Fluoro Carbon=CFC) و اکسیدهای نیتروژن که از سوزاندن سوخت‌های فسیلی حاصل می‌شود، به وجود می‌آید. گازهای حاصله سپس وارد اتمسفر می‌شوند و از آفت حرارت جلوگیری می‌کنند. به عبارت دیگر ذرات دی‌اکسیدکربن اجازه می‌دهند که تشعشع خورشید به زمین برسد، اما از برگشت تشعشع به اتمسفر ممانعت به عمل می‌آورند، این عمل باعث افزایش درجه حرارت و گرمای اتمسفر زمین شده

◀ حق بر محیط زیست ■ ۲۲

«تخریب لایه‌ی اُزن»^۱، پدیده‌ی «ال نینو»^۲، «تغییرات آب و هوایی»^۳، «باران‌های اسیدی»^۴، انفجار جمعیت^۵، نابودی جنگل‌ها و گونه‌های نادر گیاهی و جانوری^۶ ... همه و همه به یک «فاجعه‌ی زیست محیطی»^۷ بدل شد که آینده‌ی تنها کره‌ی مسکونی را در هاله‌ای از ابهام فرو برده است.

دوره‌ی سوم، عصرآگاهی، تعامل و همزیستی با طبیعت و محیط زیست است. گسترش آلودگی‌های زیست محیطی موجب شد که در برخی از کشورهای پیشرفته و صنعتی و سپس در سطح جهان اقداماتی برای جلوگیری از آلودگی محیط زیست صورت گیرد^۸ بر این اساس دهه‌های ۱۹۶۰ و ۱۹۷۰ را باید دوره‌ی بیداری و آگاهی در زمینه‌ی محیط زیست دانست.^۹ در این دوره بشر به علایم تهدیدکننده‌ی حیات پی برد و دریافت

و مانند گلخانه‌ای از زمین محافظت می‌کند، که این افزایش گرما باعث ذوب شدن کوه‌های یخی قطب شده، سطح آب دریاها را بالا می‌برد، سیلاب‌های مخرب بوجود می‌آورد، نواحی گرم و خشک کره‌ی زمین گرم‌تر و خشک‌تر شده و باعث کمبود غلات و محصولات کشاورزی می‌شود. نوری، جعفر، پیشین، صص ۳۲۷-۳۲۶.

۱. Depletion of Ozone Layer

لایه‌ی اُزن، یک لایه‌ی گازی است که زمین را در مقابل تشعشعات مسموم کننده‌ی خورشید محافظت می‌کند. اُزن در اثر تشعشعات ماورای بنفش حاصل از خورشید بر اکسیژن، در استراتوسفر به وجود می‌آید. این لایه‌ی گازی در اثر اکسید نیتریک (حاصل از سوزاندن سوخت‌های فسیلی) یا ترکیبات کلردار (حاصل از ترکیبات کلروفلوئور کربن موجود در آئروسل‌ها و مواد بسته‌بندی) از بین می‌رود. کاهش اُزن موجود در استراتوسفر باعث می‌شود که ناحیه‌ای از این لایه، نازک یا سوراخ شود. همان، صص ۳۶۲.

۲. EL Nino

ال نینو، جریان گرم جنوبی است که در طول سواحل اقیانوس آرام در جنوب آمریکا در ماه دسامبر اتفاق می‌افتد. همان، صص ۱۶۳؛ درباره‌ی پدیده‌ی ال نینو و اثرات آن بر محیط زیست نگاه کنید: ترابی آزاد، مسعود، «ال نینو و اثرات آن بر محیط زیست دریایی»، فصلنامه‌ی محیط زیست، شماره‌ی ۲۴، (زمستان ۱۳۷۷)، صص ۹۱.

۳. Climate Changes

درباره تغییرات آب و هوا و اثرات آن بر محیط زیست نگاه کنید: محرم نژاد، ناصر، «تغییرات جهانی آب و هوا»، فصلنامه‌ی محیط زیست، جلد هفتم، شماره‌ی ۱، (۱۳۷۴)، صص ۹؛ ممتاز، جمشید، «سازمان ملل و حمایت از محیط زیست، از استکهلم تا ریودوژانیرو»، در حقوق بشر در پرتو تحولات بین‌المللی، ترجمه‌ی شریفی طراز کوهی، حسین، (تهران، نشر دادگستر، ۱۳۷۷)، صص ۱۶۹.

۴. Acid Rain

باران اسیدی، بارانی است که به واسطه ترکیب شدن فلزات و ذرات معلق در هوا با بخار آب موجود در جو که در اثر سوخت‌های فسیلی حاصل می‌شود، بوجود می‌آید، نوری، جعفر، پیشین، صص ۴۱۶ - ۴۱۵؛ همچنین نگاه کنید: دانشگاه هاروارد، پیشین، صص ۳۰، پاورقی ۱۲.

۵. Population Explosion

در این باره نگاه کنید: سازمان حفاظت محیط زیست، «ویژه‌نامه‌ی اجلاس سران زمین در ریو»، فصلنامه‌ی محیط زیست، جلد چهارم، شماره‌ی ۲، (۱۳۷۱)، صص ۷۴.

۶. در این باره نگاه کنید: قوام، میر عظیم، پیشین، صص ۳۱-۲۱.

۷. Environmental Disaster

۸. تقی زاده انصاری، مصطفی، پیشین، صص ۴.

۹. کمیسیون ملی یونسکو، پیشین، صص ۱۰؛ گرین، آون، محیط زیست، ترجمه‌ی علیخانی، احمد، (تهران، دوره‌ی عالی جنگ دانشکده‌ی فرماندهی و ستاد سپاه پاسداران انقلاب اسلامی، ۱۳۷۹)، صص ۱۵.

۲۳ ■ کلیات ►

که برای نابودی حیات و زندگی در کره‌ی زمین، دیگر احتیاجی به برخورد های نظامی و به کارگیری سلاح های مخرب غیر متعارف که آثار تخریبی گسترده دارند، نیست. بلکه اگر شیوه‌ی زندگی و روش های تولید و مصرف را تغییر ندهد، به همان اندازه یا بیشتر، نابودی را به دنبال خواهد داشت. به همین جهت علاوه بر اقداماتی که دولت ها به تنهایی در جلوگیری از گسترش بحران انجام دادند، به همکاری های گسترده‌ی بین المللی نیز روی آوردند. همین طور جنبش های مردمی و «سازمان های غیر دولتی»^۱ نیز در کشورهای غربی فعال شدند و زنگ خطر نابودی محیط زیست را در دنیا به صدا درآوردند. توجه به محیط زیست در این دوران به حدی رسید که فقط در سال ۱۹۷۲ حدود ۳۰۰ کتاب در مورد محیط زیست در آمریکا نوشته شد.^۲

بدین ترتیب، فکر ایجاد رابطه‌ای جدید با طبیعت و محیط زیست در افکار شکل گرفت. پایه‌ی این فکر، این است که مواهب طبیعی مورد استفاده‌ی بشر، پایان ناپذیر نیست و علاوه بر این، ضایعاتی که بهره‌برداری بی‌رویه از طبیعت به آن وارد می‌کند، می‌تواند حیات نسل حاضر و نسل های بعدی را در معرض خطر قرار دهد. بنابراین، اگر از طبیعت بهره‌برداری می‌کنیم، این بهره‌برداری باید به گونه‌ای باشد که باعث از میان رفتن این مواهب نشده، ضامن حفظ آن برای نسل های آینده شود.^۳ تشکیل کنفرانس ها و تصویب اسناد بین المللی متعدد از آثار این دوره است که در فصل بعد در این باره سخن خواهیم گفت.

۱. Non-Governmental Organizations (NGOs)

سازمان های غیر دولتی سازمان هایی هستند که توسط گروه های خصوصی تشکیل شده و در زمینه های اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، انسانی و فنی فعالیت می‌کنند.

درباره سازمان های غیر دولتی زیست محیطی نگاه کنید: سپهرنیا، شهرام، و خبیجی، علی اکبر، «مفاهیم پایه در خصوص مشارکت زیست محیطی»، فصلنامه‌ی محیط زیست، شماره‌ی ۳۷، (۱۳۸۱)، ص ۴۳.

۲. ایولولان، جهان سوم و بحران محیط زیست، ترجمه‌ی فیروز عسگری، منوچهر، (تهران، انتشارات چاپخش، ۱۳۷۳)، ص ۵.

۳. کنراد، لورنتس، هشت گناه بزرگ انسان متماثل، صص ۴۰ - ۳۹، به نقل از قی زاده انصاری، مصطفی، پیشین، ص ۴.

فصل دوم:

حق بر محیط زیست و حقوق بین الملل

در این فصل حق بر محیط زیست و ارتباط آن با حقوق بین الملل مورد بررسی قرار می گیرد.

حقوق بین الملل و گرایش های نوین

تعریف حقوق بین الملل

درباره ی «حقوق بین الملل» ده ها تعریف ارائه شده است،^۱ اما به طور خلاصه باید بگوییم:

«حقوق بین الملل عبارت است از مجموعه قواعد حقوقی الزام آور بر روابط بین کشورها و دیگر اعضای جامعه ی بین المللی».^۲

نظام بین المللی همانند هر نظام دیگری سکون ندارد و همواره در حال تغییر و دگرگونی است و حقوق بین الملل نیز که در ارتباط و حاکم بر جامعه ی بین المللی است، دگرگونی های شگرفی یافته، زیرا اساساً حقوق بین الملل یک حقوق مبتنی بر تحول است. به عبارت دیگر، هر سیستم حقوقی مدام در حال تکامل است، زیرا حقوق باید همواره خود را با واقعیت های موجود تطبیق دهد، این جریان تکاملی سبب شده که حقوق بین الملل نسبت به گذشته اش اختلاف چشمگیری پیدا کند تا بتواند از عهده ی تنظیم روابط بین الملل برآید.^۳ امروزه دامنه ی موضوعات مورد توجه نظام حقوق بین الملل به صورت آشکاری از حوزه های سنتی فراتر رفته و به موضوعات جدیدی همچون حقوق بشر، اقتصاد، تجارت، محیط زیست، تروریسم و ... گسترش یافته و در نتیجه مباحث تخصصی گوناگونی را در حوزه ی حقوق بین الملل مطرح ساخته است.^۴ به همین جهت، در عصر حاضر، موضوعات مهمی

۱. در این باره نگاه کنید: مدنی، سید جلال الدین، *حقوق بین الملل عمومی و اصول روابط بین الملل*، (تهران، نشر همراه، ۱۳۷۴)، ج ۱، صص ۲۵ - ۹؛ بیگلری، محمدرضا ضیایی، *حقوق بین الملل عمومی*، (تهران، کتابخانه ی گنج دانش، ۱۳۷۳)، صص ۹ - ۱.

۲. Robert L. Bledsoe and Boleslaw A. Boczek, Op. Cit, P. ۱۳, No. ۱۵.

۳. نگاه کنید: کریمی، جهانگیر، *شورای امنیت سازمان ملل و مداخله ی بشر دوستانه*، (تهران، دفتر مطالعات سیاسی و بین المللی، ۱۳۷۵)، ص ۷۲.

۴. در این باره نگاه کنید: شریفی طراز کوهی، حسین، *قواعد آمره و نظم حقوقی بین المللی*، (تهران، دفتر مطالعات سیاسی و بین المللی، ۱۳۷۵)، صص ۳۴ - ۳۲؛ کاسسه، آنتونیو، *حقوق بین الملل در جهانی نامتحد*، (پیشین)، صص ۳۴۲ - ۳۴۰.

۲۵ ■ حق بر محیط زیست و حقوق بین الملل ►

همچون «حقوق بین الملل اقتصادی»^۱، «نظام بین الملل حقوق بشر»^۲ «حقوق بین الملل دریاها»^۳ و ... جزء مباحث بسیار مهم در حقوق بین الملل نوین هستند.

ارتباط محیط زیست و حقوق بین الملل

بحث محیط زیست و «حقوق محیط زیست»^۴ اگر چه فی نفسه شاخه‌ای از حقوق داخلی است، اما در عصر حاضر به سبب پیشرفت صنعت و تکنولوژی که باعث به وجود آمدن مسائل زیست محیطی و آلودگی‌های فراوان شده، به مسأله فراملی، فرامرزی و بین‌المللی تبدیل شده است؛ بدین سبب امروزه محیط زیست و حفاظت از محیط زیست، حوزه‌ی نسبتاً نوینی برای مقررات بین‌المللی به شمار می‌آید.

حقوق بین الملل جهت پاسخگویی به مسائل و مشکلات زیست محیطی جهانی و حلّ حقوقی آنها، اقدام به وضع قواعد و مقرراتی کرده که این امر، باعث پیدایش شاخه‌ای در حقوق بین الملل به نام «حقوق بین الملل محیط زیست»^۵ شده است که یکی از جدیدترین شاخه‌های حقوق بین الملل می‌باشد.

حقوق بین الملل محیط زیست و پیدایش آن

«حقوق بین الملل محیط زیست مجموعه قواعد حقوقی بین‌المللی است که هدف آن حفاظت از محیط زیست است»^۶.

مسائل و مشکلات زیست محیطی باعث شد که ضرورت تدوین مقررات زیست محیطی در سطح بین‌المللی، بیش از پیش احساس شود،^۷ از این زمان به بعد بود که نحوه‌ی نگرش و برخورد با مسأله‌ی محیط زیست کاملاً عوض شد و تحت

۱- حقوق بین الملل اقتصادی به آن دسته از قواعد حقوق بین الملل عمومی اطلاق می‌شود که مستقیماً به مبادلات اقتصادی میان تابانان حقوق بین الملل مربوط می‌گردد.

۲- نظام بین الملل حقوق بشر، نظام حقوقی است که از افراد و گروه‌ها در برابر تجاوز دولت‌ها نسبت به حقوق شناخته شده‌ی بین‌المللی آنها حمایت می‌کند. مهرپور، حسین، *نظام بین‌المللی حقوق بشر*، (تهران، انتشارات اطلاعات، ۱۳۷۷)، ص ۱۹.

۳- حقوق بین الملل دریاها، عبارت است از قواعد حاکم بر حقوق و تکالیف کشورها و احتمالاً دیگر اشخاص بین‌المللی در خصوص استفاده و بهره‌برداری از دریاها.

Robert L. Bledso and Boleslaw A. Boczek, Op. Cit, P. ۲۲۲, No. ۲۴۲.

همچنین نگاه کنید: چرچیل، رابین، لو، *آلن، حقوق بین الملل دریاها*، ترجمه‌ی آقای، بهمن، (تهران، انتشارات گنج دانش، ۱۳۷۷)، ص ۱.

۴- حقوق محیط زیست عبارت است از مطالعه‌ی قواعد حقوقی موجود در زمینه‌ی محیط زیست، تقی زاده انصاری، مصطفی، پیشین، ص ۱۵.

۵. International Environmental Law

۶. امیر ارجمند، اردشیر، «حفاظت از محیط زیست و همبستگی بین‌المللی»، *مجله‌ی تحقیقات حقوقی*، شماره‌ی ۱۵ (تابستان ۱۳۷۴)، ص ۳۲۹؛ همچنین نگاه کنید: اعتدال، محمد، «محیط زیست در حقوق بین الملل»، *روزنامه‌ی اطلاعات*، شماره ۲۰۷۱۱، (یکشنبه ۶ اسفند ۱۳۷۴)، ص ۱۲.

۷. نگاه کنید: زیاران، بزرگمهر، «توسعه‌ی حقوق بین الملل محیط زیست، مسئولیت دولت‌ها و حل مسأله‌ی آمیز اختلاف‌ها»، *مجله‌ی سیاست خارجی*، سال هشتم، شماره‌ی ۳، (پاییز، ۱۳۷۳)، ص ۴۷۲.

◀ حق بر محیط زیست ■ ۲۶

فشار افکار عمومی کم کم جنبه‌ی بین‌المللی به خود گرفت؛ محیط زیست به عنوان یک مجموعه مطرح گردید؛ در سطح داخلی، متون قانونی برای حفاظت از محیط زیست افزایش چشمگیری یافت و دولت‌ها، نهادهای اداری ویژه‌ای را برای مقابله با آلودگی ایجاد نمودند؛ سازمان‌های بین‌المللی نیز به نوبه‌ی خود در مقابل مسائل مطروحه‌ی جدید، عکس‌العمل مناسب و قوی نشان دادند و فصل جدیدی آغاز شد. در ادامه تحول حقوق محیط زیست در حقوق داخلی و بین‌المللی به موازات یکدیگر صورت گرفت.^۱

از سوی دیگر، چالش حفاظت از محیط زیست در سطح جهانی، تبدیل به عاملی قوی در جهت تحوّل مفاهیم بنیادین حقوق بین‌الملل گردید، اهمیت این موضوع هنگامی بهتر درک می‌شود که توجه نماییم مسائل مربوط به محیط زیست بیش از پیش جنبه‌ی بین‌المللی پیدا کرده و با این نگرش به آن نگاه می‌شود. عناصر مختلفی در بین‌المللی شدن مبارزه بر علیه آلودگی محیط زیست نقش دارند، مانند: آب،^۲ هوا، پرندگان و غیره.^۳

اگر بخواهیم تاریخی برای اولین قواعد و مقررات مربوط به محیط زیست در سطح بین‌المللی پیدا کنیم، باید بگوییم، اگر چه اولین کنوانسیون‌های مربوط به حفاظت از محیط زیست به اوایل قرن بیستم برمی‌گردد،^۴ اما ریشه‌های واقعی حقوق بین‌الملل محیط زیست را باید در اواخر دهه‌ی ۱۹۶۰ و به صورت مشخص‌تر، سال ۱۹۶۸ جست و جو کرد که با دخالت سازمان‌های بین‌المللی فصل جدیدی در رابطه با حفاظت از محیط زیست آغاز گردید. در این سال سازمان ملل متحد و دو سازمان منطقه‌ای یعنی شورای اروپا و سازمان وحدت آفریقا اسناد مهمی را به تصویب رساندند که «اعلامیه‌ی مبارزه با آلودگی هوا» ۸ مارس ۱۹۶۸ و «منشور اروپایی آب» ۶ می ۱۹۶۸ مصوب شورای اروپا اولین متون مصوّب یک سازمان بین‌المللی در خصوص حفاظت از محیط زیست بودند و در ۱۵ سپتامبر ۱۹۶۸ «کنوانسیون آفریقایی حفاظت از طبیعت و منابع طبیعی» تصویب و جانشین «کنوانسیون ۱۹۳۳ لندن» شد.^۵

توسعه‌ی حقوق بین‌الملل محیط زیست

توسعه‌ی مقررات

۱. امیر ارجمند، اردشیر، پیشین، ص ۳۳۰.

۲. اصل ۱۲ «منشور اروپایی آب» که یکی از اولین اسناد مربوط به حفاظت از محیط زیست است، اعلام می‌دارد: «آب مرز ندارد، آب منبعی مشترک است که همکاری بین‌المللی را ضروری می‌دارد، به نقل از همان، ص ۳۳۱.

۳. همان.

۴. Alexandre Kiss, *Droit International de L'Environnement*, (Paris, Pedone, ۱۹۸۹), PP. ۲۸ - ۲۹.

۵. امیر ارجمند، اردشیر، پیشین، صص ۳۳۲ - ۳۲۹.

۲۷ ■ حق بر محیط زیست و حقوق بین الملل ►

در عمر کوتاه حقوق بین الملل محیط زیست، شاهد تصویب حجم عظیمی از اسناد بین المللی مرتبط با حفاظت از محیط زیست کره‌ی زمین هستیم. بیش از ۹۰۰ معاهده‌ی دو جانبه، ۳۰۰ معاهده‌ی چند جانبه و متجاوز از ۲۰۰ سند مصوب سازمان‌های بین‌الدولی، حاوی قواعد مربوط به حفاظت از محیط زیست می‌باشند. همین روند رشد در حقوق داخلی کشورها نیز در رابطه با محیط زیست ملاحظه می‌شود. امروزه تقریباً تمام کشورهای دنیا، قوانین و مقرراتی را درباره‌ی حفاظت از محیط زیست وضع نموده‌اند که اگر تمامی آنها را جمع کنیم به رقمی بالغ بر ۳۰۰۰ خواهد رسید.^۱

اشاره به همه‌ی این اسناد علاوه بر آن که خارج از موضوع این نوشتار است،^۲ خود نیاز به پژوهش جداگانه‌ای دارد، اما برای نمونه چند سند مهم را که ارتباط زیادی با بحث ما دارند، به صورت اجمالی بررسی می‌نماییم.

الف) اعلامیه‌ی کنفرانس ملل متحد در مورد محیط زیست انسانی^۳ (اعلامیه‌ی استکهلم)

«مجمع عمومی»^۴ سازمان ملل متحد، در تاریخ ۳ دسامبر ۱۹۶۸ به موجب قطعنامه‌ی شماره‌ی XXIII ۲۳۹۸ پیشنهاد دعوت به تشکیل یک کنفرانس جهانی درباره‌ی «محیط زیست انسانی» را تصویب کرد که حدود ۴ سال بعد، از ۵ تا ۱۶ ژوئن ۱۹۷۲، کنفرانس ملل متحد در مورد محیط زیست در شهر استکهلم، پایتخت سوئد تشکیل شد.^۵ این کنفرانس، بزرگترین کنفرانس بین‌المللی در مورد محیط زیست بود که تا آن تاریخ تشکیل شده بود و در آن بیش از ۶۰۰۰ نفر به نمایندگی از ۱۱۳ کشور و نزدیک به همین تعداد نمایندگان از سازمان‌های بین‌المللی و ۷۰۰ نفر ناظر اعزامی از ۴۰۰ سازمان غیر دولتی و ۱۵۰۰ خبرنگار شرکت داشتند.^۶ در این کنفرانس چند سند مهم به تصویب رسید که از جمله می‌توان به «اعلامیه‌ی کنفرانس ملل متحد در مورد محیط زیست»^۷ در ۲۶ اصل در جهت حفاظت از محیط زیست و یک

۱. همان، ص ۳۴۲؛ همچنین نگاه کنید: جاویدنیا، کیومرث، «همکاری‌های بین‌المللی محیط زیست از استکهلم تا ژوهانسبورگ»، مجله‌ی سیاست خارجی، سال شانزدهم، شماره‌ی ۲، (تابستان ۱۳۸۰)، ص ۵۵۹.

۲. عناوین برخی از مهم‌ترین اسناد تصویب شده در زمینه‌ی حفاظت از محیط زیست در این نوشتار آمده است. علاوه بر این، متن فارسی سه سند مهم بین‌المللی ضمیمه شده است.

۳. Declaration of the United Nations Conference on the Human Environment

۴. General Assembly (GA)

۵. Alexandre Kiss, Op. Cit, PP. ۳۱ - ۳۲ and ۳۱۱. See also: Patricia W. Birnie and Alan E. Boyle, Basic Documents on International Law and The Environment, (Oxford, Clarendon Press, ۱۹۹۶), PP. ۲ - ۸.

۶. Ben Bor and Others, Interantional Environmental Law in the Asia Pacific, (London, Kluwer Law International, ۱۹۹۸), P. ۳.

۷. ترجمه‌ی فارسی این اعلامیه در قسمت ضمایم آمده است، برای ملاحظه‌ی متن انگلیسی اعلامیه نگاه کنید.

◀ حق بر محیط زیست ■ ۲۸

دستورالعمل یا «برنامه‌ی عمل»^۱ مشتمل بر ۱۰۹ توصیه در مورد تمهیدات هماهنگ برای مقابله با مشکلات زیست محیطی اشاره کرد.^۲ اعلامیه‌ی مذکور به «اعلامیه‌ی استکهلم در مورد محیط زیست»^۳ هم معروف است.

برگزاری این کنفرانس، نقطه‌ی عطفی در زمینه‌ی توسعه‌ی سیاست‌های بین‌المللی درباره‌ی محیط زیست بود. برخی از اصول وضع شده در این کنفرانس و برنامه‌های ایجاد شده در آن اثرات جاویدانی بر جای نهادند،^۴ علاوه بر این، موضوعات مطرح شده در این کنفرانس و توافقات حاصل از آن سنگ بنای سیاست‌های بین‌المللی زیست محیطی برای حداقل ۲۰ سال آینده شد. در این کنفرانس اهمیت مسائل بین‌المللی محیط زیست به عنوان بخشی از مسائل بین‌المللی نهادینه شد و این اصل که کشورها موظفند با اقداماتی جهانی در زمینه‌ی اداره‌ی بهینه‌ی منابع مشترک جهانی و کاهش «آلودگی‌های فرامرزی»^۵ همکاری نمایند، پایه‌ریزی گردید.

در عین حال که کنفرانس استکهلم اقدام بسیار اساسی در زمینه‌ی حفاظت از محیط زیست بود، اما پس از گذشت چند سال مشکلات جدیدی گریبان‌گیر محیط زیست گردید که نیاز به وضع مقررات جدیدی احساس شد. به عنوان مثال آلودگی‌های فرامرزی یا مرز گذر معضل جدیدی برای محیط زیست گردید. لذا جهت حل این مشکل در ۱۳ نوامبر سال ۱۹۷۹ در شهر ژنو کنوانسیون با عنوان «کنوانسیون آلودگی‌های هوایی مرز گذر دور برد از راه دور»^۶ تصویب شد،^۷ البته در سال‌های بعد چندین پروتکل الحاقی به این کنوانسیون نیز به تصویب رسید.^۸

Patricia W. Birnie and Alan E. Boyle, Op. Cit. PP. ۲ - ۸.

۱. برنامه‌ی عمل (Action Plan) به ۶ مسئله‌ی کلی اشاره داشت که عبارت بودند از: اسکان انسان‌ها، اداره‌ی منابع طبیعی، آلودگی، جنبه‌های اجتماعی و آموزشی محیط زیست، رابطه‌ی توسعه و محیط زیست و سازمان‌های بین‌المللی محیط زیست.

۲. Alexandre Kiss, Op. Cit, P. ۳۳.

۳. The Stockholm Declaration on the Human Environment

۴. تجزیه و تحلیل و نقد و بررسی همه‌ی اصول اعلامیه‌ی کنفرانس استکهلم از موضوع این نوشتار خارج است و فقط به بررسی برخی از اصول خواهیم پرداخت، جهت ملاحظه‌ی دستاوردها و تجزیه و تحلیل اعلامیه نگاه کنید: گرین، آون، پیشین، صص ۳۴ - ۳۰؛ کیس، الکساندر، پیشین، صص ۲۹ - ۲۶؛ ایولولان، پیشین، ص ۴۴؛ امیر ارجمند، اردشیر، پیشین، صص ۳۳۶ - ۳۳۴.

۵. Transboundary Pollutions

آلودگی‌های فرامرزی یا مرزگذر، آن نوع آلودگی است که منشأ مادی (فیزیکی) آن تماماً یا بعضاً در یک کشور قرار دارد اما آثار سوئی در قلمرو کشور دیگر در فاصله‌ای خاص می‌گذارد، نگاه کنید: دانشگاه هاروارد، (پاورقی مترجم)، پیشین، ص ۲۹.

۶. Convention on Long - Range Transboundary Air Pollution

۷. Alexandre Kiss, Op. Cit, PP. ۴۰ - ۴۱.

۸. جهت ملاحظه‌ی متن کنوانسیون و پروتکل الحاقی به آن نگاه کنید:

Patricia W. Birnie and Alan E. Boyle, Op. Cit, PP. ۲۷۷ - ۲۹۷.

۲۹ ■ حق بر محیط زیست و حقوق بین الملل ►

ب) منشور جهانی طبیعت

گسترش آلودگی‌ها و معضلات زیست محیطی به ویژه در مورد منابع طبیعی باعث شد تدابیری جهت حفظ آن، که میراث نسل‌های حاضر و آینده است، اندیشیده شود. لذا ۱۰ سال بعد از کنفرانس استکهلم، دومین سند مهم بین‌المللی تحت عنوان «منشور جهانی طبیعت»^۱ در زمینه‌ی حمایت از محیط زیست، در یک مقدمه و ۲۴ ماده و به موجب قطعنامه‌ی شماره‌ی XXIX ۳۲۸۱ در ۲۸ اکتبر ۱۹۸۲ به تصویب مجمع عمومی سازمان ملل رسید.^۲

منشور جهانی طبیعت،^۳ اصل لازم و ضروری بهبود و تقسیم سیستم حیات را برای رفع نیازهای زیستی و تنوع ارگانیسم حیاتی بیان می‌کند؛ در نتیجه، اصولی از منشور اظهار می‌کند که از طبیعت باید حفاظت شود و توسعه‌ی اقتصادی، اجتماعی باید متضمن حفاظت از طبیعت بوده و با اتلاف منابع طبیعی مبارزه شود و نیز مقررات اجرایی باید در راستای این مفاهیم، به طور کامل جهت حفاظت از طبیعت به کار گرفته شود.^۴

ج) اعلامیه‌ی کنفرانس ملل متحد در مورد محیط زیست و توسعه (اعلامیه‌ی ریو)

بیست سال پس از کنفرانس استکهلم، سازمان ملل در راستای رفع نارسایی‌ها و کمبودهای موجود و با توجه به مشکلات و شرایط جدید، کنفرانسی را تحت عنوان «کنفرانس ملل متحد درباره‌ی محیط زیست و توسعه»^۵ از سوم تا چهاردهم ژوئن ۱۹۹۲ در شهر «ریودوژانیرو» پایتخت برزیل برگزار کرد که موضوع آن محیط زیست و توسعه - دو معضل موجود در برابر انسان - بود.^۶

کارهای مقدماتی این کنفرانس توسط «کمیسیون جهانی برای محیط زیست و توسعه»^۷ که در اواخر سال ۱۹۸۳ و به موجب قطعنامه‌ی شماره‌ی XXX V III ۳۸/۱۶۱ مجمع عمومی تشکیل شده بود، انجام گرفت. این کمیسیون در گزارشی تحت عنوان گزارش «برانتلند»^۸ که در پاییز ۱۹۷۸ به مجمع عمومی سازمان ملل تقدیم شد

۱. World Charter for Nature (WCN)

۲. Alexandre Kiss, Op. Cit, PP. ۸۱ - ۸۲. See also: Ben Boer and Others, Op. Cit, P. ۸.

۳. برای ملاحظه‌ی متن منشور نگاه کنید:

Patricia W. Birnie and Alan E. Boyle, Op. Cit, PP. ۱۵ - ۲۰.

۴. کیس، الکساندر، پیشین، ص ۲۸؛ همچنین نگاه کنید: امیر ارجمند، اردشیر، پیشین، صص ۳۳۸ - ۳۳۷.

۵. The United Nations Conference On Environment and Development (UNCED)

۶. امیر ارجمند، اردشیر، پیشین، ص ۳۶؛ ممتاز، جمشید، پیشین، ص ۱۵۸. همچنین نگاه کنید:

Patricia W. Birnie and Alan E. Boyle, Op. Cit, P. ۹.

۷. World Commission on Environment and Development (WCED)

۸. برانتلند، گروهارلم (Gro Harlem Bruntland)، نخست وزیر وقت نروژ و رییس کمیسیون جهانی محیط زیست و توسعه.

◀ حق بر محیط زیست ■ ۳۰

به تشریح وضعیت محیط زیست پرداخت که متعاقب آن مجمع عمومی در تاریخ ۲۲ دسامبر ۱۹۸۹ طی قطعنامه‌ی شماره‌ی ۴۴/۲۲۸، تشکیل «کنفرانس جهانی محیط زیست و توسعه» را در سال ۱۹۹۲ در برزیل تصویب کرد.^۱ در این کنفرانس نمایندگان ۱۷۲ دولت، ۶ سازمان بین‌المللی وابسته به سازمان ملل، ۱۰/۰۰۰ نفر شرکت کننده شامل ۱۱۶ نفر از سران دولت‌ها - که فقط هیئت ژاپنی ۳۰۰ نفر بود - ۱۴۰۰ نفر از سازمان‌های غیر دولتی معتبر و حدود ۹۰۰۰ روزنامه‌نگار حضور داشتند.^۲

در مجموع مسائل عمده‌ی مطرح شده در این کنفرانس عبارت بود از محافظت از اتمسفر، کنترل آلودگی هوا، حفاظت از تنوع گونه‌ها، دفع صحیح مواد زاید، بهبود کیفیت زندگی، سلامت انسان‌ها، حفاظت از اقیانوس‌ها، حفاظت از جنگل‌ها و بالاخره مسائل مالی جهت مبارزه با آلودگی محیط زیست.^۳ در این کنفرانس، اسناد مهمی به تصویب رسید که عبارت بودند از: «اعلامیه‌ی کنفرانس ملل متحد درباره‌ی محیط زیست و توسعه»،^۴ «اعلامیه‌ی اصول در مورد جنگل‌ها»^۵ و «طرح اقدام برای قرن ۲۱». ^۶ ضمناً در حاشیه‌ی این کنفرانس، ۲ کنوانسیون دیگر هم به تصویب رسید که عبارت بودند از: «کنوانسیون تنوع گونه‌های زیستی»^۷ و «کنوانسیون تغییرات آب

۱. امیر ارجمند، اردشیر، پیشین، ص ۳۲۸.

۲. کیس، الکساندر، پیشین، ص ۳۶؛ همچنین نگاه کنید: گرین، آون، پیشین، ص ۹۰.

۳. لواسانی، احمد، کنفرانس بین‌المللی محیط زیست در ریو، (تهران، دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی، ۱۳۷۲)، صص ۵۶ - ۵۵.

۴. Declaration of the United Nations Conference on Environment and Development

۵. Statement of Forest Principles

این سند شامل مقدمه‌ای در ۸ بند و ۱۷ اصل است که در مورد حفاظت، مدیریت، توسعه‌ی پایدار و بهره‌برداری از منابع جنگلی و کنترل تجارت بین‌المللی و تولیدات جنگلی می‌باشد. نگاه کنید: امیرارجمند، اردشیر، پیشین، ص ۳۴۱. ^۶ معمولاً کنفرانس‌های جهانی که برای پیدا کردن راه حل برای مسائل جهانی تشکیل می‌شوند، علاوه بر تهیه و تصویب اسناد حقوقی که اهداف، تعهدات دولت‌ها و نحوه‌ی نظارت بر اجرای تعهدات را پیش‌بینی می‌کنند، سند دیگری نیز به تصویب می‌رسانند که برنامه‌ی اقدام (Action Plan) نام دارد؛ برنامه‌ی اقدام معمولاً سلسله اقداماتی را که جهت نیل به اهداف مندرج در اسناد حقوقی باید انجام گیرد، به تفصیل روشن می‌کند. این طرح که به دستور کار ۲۱ (Agenda ۲۱) معروف است شامل ۴ قسمت کلی و ۴۰ فصل است که حاوی اصول و اهداف طرح، فعالیت‌هایی که باید صورت بگیرد، امکانات اجرایی، برآورد هزینه و تأمین مالی، مسائل حقوقی و نهادهای مکانیزم همکاری‌های بین‌المللی، ترتیبات مربوط به نهادها و تأسیسات، اسناد و مکانیزم‌های حقوقی بین‌المللی است. نگاه کنید: میرزایی ینگجه، سعید، پیشین، صص ۱۱۵ - ۱۱۶؛ امیر ارجمند، اردشیر، پیشین، ص ۳۴۲؛ کیس، الکساندر، پیشین، صص ۳۹ - ۳۸.

۷. The Convention on Biological Diversity

هدف این کنوانسیون، حفاظت از تنوع گونه‌های زیستی، فراهم کردن زمینه به منظور استفاده‌ی پایدار از آنها و استفاده‌ی عادلانه و منصفانه از فایده‌های ناشی از بهره‌برداری از منابع ژنتیک می‌باشد. بر اساس موازین این کنوانسیون اعضای آن متعهد می‌شوند که در سطح ملی تدابیر لازم را برای حفاظت از گونه‌های زیستی، محیط زیست انسان و سیستم‌های زیست محیطی اتخاذ کرده و همچنین زمینه را برای استفاده‌ی پایدار از گونه‌های زیستی فراهم سازند. منظور از تنوع گونه‌های زیستی مندرج در این کنوانسیون عبارت است از گونه‌های گیاهی، حیوانات،

۳۱ ■ حق بر محیط زیست و حقوق بین الملل ►

و هوایی»^۱ که جمعاً اسناد تصویب شده در این کنفرانس را می‌توان پنج عدد ذکر کرد.^۲

اعلامیه‌ی کنفرانس ملل متحد در مورد محیط زیست و توسعه که به اعلامیه‌ی ریو^۳ نیز مشهور است، مشتمل بر ۲۷ اصل کلی برای تعیین وظایف دولت‌ها در قبال توسعه و محیط زیست است.

این اصول به مسائلی چون وظایف کشورها و همکاری‌های بین‌المللی برای حفاظت از محیط زیست، نقش حقوق شهروندان، زنان و ساکنان بومی در این رابطه می‌پردازد.^۴ این سند در حقیقت و تأکیدی مجدد بر اعلامیه‌ی ۱۹۷۲ استکهلم است و در صدد است راه میانه‌ای از طرق گوناگون برگزیند. همچنین این اعلامیه به موضوع «توسعه‌ی پایدار»^۵ پرداخته است؛ بدین معنی که توسعه‌ی پایدار و حفاظت از محیط زیست را با هم مورد توجه قرار می‌دهد.^۶

کنفرانس‌های متعدد دیگری نیز در زمینه‌ی محیط زیست برگزار شده که از مهم‌ترین آنها می‌توان به کنفرانس‌های نیویورک^۷ و کیوتو^۸ اشاره کرد.

موجودات زنده‌ی میکروسکوپی و سیستم‌های زیست محیطی که به صورت واحد با موجودات مذکور فعل و انفعال دارند، میرزایی ینگجه، سعید، پیشین، صص ۱۱۰ - ۱۰۹؛ همچنین نگاه کنید:

Ben Bore and Others, Op. Cit, P. ۱۰۸.

برای ملاحظه‌ی متن این کنوانسیون نگاه کنید:

Patricia W. Birnie and Alan E. Boyle, Op. Cit, PP. ۶۹۰ - ۹۱۹.

۱. The Convention on Climate Changes

هدف این کنوانسیون آن است که میزان تجمع گازهای گلخانه‌ای را در اتمسفر تثبیت کند، به نحوی که از مداخله‌ی خطرناک انسان در سیستم محیط زیست جلوگیری به عمل آید، چنین هدفی باید در یک مدت زمان معین تحصیل شود تا زمان کافی برای تطابق طبیعی سیستم محیط زیست با تغییرات آب و هوا موجود باشد تا بدین ترتیب تولید مواد غذایی در معرض مخاطره قرار نگیرد و توسعه‌ی اقتصادی پایدار صورت پذیرد. میرزایی ینگجه، سعید، پیشین، صص ۱۰۹ - ۱۰۷؛ همچنین نگاه کنید:

Ben Bore and Others, Op. Cit, P. ۱۹۵.

جهت ملاحظه‌ی متن این کنوانسیون نگاه کنید:

Patricia W. Birnie and Alan E. Boyle, Op. Cit, PP. ۲۵۲ - ۲۷۶.

۲. دانشگاه هاروارد، پیشین، (پاورقی مترجم)، ص ۳۲.

۳. ترجمه‌ی فارسی این اعلامیه در قسمت ضمیمه آمده است، جهت ملاحظه‌ی متن انگلیسی آن نگاه کنید:

Patricia W. Birnie and Alan E. Boyle, Op. Cit, PP. ۹ - ۱۴.

۴. گرین، آون، پیشین، ص ۹۱.

۵. توسعه‌ی پایدار (Sustainable Development)، توسعه‌ای است که نیازهای جوامع کنونی را برطرف سازد اما خللی در توانایی نسل‌های آینده برای رفع نیازهایشان وارد نسازد. نگاه کنید: کیس، الکساندر، پیشین، ص ۹۹؛ گرین، آون، پیشین، ص ۳۷.

۶. کیس، الکساندر، پیشین، ص ۳۷؛ همچنین نگاه کنید: میرزایی ینگجه، سعید، پیشین، صص ۱۱۲ - ۱۱۰.

۷. کنفرانس نیویورک، ۵ سال پس از کنفرانس ریو تحت عنوان «کنفرانس زمین + ۵» (Earth Plus Five) در ژوئن ۱۹۹۷ در نیویورک برگزار گردید؛ هدف این کنفرانس بررسی پیشرفت کار کنفرانس ۱۹۹۲ ریو در خصوص محیط زیست و توسعه بود. نگاه کنید: دانشگاه هاروارد، (پاورقی مترجم)، پیشین، صص ۲۸ - ۲۷.

(د) سند کنفرانس جهانی توسعه پایدار (ژوهانسبورگ)

پس از گذشت ۱۰ سال از کنفرانس ریو، کنفرانس ۲۰۰۲ ژوهانسبورگ با عنوان «سران توسعه پایدار»^۲ در آفریقای جنوبی برگزار شد. این اجلاس که بزرگ‌ترین اجلاس در مورد توسعه پایدار تاکنون بوده است، از تاریخ ۲۶ آگوست تا ۴ سپتامبر ۲۰۰۲ (۴ تا ۱۳ شهریور ۱۳۸۱) با هدف بررسی و ارزیابی اجرای دستور کار ۲۱ که در اجلاس ۱۹۹۲ ریو به تصویب رسیده بود، برگزار شد. در این اجلاس راه‌های مبارزه با فقر، تخریب محیط زیست، مقابله با رشد بی‌رویه جمعیت و... مورد بررسی قرار گرفت و در پایان نیز سندی جهت اجرایی کردن تصمیمات متخذه به تصویب رسید.^۳

توسعه نهادها

توسعه حقوق بین‌الملل محیط زیست در زمینه نهادی و سازمانی نیز چشمگیر بوده است. امروزه هزاران نهاد، اعم از جهانی و منطقه‌ای، وابسته به سازمان ملل و غیر وابسته به سازمان ملل، دولتی و غیر دولتی در زمینه محیط زیست فعالیت دارند که با نهادینه شدن موضوع حمایت و حفاظت از محیط زیست، تدوین و توسعه مقررات زیست محیطی و مکانیزم‌های حفظ محیط زیست از طریق این نهادها صورت می‌گیرد.^۴

نهادهای مرتبط با محیط زیست همانگونه که گفته شد دارای تقسیم‌بندی‌های فراوانی هستند و از جهات مختلف می‌توان آنها را تقسیم کرد^۵ بدیهی است، ذکر همه‌ی این نهادها با این تقسیم‌بندی‌ها از موضوع مورد بحث خارج است مع‌الوصف به بعضی از مهم‌ترین نهادها که ارتباط وثیقی با موضوع دارند و در آینده به طور مکرر از آنها نام خواهیم برد، اشاره می‌کنیم.

الف) برنامه محیط زیست ملل متحد

«برنامه محیط زیست ملل متحد» که به اختصار «یونپ» نامیده می‌شود، به موجب قطعنامه‌ی شماره‌ی XXVII ۲۹۹۷ مجمع عمومی سازمان ملل متحد در ۱۵ دسامبر ۱۹۷۲ به وجود آمد، این نهاد که مقر آن در نایروبی، پایتخت کنیا می‌باشد، مرکز

۱. کنفرانس کیوتو با هدف حفاظت از آب و هوا در سال ۱۹۹۷ در کیوتوی ژاپن برگزار شد. همان.

۲. World Summit on Sustainable Development (WSSD)

۳. See: <http://WWW.JohannesburgSummit.org>.

۴. در این باره نگاه کنید: سند، پیتراج، «نقش سازمان‌های بین‌المللی در تحول تدریجی حقوق محیط زیست»، در *حقوق محیط زیست*، ترجمه‌ی حبیبی، محمدحسن، (تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۷۹)، ج ۱، صص ۱۸۷ - ۱۷۲.
۵. جهت ملاحظه‌ی اسامی ارگان‌های اصلی سازمان ملل متحد و نمایندگی‌های وابسته‌ی مربوط به محیط زیست نگاه کنید: همان، صص ۱۹۹ - ۱۸۹.

۳۳ ■ حق بر محیط زیست و حقوق بین الملل ►

فعالیت‌های سازمان ملل در زمینه‌ی محیط زیست می‌باشد.^۱ تأسیس این نهاد به این خاطر بود که فعالیت‌های دیگر نهادهای سازمان ملل را که به نوعی با محیط زیست در ارتباط بودند، هماهنگ سازد^۲ و توجه به امور زیست محیطی را نیز در سرلوحه‌ی فعالیت‌های خود قرار دهد. یونپ در عمل نقش حیاتی را در زمینه‌های ذیل ایفا کرد:

- رشد آگاهی سیاسی از معضلات زیست محیطی
- کمک به جمع‌آوری آرای علمی در زمینه‌ی معضلات زیست محیطی و نحوه‌ی مقابله‌ی با آن و برقراری نوعی اجماع بین‌المللی میان این آراء
- تسهیل برگزاری مذاکرات به خصوص در زمینه‌ی محافظت از دریاها و منطقه‌ای ولایه‌ی اُزن
- افزایش توانمندی کشورها برای اداره‌ی بهتر محیط زیست.

نهادینه کردن سیاست‌های بین‌المللی در زمینه‌ی محیط زیست بدین معنا بود که حتی در دورانی که توجه‌ی عموم و سیاست‌مداران نسبت به مسائل زیست محیطی رنگ می‌باخت، فرایند محافظت از محیط زیست هیچ‌گاه نیروی محرکه‌ی خود را از دست نمی‌داد.^۳ لذا در طی ۲۰ سال پس از کنفرانس استکهلم و تشکیل یونپ، سیاست‌های ترسیم شده برای مسائل زیست محیطی گسترش و تکامل یافت. یونپ نیز به عنوان برگزار کننده و تسریع کننده اجلاس و توافق‌های بین‌المللی به ایفای نقش پرداخته است.^۴ از نظر تشکیلاتی یونپ یکی از ارکان فرعی مجمع عمومی سازمان ملل است^۵ و دارای ۳ رکن است که عبارتند از: شورای حکام، دبیرخانه و صندوق محیط زیست.^۶

ب) کمیسیون توسعه‌ی پایدار

۵- ممتاز، جمشید، پیشین، ص ۱۵۹، موسی زاده، رضا، *سازمان‌های بین‌المللی*، (تهران، نشر میزان - دادگستری، ۱۳۸۰)، ص ۱۹۲

۲- درباره‌ی نهادهای مرتبط با محیط زیست و وابسته به سازمان ملل نگاه کنید: سند، پیتراج، پیشین، صص ۱۹۹-۱۸۹.

۳- گرین، آون، پیشین، صص ۳۳ - ۳۲؛ همچنین نگاه کنید: تقی زاده انصاری، مصطفی، *حقوق سازمان‌های بین‌المللی*، (تهران، نشر قومس، ۱۳۸۰)، صص ۱۷۹ - ۱۷۸.

۴- دانشگاه هاروارد، پیشین، ص ۲۴۴؛ فراید لانگ، وین، پیشین، ص ۱۸۷؛ همچنین جهت ملاحظه‌ی مقررات و کنوانسیون‌های که با حمایت و پشتیبانی یونپ تدوین شده است نگاه کنید: سند، پیتراج، پیشین، صص ۱۹۶-۱۹۵.

۵- موسی زاده، رضا، پیشین، ص ۱۸۰؛ همچنین نگاه کنید: سند، پیتراج، پیشین، ص ۱۹۴.

۶- در این باره نگاه کنید: موسی زاده، رضا، پیشین، ص ۱۹۲؛ همچنین در این باره نگاه کنید: تقی زاده انصاری، مصطفی، *حقوق محیط زیست در ایران*، (پیشین)، صص ۱۶۰ - ۱۵۹؛ ممتاز، جمشید، پیشین، صص ۱۶۱ - ۱۵۹؛ فراید لانگ، وین، پیشین، صص ۱۸۸ - ۱۸۷.

Others, Op. Cit, P. ۲۷ - ۲۹; Alexandre Kiss, Op. Cit, PP. ۳۱۱ - ۳۱۶ See also: Ben Boer and

◀ حق بر محیط زیست ■ ۳۴

۲۰ سال پس از تشکیل یونپ، مجمع عمومی به موجب قطعنامه‌ی شماره‌ی ۱۹۱/۴۷^۱ در ۲۲ دسامبر ۱۹۹۲ تشکیل «کمیسیون توسعه‌ی پایدار»^۲ را تصویب کرد.^۳ اهداف این کمیسیون عبارتند از: کنترل و نظارت بر پیشرفت‌های حاصله در اعمال و اجرای طرح اقدام برای قرن ۲۱، نظم بخشیدن به اهداف مربوط به محیط زیست و توسعه در کلیت نظام ملل متحد از طریق تجزیه و تحلیل گزارش‌های ارائه شده از سوی تمامی نهادها، سازمان‌ها، و تأسیسات ملل متحد. از نظر تشکیلاتی این کمیسیون در حکم یکی از ارکان فرعی شورای اقتصادی، اجتماعی ECOSOC است^۴ که ۵۳ عضو آن به وسیله شورای مزبور انتخاب می‌شوند. مقر این کمیسیون در نیویورک می‌باشد.^۵

(ج) نهادهای دیگر

به غیر از یونپ و کمیسیون توسعه‌ی پایدار، نهادهای دیگری هم درگیر مسائل محیط زیست هستند که برای نمونه می‌توان از «سازمان کشتی‌رانی بین‌المللی»^۶ که به سازمان بین‌المللی دریایی نیز مشهور است، نام برد. این سازمان علاوه بر وظایف دیگری که بر عهده دارد،^۷ مسئولیت مبارزه با آلودگی محیط زیست ناشی از کشتی‌ها را نیز عهده‌دار است. پس از تشکیل یونپ جهت تقسیم وظایف بین آن دسته از ارکان وابسته به سازمان ملل متحد که در خصوص حفاظت از محیط دریایی فعالیت می‌کردند، مقرر شد مسئولیت مبارزه با منابع آلوده کننده‌ی دریاها با یونپ باشد و مسئولیت مبارزه با آلودگی محیط زیست ناشی از کشتی‌ها با ایمو باشد.^۸ علاوه بر ایمو سازمان‌های دیگری نیز هستند که صلاحیت‌های زیست محیطی دارند، مانند «سازمان آموزشی، علمی و فرهنگی ملل متحد»^۹ «آژانس بین‌المللی انرژی اتمی»^{۱۰} «سازمان بهداشت جهانی»^{۱۱} «سازمان خواروبار و کشاورزی ملل

۱. برای ملاحظه‌ی متن قطعنامه نگاه کنید:

Patricia W. Birnie and Alan E. Boyle, Op. Cit, P. ۶۵۸.

۲. Commission on Sustainable Development (CSD)

۳. ممتاز، جمشید، پیشین، صص ۱۶۲ - ۱۵۹.

۴. نگاه کنید: سند، پتراج، پیشین، صص ۱۹۴ - ۱۸۹.

۵. همان، ص ۱۶۲.

۶. International Maritime Organization (IMO)

۷. درباره‌ی اهداف، وظایف و صلاحیت‌های ایمو (IMO) نگاه کنید: موسی‌زاده، رضا، پیشین، صص ۲۳۰ - ۲۲۸؛ تقی‌زاده انصاری، مصطفی، حقوق سازمان‌های بین‌المللی، (پیشین)، صص ۲۲۵ - ۲۲۴.

۸. میرزایی ینگجه، سعید، پیشین، ص ۹۳.

۹. United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO)

۱۰. International Atomic Energy Agency (IAEA)

۱۱. World Health Organization (WHO)

۳۵ ■ حق بر محیط زیست و حقوق بین الملل

متحد»^۱ «سازمان بین المللی کار»^۲ و.... این نهادها علاوه بر این که خود، وظایف و مسئولیت‌هایی را در مورد محیط زیست برعهده دارند، همکاری‌های مشترکی هم در قالب «نماینده‌گی مشترک»^۳ دارند.^۴

امروزه علاوه بر نهادهای جهانی، نهادهای منطقه‌ای فراوانی نیز در موضوعات مختلف زیست محیطی فعالیت دارند،^۵ به جز موارد فوق، هزاران سازمان و گروه غیر دولتی نیز نقش فعالی در زمینه‌ی مسائل محیط زیست دارند^۶ که در بین انجمن‌ها و نهادهای غیر دولتی «اتحادیه‌ی بین المللی برای حفاظت از طبیعت و منابع آن»^۷ از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است به طوری که طرح اولیه‌ی «منشور جهانی طبیعت» (WCN) توسط کارشناسان این اتحادیه تهیه شده است.^۸

حق بر محیط زیست و حقوق بین الملل محیط زیست

با توجه به آنچه در مباحث پیشین بیان شد، رابطه‌ی بین حق بر محیط زیست، حقوق بین الملل و حقوق بین الملل محیط زیست مشخص می‌شود، زیرا همان طور که گفته شد تحول و توسعه در مفهوم حقوق بین الملل و توسعه‌ی میدان عمل آن و در نتیجه پیدایش مفاهیمی چون حقوق بشر باعث شده است که قواعد حقوق بین الملل مبتنی بر منافع بلاواسطه و مستقیم دولت‌ها به قواعد حاکم بر منافع جامعه‌ی بین المللی و منافع مشترک بشریت توسعه یابد، لذا دل مشغولی‌های مربوط به حمایت از حقوق بشر موجب گسترش این دسته از قواعد شده است.^۹ به عبارت دیگر، یکی از ویژگی‌های مهم حقوق بین الملل کلاسیک ۱۹۱۴ - ۱۸۱۵، تنظیم روابط بین تابعان آن یعنی دولت‌ها، بر اساس اصل «عمل متقابل»^{۱۰} یا تعادل بین امتیازات مكتسبه و الزامات بر عهده گرفته شده است. پس از دو جنگ جهانی اول و دوم، حمایت از حقوق بشر موجب گسترش قواعدی در حقوق بین الملل شد که مستثنی از اصل «عمل متقابل» است و مبتنی بر منافع بلاواسطه و مستقیم دولتی که تعهد بین المللی را بر عهده می‌گیرد، نمی‌باشد. سپس با طرح مسائل جدید از جمله بهره‌برداری از فضای

۱. Food and Agriculture Organization (FAO)

۱۰. International Labour Organization (ILO)

۳. در مورد «نماینده‌گی مشترک» نهادهای مرتبط با محیط زیست نگاه کنید: سند، پیتراج، پیشین، صفحه ۱۹۹.

۴. نگاه کنید: فراید لانگ، وین، پیشین، ص ۲۱۳؛ بنان، غلامعلی، پیشین، ج ۲، صص ۷۳۸ - ۷۳۵ همچنین نگاه

کنید: ۳۲۱ - ۳۱۱، Op. Cit. PP. Alexandre Kiss,

۵. فراید لانگ، وین، پیشین، صص ۲۲۳ - ۲۱۱.

۶. همان، صص ۲۴۶ - ۲۳۵.

۷. International Union for Conservation of Nature and Natural Resources (IUCN)

۸. امیر ارجمند، اردشیر، پیشین، صص ۳۳۷ - ۳۳۶.

۹. همان، صص ۳۴۴ - ۳۴۳.

۱۰. Reciprocity

◀ حق بر محیط زیست ■ ۳۶

ماوراء جو، و میراث مشترک بشریت و محیط زیست، اهمیت این قواعد در نظام بین‌المللی افزایش چشمگیری یافت.^۱ از سوی دیگر، قواعد مربوط به حقوق بین‌الملل محیط زیست به آن دسته از قواعد که هدف آنها منافع مشترک بشریت است تعلق دارند، پس اگر محیط زیست را مبتنی بر منفعت و علایق مشترک بشریت بدانیم، باید گفت که این منفعت در حقوق شناخته شده برای افراد نیز منعکس است و نیز رعایت جهانی حقوق و آزادی‌های بنیادین افراد جزئی از علایق و منافع مشترک بشریت خواهد بود.^۲

در مقدمه‌ی «اعلامیه جهانی حقوق بشر» مصوب ۱۰ دسامبر ۱۹۴۸ آمده است که: «شناسایی حیثیت ذاتی کلیه‌ی اعضای خانواده‌ی بشری و حقوق یکسان و انتقال ناپذیر آنان اساس آزادی، عدالت و صلح را در جهان تشکیل می‌دهد».^۳ از سوی دیگر، اعلامیه‌ی کنفرانس سازمان ملل متحد در مورد محیط زیست اعلامیه‌ی استکهلم در ماده‌ی ۱ می‌گوید:

«انسان از حقوقی بنیادین برای داشتن آزادی، برابری و شرایط مناسب زندگی در محیطی که به او اجازه‌ی زندگی با حیثیت و سعادت‌مندانه را بدهد، برخوردار است، او رسماً مسئولیت حفاظت و بهبود محیط زیست برای نسل‌های حاضر و آینده را بر عهده دارد».

همان طور که ملاحظه می‌شود اعلامیه‌ی استکهلم که جزء قواعد و مقررات حقوق بین‌الملل محیط زیست است، بین حقوق بشر و حفاظت از محیط زیست رابطه‌ی قطعی برقرار می‌کند،^۴ به عبارت دیگر می‌توان گفت که نقطه‌ی تلاقی بین حقوق بین‌الملل، حقوق بین‌الملل محیط زیست و حقوق بشر، حق بر محیط زیست است. در مباحث بعدی در این زمینه بیشتر توضیح خواهیم داد.

۱. همان، ص ۳۴۳؛ افتخار جهرمی، گودرز، «حق بر محیط زیست: با تأکید بر حق دسترسی به اطلاعات زیست محیطی»، مقاله‌ی ارائه شده به نخستین همایش حقوق محیط زیست در ایران، ۲۲ - ۲۱ خرداد ۱۳۸۲، (جزوه)، ص ۱؛ همچنین نگاه کنید: قاری سید فاطمی، سید محمد، «ماهیت متفاوت معاهدات حقوق بشری»، مجله‌ی حقوقی، شماره ۲۸، (۱۳۸۲)، ص ۸.

۲. امیر ارجمند، اردشیر، پیشین، صص ۳۴۴ - ۳۴۳.

۳. برای ملاحظه‌ی ترجمه‌ی این اعلامیه نگاه کنید: مهرپور، حسین، پیشین، صص ۴۳۸ - ۴۳۱؛ و برای ملاحظه‌ی متن انگلیسی نگاه کنید:

United Nations, *Universal Declaration of Human Rights*, (New York, UN Department of Public Information, ۱۹۹۸), PP. ۵ - ۱۵.

۴. نگاه کنید: امیر ارجمند، اردشیر، پیشین، ص ۳۴۴.

فصل سوم:

حق بر محیط زیست و حقوق بشر

در این فصل ضمن اشاره به تحولات حقوق بشر که منجر به تولد حق بر محیط زیست شده است، اشاره‌ای نیز به اسناد بین‌المللی حقوق بشر و نسل‌های حقوق بشر و ارتباط آنها با حق بر محیط زیست خواهیم داشت.

تحولات حقوق بشر

واژه‌شناسی

حقوق بشر

تعریف واحدی از «حقوق بشر» وجود ندارد و نویسندگان در این باره تعریف‌های متعددی را ارائه داده‌اند،^۱ بعضی گفته‌اند: «حقوق بشر، حقوقی است که از نظر ملل متمدن برای هر فرد به طور ذاتی و اساسی وجود دارد و این حقوق تجزیه و تفکیک ناپذیر هستند و اگر دولتی بخواهد در شمار ملل متمدن قلمداد شود، رعایت این حقوق الزامی است.»^۲ همچنین گفته شده است: «حقوق بشر به معنای امتیازاتی کلی است که هر فرد انسانی طبعاً دارای آن است. این امتیازات در صورت تحقق، معیار واقعی مشروعیت و ملاک محدودیت اقتدار دولت در قبال افراد است.»^۳ با توجه به تعریف‌های فوق می‌توان گفت: «حقوق بشر، مجموعه‌ای از امتیازات دارای مضمون و مفهوم والای انسانی است که انسان با صرف نظر از هرگونه وابستگی دینی، نژادی، جنسی و... از آن برخوردار است.»^۴

بنابراین حقوق بشر، حق‌هایی جهان شمول، ذاتی و غیرقابل سلب هستند که انسان‌ها به خاطر انسان بودنشان به صورت برابر باید از آنها بهره‌مند گردند. جهان شمولی، ذاتی و غیرقابل سلب بودن، ویژگی حق‌هایی است که انسان به دلیل حیثیت و کرامت خود باید به طور یکسان از آنها برخوردار گردد. جهان شمولی به

۱. در این باره نگاه کنید: جروم ج. شستاک، «بنیان‌های فلسفی حقوق بشر»، در *حقوق بشر، نظریه‌ها و رویه‌ها*، ترجمه‌ی شریفی طرازکوهی، حسین، (تهران، انتشارات دانشکده‌ی حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران، ۱۳۸۰)، ص ۳۱؛ دانلی، جک، «نظریه‌های حقوق بشر» (پیشین)، ص ۷۳؛ محقق داماد، سید مصطفی، «دوین حقوق بشر دوستانه‌ی بین‌المللی و مفهوم اسلامی آن»، *مجله‌ی تحقیقات حقوقی*، شماره‌ی ۱۸، (تابستان ۱۳۷۵)، ص ۱۴۹.

۲. Robert L. Bledsoe and Boleslaw A. Boczek, Op. Cit, P. ۶۹, No. ۸۷.

۳. فلسفی، هدایت الله، «دوین و اعتلای حقوق بشر در جامعه‌ی بین‌المللی»، *مجله‌ی تحقیقات حقوقی*، شماره‌ی ۱۷-۱۶، (پاییز ۱۳۷۴ تا بهار ۱۳۷۵)، ص ۹۵.

۴. قربان نیا، ناصر، «نسبت میان عدالت و حقوق بشر»، در *مجموعه مقالات همایش بین‌المللی حقوق بشر و گفتگوی تمدن‌ها*، (قم، دانشگاه مفید، ۱۳۸۰)، ص ۲۱۴؛ همچنین نگاه کنید: حبیبی مجنده، محمد، «مبانی فلسفی حقوق بشر»، *مجله‌ی نامه‌ی مفید*، سال ششم، شماره‌ی ۲۲ (تابستان ۱۳۷۹)، ص ۶۹.

◀ حق بر محیط زیست ■ ۳۸

معنای فرا فرهنگی، ذاتی به معنای پیوند با حیثیت و کرامت انسانی و غیرقابل سلب بودن، بدین معنی است که این حقها ریشه در قانون‌گذاری و یا اراده‌ی حکومت ندارند. روشن است که غیرقابل سلب بودن به این معنی نیست که تحت هیچ شرایطی نتوان از برخی افراد به دلایل موجه، پاره‌ای از این حقوق را سلب و یا اعمال آن را محدود کرد.^۱

حقوق بین‌الملل بشر

«حقوق بین‌الملل بشر» یا حقوق اساسی نوع بشر عبارت است از مجموعه امتیازاتی که با توجه به شأن و مقام انسان شکل گرفته است. فلسفه‌ی وجودی حقوق بین‌الملل بشر، اعتلای منزلت این حقوق بوده تا آن که با رعایت موازین آن در سراسر جهان، همه‌ی افراد بشر به صورتی یکسان از این امتیازات بهره‌مند گردند.^۲

تحول مفهوم حقوق بشر

تا این جا مفهوم حقوق بشر روشن گردید، اما سؤالی که باقی می‌ماند این است که این حقوق، شامل چه چیزهایی می‌شود؟ پاسخ به این سؤال از گذشته تاکنون مورد بحث بوده است و همین امر باعث تحول و توسعه در مفهوم حقوق بشر گردیده است. موضوع حقوق بشر زمانی در زمره‌ی مسائل و موضوعات تحت صلاحیت داخلی کشورها بود، اما در نتیجه‌ی تحولات گسترده در عرصه‌ی روابط بین‌الملل و پایان جنگ سرد و تحول نقش سازمان‌های بین‌المللی، به ویژه سازمان ملل متحد،^۳ به مسئله‌ای

۱. قاری سیدفاطمی، سیدمحمد، «مبانی توجیهی - اخلاقی حقوق بشر معاصر»، *مجله‌ی تحقیقات حقوقی*، شماره‌ی ۳۶ - ۳۵، (۱۳۸۱)، ص ۱۱۸.

۲. فلسفی، هدایت الله، «جایگاه بشر در حقوق بین‌الملل معاصر»، *مجله‌ی تحقیقات حقوقی*، شماره‌ی ۱۸ (تابستان تا زمستان ۱۳۷۵)، ص ۲۵۷؛ توجه به این نکته ضروری است که نباید «حقوق بین‌الملل بشر» (International Human Rights Law) را با «نظام بین‌الملل حقوق بشر» (International Human Rights Law) یکی دانست، زیرا همان طور که بیان شد درحقوق بین‌الملل بشرصحت از امتیاز و حقوق (Rights) است اما در نظام بین‌الملل حقوق بشر سخن از قواعد و قوانین (Law) است، چون نظام بین‌الملل حقوق بشر، نظامی حقوقی است که از افراد و گروه‌ها در برابر تجاوز دولت‌ها به حقوق ناشناخته شده‌ی بین‌المللی آنها حمایت می‌کند، یعنی هدف از آن حمایت حقوقی از افراد و گروه‌هایی است که حقوق و آزادی‌های اساسی آنها که در اسناد بین‌المللی یا عرف بین‌المللی تضمین شده است، به وسیله دولت‌هایشان نقض می‌شود و رعایت نمی‌گردد، بدین ترتیب، می‌توان این نظام حقوقی را شاخه‌ای از نظام حقوق بین‌الملل دانست که هدف آن حمایت بین‌المللی از حقوق بشر است. مهرپور، حسین، پیشین، ص ۵۹؛ همچنین نگاه کنید: شریفیان، جمشید، *راهبرد جمهوری اسلامی ایران در زمینه‌ی حقوق بشر در سازمان ملل متحد*، (تهران، دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی، ۱۳۸۰)، ص ۱۹.

۳. دریابری نقش سازمان ملل در تحول و توسعه‌ی حقوق بشر، پطرس گالی دبیر کل سابق سازمان ملل می‌گوید: «سازمان ملل در ۵ مرحله‌ی تاریخی در رابطه با حقوق بشر اقدام کرده است:

الف) استقرار نظام حقوق بشر (۱۹۴۸-۱۹۴۵) از تصویب منشور ملل متحد تا تصویب اعلامیه‌ی جهانی حقوق بشر
ب) پیشرفت و توسعه‌ی نظام حقوق بشر (۱۹۴۹-۱۹۶۴) حرکت به طرف پذیرش میثاق‌های بین‌المللی حقوق بشر
ج) اجرای نظام حقوق بشر (۱۹۹۳-۱۹۶۷) اجرای میثاق‌های حقوق بشر تا برگزاری دومین کنفرانس جهانی حقوق بشر وین

۳۹ ■ حق بر محیط زیست و حقوق بشر ►

بین‌المللی تبدیل شده است، در نتیجه امروزه نهادهای بین‌المللی متعددی وجود دارد که از افراد در مقابل نقض حقوقشان به وسیله‌ی دولت‌های متبوع آنان یا دولت‌های دیگر حمایت می‌کند.^۱

در نگاهی اجمالی بر تحول حقوق بشر از زمان تبدیل آن به مفهومی جامع، نه یک دسته از مفاهیم مجزاً و متفرق و جهانی - یعنی از زمان انقلاب فرانسه - مشاهده می‌شود که حقوق بشر در ابتدا تقریباً منحصر به حقوق مدنی و سیاسی یعنی «حقوق آزادی‌ها» بوده است و بعد از انقلاب مکزیک و انقلاب روسیه، حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی، یعنی «حقوق برابری» شناسایی و به آن اضافه گردید.^۲

به عبارت دیگر می‌توان گفت که مفهوم اولیه‌ی حقوق بشر همان حقوق مدنی، سیاسی بود که به عنوان دفاع از حقوق و آزادی‌های فردی مطرح می‌شد، اما گذشت زمان نیاز به توسعه‌ی حقوق بشر به حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی را نیز آشکار کرد. با این حال، تحول و توسعه در مفهوم حقوق بشر در همین جا ماندگار نشد، زیرا شرایط و اوضاع و احوال کنونی، همراه با از بین رفتن رقابت بین بلوک شرق و غرب و نیز بیداری روزافزون کشورهای در حال توسعه، مسائل جدید دیگری را نیز به حوزه‌ی مباحث حقوق بشر کشانده است که از آنها به عنوان «حقوق همبستگی»^۳ نام می‌برند، حقوقی که تا به حال جزء حقوق بشر تلقی نمی‌شد، اما امروزه به واسطه‌ی طبیعت رو به پیشرفت جامعه‌ی بین‌المللی در شمار حقوق بشر قلمداد شده‌اند.

طبیعت رو به پیشرفت مسائل بین‌المللی اقتضا می‌کند که حفاظت از محیط زیست برای انسان امروز و نسل‌های آینده، مورد توجه جدی همگان قرار گیرد؛ اما این که چگونه این امر تحقق می‌یابد، سؤالی است که پاسخ به آن را شاید بتوان در رابطه‌ی محیط زیست و حقوق بشر جستجو کرد؛ چرا که روند فعلی حقوق بین‌الملل علاوه بر آگاهی گسترده در باره‌ی نیاز به حفاظت و نگهداری محیط زیست و نیز ترغیب و حمایت از حقوق بشر، نمایان‌گر ارتباط نزدیک این دو و اهمیت آنها در قرن بیست و یکم می‌باشد.^۴

(د) گسترش نظام حقوق بشر (۱۹۹۵-۱۹۹۳) برگزاری کنفرانس جهانی حقوق بشر در وین و پی‌گیری مصوبات آن
(ه) حرکت به سوی ضمانت اجرای حقوق بشر (۲۰۰۰-۱۹۹۵) انجام عملیات حفظ صلح و تشکیل دادگاه‌های کیفری بین‌المللی در مورد یوگسلاوی و ... ۴. به نقل از: شریفیان، جمشید، پیشین، صص ۵۹-۶۰؛ درباره‌ی دستاوردهای سازمان ملل در زمینه‌ی حقوق بشر همچنین نگاه کنید: سازمان ملل، حقوق بشر در جهان امروز، ترجمه‌ی مرکز مطالعات عالی بین‌المللی، (تهران، مرکز اطلاعات سازمان ملل، ۱۳۷۹)، صص ۵۸-۵۶.

۱. شریفیان، جمشید، پیشین، ص ۲۱، (مقدمه).

۲. امیر ارجمند، اردشیر، پیشین، ص ۳۴۵.

۳. Solidarity Rights

۴. پارسا، علیرضا، «محیط زیست و حقوق بشر: بررسی حق برخورداری از محیط زیست سالم و شایسته به عنوان حق بشری»، *اطلاعات سیاسی اقتصادی*، سال سیزدهم، شماره‌ی ۱۳۶-۱۳۵، (آذر و دی ۱۳۷۷)، ص ۱۳۱.

◀ حق بر محیط زیست ■ ۴۰

به همین جهت است که امروزه محیط زیست در چارچوب مسائل مربوط به حقوق بشر مورد بحث و بررسی قرار می‌گیرد، لذا اعلامیه‌ی رسمی کنفرانس بین‌المللی سازمان ملل در خصوص محیط زیست در استکهلم «حق بر محیط زیست» یعنی «حق داشتن محیط زیستی سالم»^۱ را همچون آزادی و برابری از «حقوق بنیادین»^۲ انسان‌ها تلقی نموده است.^۳ همچنین در اصلاحیه‌های کنوانسیون اروپایی حقوق بشر مسئله‌ی محیط زیست به عنوان یک حق و آسیب به محیط زیست، آسیب به یک حق قلمداد شده است.^۴

رئیس کمیته‌ی حقوق بشر فرانسه در این باره می‌گوید:
«حقوقی که «اکولوژیست‌ها»^۵ سعی دارند از آن محافظت کنند جزئی جدا نشدنی از حقوق بشر است».^۶

حمایت بین‌المللی از حقوق بشر اسناد بین‌المللی حقوق بشر

به طور کلی، نظام جدید بین‌المللی حقوق بشر یک پدیده بعد از جنگ جهانی دوم است. هر چند مفهوم حقوق بشر و تلاش در جهت حمایت بین‌المللی از آن قرن‌ها قبل در جنبش‌های دینی، سیاسی، اجتماعی، فلسفی و نظریات حقوقی مطرح شده بود، ولی بنا به دلایل مختلف، از جمله منافع متضاد دولت‌های گوناگون، سال‌ها در حدّ بیانیه‌های ساده، محدود گشته بود؛ اما وقوع جنگ جهانی دوم و نقض وحشتناک حقوق انسان‌ها و جنایات و فجایع ضد بشری دوران جنگ، جمعی را بر این باور قرار داد که اگر یک نظام مؤثر حمایت از حقوق در «جامعه‌ی ملل»^۷ وجود داشت، ممکن بود اینگونه نقض حقوق انسانی و احتمالاً خود جنگ رخ ندهد؛ لذا در زمان جنگ هم فعالیت‌هایی در این زمینه شروع شد و پس از جنگ نیز ادامه داشت^۸ تا این که در پایان جنگ جهانی دوم، حقوق بشر وارد بستر اصلی نظام بین‌الملل و حقوق بین‌الملل گردید. عبارت «جنایات علیه بشریت»^۹ به عنوان یکی از اتهامات

۱. Right to Healthful Environment

۲. Basic Rights

۲۰۱. امیر ارجمند، اردشیر، پیشین، صص ۳۲۸ - ۳۲۷.

۴. تقی زاده انصاری، مصطفی، حقوق محیط زیست در ایران، (پیشین)، ص ۳۳.

۵. Ecologists

۶. به نقل از: همان.

۷. League of Nations

درباره‌ی جامعه ملل نگاه کنید: مقتدر، هوشنگ، پیشین، صص ۳۱۹-۳۱۱؛ اف پی. والتز، تاریخ جامعه‌ی ملل، ترجمه‌ی زندفر، فریدون، (تهران، انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی، ۱۳۷۲)، صص ۴۵۳-۴۲۷.

۸. نگاه کنید: مهرپور، حسین، پیشین، صص ۳۷-۳۳؛ شریفیان، جمشید، پیشین، صص ۱۰۲-۱۰۱.

۹. Crimes against Humanity

۴۱ ■ حق بر محیط زیست و حقوق بشر ►

رهبران آلمان نازی در منشور نورنبرگ آورده شد. این منشور هنگامی که مورد تصویب مجمع عمومی سازمان ملل قرار گرفت از اهمیت حقوقی بیشتری برخوردار شد.^۱ همچنین از آن روز تاکنون اسناد فراوانی در زمینه‌ی حقوق بشر به تصویب رسیده^۲ که به برخی از این اسناد اشاره می‌کنیم.

منشور ملل متحد

«منشور ملل متحد»^۳ که بر مبنای آن سازمان ملل متحد ایجاد شد، در ۲۶ ژوئن ۱۹۴۵ به تصویب رسید؛ در این منشور، مقرراتی در زمینه‌ی حقوق بشر گنجانده شد. در مقدمه، بند ۳ ماده‌ی ۱، مواد ۵۵ و ۵۶ و بندهای ۱ و ۲ ماده‌ی ۶۲ حقوق بشر را مورد تأکید قرار داده است، همچنین مواد ۶۸ و ۷۶ نیز حاوی مباحثی در این ارتباط هستند.^۴

منشور بین‌المللی حقوق بشر

«منشور بین‌المللی حقوق بشر»^۵ عبارت است از «اعلامیه‌ی جهانی حقوق بشر»^۶ «ميثاق بین‌المللی حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی»^۷ «ميثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی»^۸ و پروتکل‌های الحاقی به آن.^۹ این اسناد، از جمله سندهای مادر در زمینه‌ی حقوق بشر هستند. اعلامیه‌ی جهانی حقوق بشر در سال ۱۹۴۸ به موجب قطعنامه‌ی شماره‌ی ۲۱۷A مجمع عمومی سازمان ملل به تصویب رسید، ولی چون این سند الزام آور نبود، لذا در سال ۱۹۶۶ مجمع عمومی طی قطعنامه‌ی شماره‌ی A/۲۲۰۰ سه سند الزام آور ميثاق بین‌المللی حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی، ميثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی و پروتکل الحاقی به ميثاق حقوق مدنی سیاسی را تصویب کرد.^{۱۰}

الف) اعلامیه‌ی جهانی حقوق بشر

۱. Benjamin B. Ferencz, "Crimes against Humanity", in Rudolf L. Bernhardt and Others (ed), *Encyclopedia of Public International Law*, (North-Holland, Elsevier Science Publishers, ۱۹۹۰), Vol. ۸, PP. ۱۰۷-۱۰۹.

۲. در این باره نگاه کنید: ارفعی، عالیه، و دیگران، *حقوق بشر از دیدگاه مجامع بین‌المللی*، (تهران، دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی، ۱۳۷۲)، صص ۵-۵۵ موزنون، ژاک، *حقوق بشر، ترجمه‌ی نقیب زاده، احمد*، (تهران، دانشکده‌ی حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران، ۱۳۸۰)، صص ۷۲-۶۸.

۳. Charter of United Nations

۴. مهرپور، حسین، پیشین، صص ۴۰-۳۸.

۵. International Bill of Human Rights

۶. Universal Declaration of Human Rights

۷. International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights

۸. International Covenant on Civil and Political Rights

۹. مهرپور، حسین، پیشین، ص ۴۲.

۱۰. همان، ص ۴۳؛ همچنین نگاه کنید:

Ian Brownlie, (ed), *Basic Documents in International Law*, (Oxford, Clarendon Press, ۱۹۹۵), P. ۲۶۲.

◀ حق بر محیط زیست ■ ۴۲

اعلامیه‌ی جهانی حقوق بشر^۱ نخستین اعلامیه‌ی فراگیر حقوق بشر است که از سوی یک سازمان بین‌المللی اعلام شده است و طبعاً موقعیت سیاسی و معنوی مهمی به دست آورده است. این اعلامیه، مشتمل بر یک مقدمه و ۳۰ ماده است.^۲ اعلامیه‌ی جهانی حقوق بشر شامل دو دسته مقررات است. دسته‌ی اول مربوط به حقوق مدنی و سیاسی است و دسته‌ی دوم مربوط به حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی است.^۳

ب) میثاق بین‌المللی حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی

میثاق بین‌المللی حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی^۴ مشتمل بر ۳۱ ماده و یک مقدمه است که پس از تصویب در سال ۱۹۶۶، در سال ۱۹۷۶ ضمانت اجرایی پیدا کرد. این میثاق نسبت به اعلامیه‌ی جهانی حقوق بشر فهرست جامع‌تر و طولانی‌تری از حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی را در بردارد.

ج) میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی

میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی نیز پس از تصویب در سال ۱۹۶۶، در سال ۱۹۷۶ لازم‌الاجرا شد.^۵ این میثاق مشتمل بر یک مقدمه و ۵۳ ماده است. در واقع، در این میثاق فهرستی از حقوق مدنی و سیاسی به صورت نسبتاً مشخص‌تر و روشن‌تر و بیشتر از آنچه که در اعلامیه‌ی جهانی حقوق بشر آمده، ذکر شده است. به طوری که می‌توان گفت این دو میثاق، تکرار همان اعلامیه‌ی جهانی حقوق بشر است که به قواعد الزام آور حقوقی تبدیل شده است.^۶

پروتکل الحاقی به میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی نیز همزمان با این دو میثاق به تصویب رسید و همزمان هم قدرت اجرایی پیدا کرد.^۷ این پروتکل مشتمل

۱. جهت ملاحظه‌ی ترجمه‌ی فارسی اعلامیه نگاه کنید: مهرپور، حسین، پیشین، صص ۴۳۸-۴۳۱؛ و برای ملاحظه‌ی متن انگلیسی آن نگاه کنید:

Ian Brownlie, op.cit. PP. ۲۵۶-۲۶۵.

۲. مهرپور، حسین، پیشین، ص ۴۴.

۳. Michael Akehurst, *A Modern Introduction to International Law*, (London, UNWIN HUMAN, ۱۹۸۸), P. ۷۷.

۴. جهت ملاحظه‌ی ترجمه‌ی فارسی میثاق نگاه کنید: کمیته‌ی ایرانی حقوق بشر، *اسناد بین‌المللی حقوق بشر*، (تهران، کمیته‌ی ایرانی حقوق بشر، ۱۳۵۰)، صص ۲۷۶-۲۵۹؛ و برای ملاحظه‌ی متن انگلیسی آن نگاه کنید:

Ian Brownlie, Op.Cit. PP. ۲۶۳-۲۷۵.

۵. برای ملاحظه‌ی متن فارسی میثاق نگاه کنید: کمیته‌ی ایرانی حقوق بشر، پیشین، صص ۲۵۱-۲۲۱؛ و برای ملاحظه‌ی متن انگلیسی میثاق نگاه کنید:

Ibid. pp. ۲۷۶-۲۹۶

۶. نگاه کنید: محبی، محسن، «حل و فصل مناقشات در حقوق بشر در هزاره‌ی سوم»، در *مجموعه مقالات همایش بین‌المللی حقوق بشر و گفتگوی تمدن‌ها*، (قم، دانشگاه مفید، ۱۳۸۰)، ص ۲۷۴.

۱. جهت ملاحظه‌ی ترجمه‌ی فارسی این پروتکل نگاه کنید: کمیته‌ی ایرانی حقوق بشر، پیشین، صص ۲۵۷-۲۵۲؛ و برای ملاحظه‌ی متن انگلیسی آن نگاه کنید:

Ian Brownlie, Op.Cit. PP. ۲۹۸-۳۰۲ & p. ۲۶۲.

۴۳ ■ حق بر محیط زیست و حقوق بشر ►

بر یک مقدمه و ۱۴ ماده است و هدف از آن امکان دادن به افراد خصوصی برای طرح شکایت از دولت‌های متبوع‌شان دایر بر نقض حقوق بشر و رعایت نکردن حقوق شناخته شده در میثاق نسبت به آنها به «کمیته‌ی حقوق بشر»^۱ می‌باشد.^۲

دومین پروتکل الحاقی به میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی نیز در سال ۱۹۸۹ طی قطعنامه‌ی شماره‌ی ۴۴/۱۲۸ مجمع عمومی به تصویب رسید.^۳ این پروتکل مشتمل بر یک مقدمه و ۱۱ ماده است که هدف از آن لغو مجازات اعدام است.^۴ شایان ذکر است که دولت ایران تاکنون به هیچ یک از این دو پروتکل ملحق نشده است، اما در سال ۱۳۵۴ به میثاقین ملحق شده است.^۵

پس از تصویب این اسناد، نهادهایی نیز از سوی سازمان ملل ایجاد شد تا بر حسن اجرای آنها نظارت داشته باشد.^۶

پیش طرح سومین میثاق بین‌المللی حقوق همبستگی

یکی دیگر از اسناد بین‌المللی حقوق بشر، پیش طرح سومین میثاق بین‌المللی حقوق همبستگی ۱۹۸۲ است. این میثاق که سندی غیر الزام آور است در مورد چهار حق بحث می‌کند که عبارتند از: حق بر صلح، حق بر توسعه، حق بر محیط زیست و حق بر میراث مشترک بشریت. در مورد این سند^۷ در آینده بیشتر بحث خواهیم کرد.

نسل‌های حقوق بشر

حقوق بشر مطرح در نظام‌های حقوق اساسی، اعلامیه‌های حقوق بشر و شهروند و دیگر اسناد بین‌المللی را می‌توان به سه نسل یا گروه عمده تقسیم‌بندی نمود؛ نسل اول

۲. درباره‌ی ساختار، وظایف و آیین کار کمیته‌ی حقوق بشر نگاه کنید: ارفعی، عالیه، و دیگران، پیشین، صص ۷۳-۶۹؛ در مورد نقش کمیته‌ی حقوق بشر در توسعه‌ی میثاق بین‌المللی حقوق مدنی سیاسی، یکی از حقوق دانان معروف به نام مک گلدریک کتابی را تحت همین عنوان در ۵۷۶ صفحه تألیف کرده است که مشخصات آن از این قرار است: Dominic McGoldrik, *The Human Rights Committee: Its Role in The Development of The International Covenant on Civil and Political Rights*, (Oxford, Clarendon Press, ۱۹۹۱), ۵۷۶ P.

۳. مهرپور، حسین، پیشین، صص ۷۱-۷۰.

۴. برای ملاحظه‌ی متن دومین پروتکل الحاقی نگاه کنید:

Ian Brownlie, op.cit, PP. ۳۰۳-۳۰۶.

۵. مهرپور، حسین، پیشین، صص ۷۹-۷۸.

۶. سیدآقای، سیدداود، *ایران و سازمان‌های بین‌المللی*، (تهران، انتشارات مرکز اسناد انقلاب اسلامی ایران، ۱۳۸۱)، صص ۲۷۵.

۷. در این مورد نگاه کنید: مهرپور، حسین، پیشین، صص ۱۷۱-۱۵۲؛ همین نویسنده، «نظارت بین‌المللی بر اجرای حقوق بشر»، در مجموعه مقالات *همایش بین‌المللی حقوق بشر و گفتگوی تمدن‌ها*، (قم، دانشگاه مفید، ۱۳۸۰)، صص ۳۱۴-۳۲۳.

۷. متن این سند، ضمیمه‌ی این نوشتار است.

◀ حق بر محیط زیست ■ ۴۴

حقوق، حقوق مدنی و سیاسی می‌باشد؛ نسل دوم حقوق، حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی می‌باشد و نسل سوم حقوق را می‌توان حقوق مردم نامید.^۱ به کارگیری اصطلاح «نسل»^۲ القاء کننده‌ی تحول تاریخی در به رسمیت شناختن و تهیه و تدوین برخی اصول و مبانی حقوق بشر در جهتی معین و خاص است.^۳ البته برخی از نویسندگان به جای واژه‌ی «نسل» از واژه‌ی «دسته»^۴ «طبقه»^۵ «خانواده»^۶ و «گروه»^۷ برای مقولات حقوق بشر استفاده کرده‌اند. ذکر این نکته خالی از لطف نیست که استفاده از واژه‌ی نسل در مورد مقولات حقوق بشر، به معنی این نیست که عمر یک سری از مقولات به سر آمده و مقوله‌ی دیگری جای آن را گرفته است، بلکه واژه‌ی نسل، صرفاً بیانگر تحول تاریخی در شناسایی مقولات حقوق بشر در موضوعات مختلف است.^۸ به نظر می‌رسد استفاده از واژه‌ها در مسائل حقوقی باید دقیق باشد، زیرا اینگونه مفهوم سازی‌ها در مورد مقولات مربوط به حقوق بشر می‌تواند خطرناک باشد.^۹

نسل اول، حقوق مدنی و سیاسی

همان طور که قبلاً هم اشاره شد، حقوق بشر در ابتدا تقریباً منحصر به حقوق مدنی و سیاسی یعنی حقوق آزادی‌ها بوده است که امروزه از آن تحت عنوان «نسل اول» حقوق بشر یاد می‌شود. حقوق مدنی، سیاسی آن دسته از حقوق و آزادی‌های فردی است که دولت‌ها باید به آن احترام بگذارند.^{۱۰} به طور عمده این حقوق به دنبال حمایت از اصل اختیار و استقلال شهروندان است.^{۱۱} این نسل از حقوق بشر، ریشه در سال‌های پایانی قرن هیجدهم و تحولات قرن نوزدهم دارد، لذا اعلامیه‌ی حقوق بشر و شهروند فرانسه در سال ۱۷۸۹ را می‌توان نخستین متنی دانست که مفاهیم حقوق بشر و آزادی‌ها را به صورت مدوّن ذکر کرده

۱. راسخ، محمد، حق و مصلحت، (تهران، انتشارات طرح نو، ۱۳۸۱)، ص ۱۶.

۲. Generation

۲. ذاکریان، مهدی، «فرایند یکپارچگی نسل‌های حقوق بشر»، *اطلاعات سیاسی اقتصادی*، سال پانزدهم، شماره‌ی ۱۵۷-۱۵۸ (مهر و آبان ۱۳۷۹)، ص ۱۲۸.

۳. همان.

۴. ضیایی بیگلری، محمدرضا، «حقوق بین‌الملل بشر در آستانه‌ی قرن بیست و یکم»، *مجله‌ی پژوهش حقوق و سیاست*، سال اول، شماره‌ی ۱، (پاییز و زمستان ۱۳۷۸)، ص ۱۶۳.

۵. محسن محبی، پیشین، ص ۲۷۴.

۶. همان.

۷. نگاه کنید: ذاکریان، مهدی، پیشین، ص ۱۲۸؛ قاری سید فاطمی، سید محمد، «تحلیل مفاهیم کلیدی حقوق بشر معاصر»، *مجله‌ی تحقیقات حقوقی*، شماره‌ی ۳۴ - ۳۳، (۱۳۸۰)، ص ۲۳۵.

۸. نگاه کنید: توحیدی، احمد رضا، «حق صلح و حق محیط زیست در پرتو حقوق همبستگی و حقوق بین‌الملل»، در *مجموعه مقالات همایش بین‌المللی حقوق بشر و گفتگوی تمدن‌ها*، (قم، دانشگاه مفید، ۱۳۸۰)، ص ۵۶.

۹. پارسا، علیرضا، پیشین، ص ۱۳۹.

۱۰. راسخ، محمد، پیشین، ص ۱۶.

۴۵ ■ حق بر محیط زیست و حقوق بشر ►

است.^۱ اما بعد از جنگ جهانی دوم، پایه‌گذاران اعلامیه‌ی جهانی حقوق بشر به موضوعات بیشتری از حقوق بشر علاوه بر آنچه که در اعلامیه‌های قرن ۱۸ بود، پرداختند تا این که این اعلامیه به فراگیرترین اعلامیه در مورد حقوق و آزادی‌های بشری تبدیل شد که هدف آن بیان حقوق و آزادی‌های اساسی انسان است.^۲

ماده‌ی ۲ تا ۲۱ اعلامیه به بیان حقوق و آزادی‌های اساسی انسان‌ها می‌پردازد، اما با توجه به الزام آور نبودن آن، میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی که تقریباً فهرستی از همان حقوق مدنی و سیاسی اعلامیه است و حالت الزام آور نیز دارد، به تصویب رسید. در این میثاق حقوقی همچون حق حیات، حق آزادی و امنیت شخصی، ممنوعیت شکنجه و مجازات ظالمانه، غیر انسانی و تحقیر کننده، ممنوعیت خرید و فروش برده، حق عبور و مرور آزادانه، حق انتخاب آزادانه‌ی محل سکونت، حق آزادی فکر، عقیده و مذهب، حق آزادی بیان، حق تشکیل مجامع و... بیان شده است.^۳

نسل دوم، حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی

حقوق بشر منحصر به حقوق مدنی و سیاسی نیست. تحول و توسعه در مفهوم حقوق بشر، همچون دیگر مفاهیم باعث شده است که مقولات جدیدی تحت عنوان «نسل دوم» به این حوزه راه یابند. حقوق نسل دوم، حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی هستند که به حقوق برابری نیز مشهور هستند.^۴

در این حقوق، چیزی بیش از صرف حمایت از آزادی و حاکمیت شخصی افراد در میان است و به عقیده‌ی مدافعین نسل دوم، حمایت واقعی از آزادی و حاکمیت افراد بر سرنوشت خود، بدون ایجاد و استمرار حقوق نسل دوم ممکن نیست. برخی، از این حقوق به حقوق رفاهی تعبیر می‌کنند.^۵

حقوق نسل دوم ریشه در اوایل قرن بیستم دارند که در سال ۱۹۱۹ با ایجاد سازمان بین‌المللی کار^۶ مورد توجه قرار گرفت. در اعلامیه‌ی جهانی حقوق بشر نیز هر

۱. شریفیان، جمشید، پیشین، ص ۹۷ همچنین نگاه کنید: ارفعی، عالیه، و دیگران، پیشین، صص ۴۵.

۲. مهرپور، حسین، پیشین، ص ۴۴.

۳. همان، صص ۵۹-۶۰.

۴. کاسسه، آنتونیو، پیشین، ص ۳۴۳؛ امیر ارجمند، اردشیر، پیشین، ص ۳۴۵.

۵. راسخ، محمد، پیشین، ص ۱۶.

۶. سازمان بین‌المللی کار یکی از کارگزاری‌های تخصصی سازمان ملل است که با حقوق بشر در ارتباط است. اساسنامه‌ی سازمان بین‌المللی کار تأیید می‌کند که کار کالا نیست و همه‌ی افراد بشر صرف نظر از نژاد، آئین و جنس حق دارند که هم رفاه مادی و هم پیشرفت معنوی خود را در شرایط آزادی و حیثیت امنیت اقتصادی و امکانات مساوی تعقیب نمایند. عمده‌ترین علاقه‌ی سازمان بین‌المللی کار، تنظیم موازین بین‌المللی کار و کوشش برای بخشیدن حداکثر اعتبار به این موازین می‌باشد. بدین منظور کنفرانس بین‌المللی کار که سالانه تشکیل جلسه می‌دهد به تدریج مجموعه‌ای از ۱۲۸ مقاله نامی بین‌المللی کار و ۱۳۱ توصیه به وجود آورده که اکثر آنها با پاره‌ای از حقوق بشر مانند

◀ حق بر محیط زیست ■ ۴۶

چند به حقوق مدنی و سیاسی عنایت بیشتری شده است، ولی این بدان معنا نیست که اعلامیه از حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی به کلی غافل است، بلکه اعلامیه به طور یکسان و بدون هرگونه تمایز، نسل دومی از حقوق را تحت عنوان حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی در ماده‌ی ۲۲ تا ۲۷ معرفی کرده است. اما با تصویب میثاق بین‌المللی حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی، این حقوق الزام آور شدند.^۱ در این میثاق حقوقی همچون حق کار، حق برخورداری از شرایط عادلانه و مناسب کار، حق تشکیل اتحادیه‌ی کارگری، حق تأمین اجتماعی - شامل حق بیمه‌ی اجتماعی، حمایت از خانواده، برخورداری از یک زندگی در سطح متناسب، حق برخورداری از سطح مناسبی از بهداشت جسمی و روانی - و حق شرکت در زندگی فرهنگی را به رسمیت شناخت.^۲

نسل سوم، حقوق همبستگی

همانگونه که قبلاً بیان شد، حقوق بشر در یک قرن اخیر شاهد تحولات فراوانی بوده و به ویژه در نیم قرن اخیر این تحول و توسعه چشمگیرتر بوده است، به نحوی که شاهد احترام بیشتری نسبت به حقوق بشر بوده‌ایم؛ لذا این دوره را «عصر حقوق»^۳ هم نام نهاده‌اند.^۴

با این حال، اعتلای مقام حقوق بشر و حمایت از آن، مشکلات و موانعی را هم در سر راه دارد که مانند گذشته، صرفاً در وجود حاکمیت دولت‌ها خلاصه نمی‌گردد. توسعه و گسترش حقوق بشر در انتظار بحران‌های متعدد است و حیات بشر، واقعاً در معرض خطر است؛ مسائل مربوط به توسعه و عوامل و عوارض چند بعدی مسأله‌ی امنیت دسته جمعی و خلع سلاح، مسأله‌ی رشد جمعیت و عوارض ناشی از آن، مهاجرت، مسائل مربوط به محیط زیست، مسائل مربوط به عدالت اجتماعی و ایده‌ی میراث مشترک بشریت و بهره‌برداری از منابع ماوراء حاکمیت دولت‌ها و به طور کلی حقوق بشر به معنای وسیع و مدرن آن، مسأله‌ی اساسی مورد بحث بشر کنونی در

ممنوع ساختن کار اجباری، حمایت از آزادی اجتماعات، جلوگیری از تبعیض در استخدام و اشتغال به کار، ترویج مزد مساوی بین کارگران زن و مرد و پیشبرد حق داشتن کار از طریق سیاست استخدامی فعال سر و کار دارد. ارفعی، عالی، و دیگران، پیشین، ص ۵۷؛ همچنین درباره‌ی ساختار، اهداف و وظایف سازمان بین‌المللی کار (ILO) نگاه کنید: عامری، هوشنگ، کارگزاری‌های تخصصی سازمان ملل متحد، ترجمه‌ی مجلسی، فریدون، (تهران، مرکز چاپ و انتشارات وزارت امور خارجه، ۱۳۸۰)، صص ۲۴۵-۲۲۵.

۱. نگاه کنید: مهرپور، حسین، پیشین، ص ۴۷؛ پژومان، سید هادی، پیشین، ص ۶۲.

۲. مهرپور، حسین، پیشین، صص ۵۴-۵۳.

۳. Age of Rights

۵. پژومان، سید هادی، پیشین، ص ۶۲؛ درباره‌ی ظهور و پیدایش نسل سوم حقوق بشر نگاه کنید: مولایی، یوسف، «حق توسعه و جهانشمولی حقوق بشر»، مجله‌ی دانشکده‌ی حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران، شماره‌ی ۵۶، (تابستان ۱۳۸۱)، ص ۵۰.

۴۷ ■ حق بر محیط زیست و حقوق بشر ►

سطح کلان می‌باشد. بشریت امروز دریافته است که همه‌ی انسان‌ها سرنوشت مشترک دارند و این سرنوشت که همان آینده‌ی بشریت است، در هر حال حاضر دچار بحران شده است و این یگانگی در عصر همگرایی جهانی به معنای آن است که همه‌ی انسان‌ها زندگی، مرگ و سرنوشت مشترک دارند.^۱

این تحولات در شرایط و اوضاع و احوال کنونی منجر به تولد و تکوین نسل جدیدی از حقوق بشر تحت عنوان «نسل سوم» شده که به آن «حقوق همبستگی»^۲ می‌گویند. این حقوق، نه جایگزین حقوق بشر موجود در جامعه‌ی جهانی می‌شود و نه به آن وابسته است، بلکه شناسایی این حقوق به منزله‌ی پاسخی است که جامعه‌ی بین‌المللی در برخورد اوضاع و احوال متحول و متغیر، به آن نیازمند است.^۳ البته به غیر از عنوان حقوق همبستگی، برخی از نویسندگان عناوین دیگری را نیز برای این نسل از حقوق مطرح کرده‌اند که از جمله می‌توان به «حقوق برادری»، «حقوق مردم»، «حقوق ملت‌ها»، «حقوق بشریت» و «حقوق جمعی» اشاره کرد.

این حقوق در کنفرانس صلح و حقوق بشر ۱۹۷۸ در اُسلو، کنفرانس ۱۹۷۹ کمپوبلو، کنفرانس ۱۹۸۰ ورشو و کنفرانس ۱۹۸۲ در هاید پارک مورد بحث و بررسی قرار گرفت.^۴

پیش طرح سومین میثاق بین‌المللی حقوق همبستگی، مقولات نسل سوم حقوق بشر را به چهار دسته تقسیم می‌کند که عبارتند از: «حق بر صلح»^۵، «حق بر توسعه»^۶، «حق بر محیط زیست»^۷ و «حق بر میراث مشترک بشریت»^۸. اما حقوق‌دانان در این که آیا مقولات نسل سوم حقوق بشر منحصر در موارد فوق هستند یا نه، اتفاق نظر ندارند، لذا برخی از نویسندگان عناوین دیگری را نیز همچون حق بر استعمارزدایی^۹، حق بر ارتباطات و مساعدت‌های بشردوستانه^{۱۰}، حق بر زبان و فرهنگ بومی^{۱۱}، حق بر دین‌داری و یکتاپرستی^{۱۲} و ... را جزء نسل سوم حقوق بشر قلمداد کرده‌اند.

۱. نیکخواه سرنقی، رضا، تحول جدید در مفهوم بین‌المللی حقوق بشر با تأکید بر حق توسعه، (تهران، دانشکده‌ی حقوق و علوم سیاسی دانشگاه علامه طباطبائی، ۱۳۷۶)، پایان نامه، ص ۵۲.

۲. Solidarity Rights

۳. پارسا، علیرضا، پیشین، ص ۱۳۱.

۴. نگاه کنید: مسائلی، محمود، پیشین، صص ۱۷۰ و ۱۷۷؛ امیر ارجمند، اردشیر، پیشین، ص ۳۴۵، پاورقی شماره‌ی ۲۹.

۵. Right to Peace

۶. Right to Development

۷. Right to Environment

۸. Right to Common Heritage of Mankind

۹. به نقل از: محبی، محسن، پیشین، ص ۲۸۴.

۱۰. به نقل از: مسائلی، محمود، پیشین، ص ۱۷۲.

◀ حق بر محیط زیست ■ ۴۸

در مقدمه‌ی پیش طرح میثاق بین‌المللی حقوق همبستگی^۳ آمده است:

«دولت‌های عضو میثاق حاضر، با توجه به این که صلح، توسعه، محیط زیست و میراث مشترک بشریت از این به بعد ارزش‌هایی هستند جهانی که مورد شناسایی کلیه‌ی انسان‌ها، اقوام و ملت‌ها قرار گرفته‌اند و با نظر به این که شایسته است حقوق مربوط به آنها به عنوان حقوق بشر شناسایی، حمایت و تحقق یابند، و با توجه به این که منشور سازمان ملل متحد دولت‌ها را ملزم به همکاری بین‌المللی از طریق توسعه و تشویق به رعایت حقوق بشر و آزادی‌های بنیادین برای همه بدون تبعیض از نظر نژاد، جنسیت، زبان و مذهب می‌نماید، و با توجه به این که این همکاری بین‌المللی در خصوص حقوق بشر بر صلح، توسعه، محیط زیست و میراث مشترک بشریت دارای اهمیت اساسی است، زیرا تحقق آنها جز از طریق الحاق کوشش‌های همبسته (متفق) همه‌ی دولت‌ها، افراد و دیگر اشخاص عمومی و خصوصی میسر نیست، در موارد ذیل به توافق می‌رسند...».

البته به جز سه نسل حقوق بشر که ذکر شد، برخی از ظهور نسل چهارم حقوق بشر نیز سخن گفته‌اند.

ویژگی نسل‌های حقوق بشر

اگر بخواهیم ویژگی سه نسل حقوق بشر را بیان کنیم، باید بگوییم که حقوق نسل اول، عمدتاً از جنس حقوق سلبی هستند که نباید در مقابل اجرای آنها توسط صاحبان حق، مانع ایجاد کرد و حقوق نسل دوم، به طور عمده از جنس حقوق ایجابی هستند که تحقق آنها منوط به فراهم آمدن یک سری شرایط و امکانات است.^۴ به عبارت دیگر، ویژگی نسل اول حقوق بشر، یعنی حقوق مدنی و سیاسی، اقامه پذیر بودن آن نسبت به دولت است، بدان معنی که رعایت آنها قبل از هر چیز ناشی از «ترک فعل» و عدم مداخله و مزاحمت از جانب دولت است؛ مثلاً برای آزادی بیان، وظیفه‌ی دولت آن است که از بیان آزاد عقیده جلوگیری نکند یا برای تشکیل اجتماعات وظیفه‌ی دولت آن است که از تشکیل اجتماعات جلوگیری نکند.

اما ویژگی نسل دوم حقوق بشر بر عکس است، یعنی ایفای حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی محتاج «اقدام» و «عمل مثبت» از ناحیه‌ی دولت است؛ لذا این

۱. به نقل از: راسخ، محمد، پیشین، ص ۱۷.

۲. نگاه کنید: قربان نیا، ناصر، اخلاق و حقوق بین‌الملل، (تهران، انتشارات سمت و پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه‌ی اسلامی، ۱۳۷۸)، ص ۱۹۵.

۳. ترجمه‌ی این پیش طرح در قسمت ضمایم آمده است.

۴. در این باره نگاه کنید: راسخ، محمد، پیشین، ص ۱۵۸؛ همچنین نگاه کنید: قاری سیدفاطمی، سیدمحمد، «تحلیل مفاهیم کلیدی حقوق بشر معاصر»، (پیشین)، ۲۲۹.

۴۹ ■ حق بر محیط زیست و حقوق بشر ►

حقوق قابل مطالبه از دولت هستند. مثلاً برای حق اشتغال، دولت باید پاره‌ای اقدامات و برنامه‌های خاص را به اجرا در آورد.

ویژگی نسل سوم حقوق بشر آن است که این حقوق هم قابل اقامه و هم قابل مطالبه از دولت هستند و مهم‌تر آن که مبتنی بر «همکاری» و «اقدامات دسته جمعی» همه، اعم از دولت‌ها، افراد و اشخاص حقوقی است، یعنی بدون همکاری، همیاری و تلاش همگان این حقوق محقق نخواهد شد.^۱ و به قول «کارل واساک»^۲ ویژگی حقوق نسل سوم این است که هم می‌تواند علیه دولت‌ها باشد و هم می‌تواند مورد حمایت دولت‌ها قرار بگیرد.^۳

نکته‌ای که باید توجه داشت این است که اگرچه حقوق مدنی و سیاسی جزء حقوق سلبی یا منفی هستند که دولت نباید در آنها مداخله کند، ولی از سوی دیگر، همین حقوق در بسیاری از موارد مستلزم دخالت ایجابی دولت در جهت رعایت و تضمین آن است؛ زیرا بدون وجود سیستم حمایتی نهادینه شده، تحقق حق‌های مدنی - سیاسی امکان‌پذیر نخواهد بود.^۴

فرایند یکپارچگی نسل‌های حقوق بشر

وجود نسل‌های متعدد حقوق بشر برای شخص یا موضوع واحدی به نام انسان، نقش مؤثری در همبستگی بین‌المللی برای حمایت از حقوق بشر دارد. برشمردن سه نسل حقوق مدنی و سیاسی، حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی و نهایتاً حقوق همبستگی در عصر جهان‌گرایی موجب پیوند بین بانیان و طرفداران هر سه نسل گردیده است، به نحوی که رعایت هر یک، تضمین دیگری را سبب خواهد شد.^۵

«اعلامیه‌ی وین و طرح اجرایی آن»^۶ که در «کنفرانس جهانی حقوق بشر» که در سال ۱۹۹۳ در وین برگزار شد، در بند پنجم از بخش یکم، در خصوص پیوند میان نسل‌های مختلف حقوق بشر می‌گوید:

۱. نگاه کنید: فلسفی، هدایت الله، «جایگاه بشر در حقوق بین‌الملل معاصر»، (پیشین)، ص ۲۲۳؛ امیر ارجمند، اردشیر، پیشین، صص ۳۴۶-۳۴۵؛ همچنین نگاه کنید:

Keba Mbaye, "Human Rights and Rights of People", in Mohammed Bedjoui, (ed), *International Law: Achievements and Prospects*, (Paris, UNESCO, Martinus Nijhoff Publishers, ۱۹۹۱), PP. ۱۰۴۶-۱۰۴۸.

جهت اطلاعات بیشتر در مورد سه نسل حقوق بشر همچنین نگاه کنید: جرمی والدرون، «فلسفه‌ی حق»، ترجمه‌ی محمد راسخ، *مجله‌ی نامه‌ی مفید*، سال ششم، شماره‌ی ۲۱، (بهار ۱۳۷۹)، پیش گفتار مترجم، ص ۹۸.

۲. Karel Vasak

۳. به نقل از مسائلی، محمود، پیشین، ص ۱۷۰.

۴. قاری سیدفاطمی، سیدمحمد، پیشین، ص ۲۳۰.

۵. ذاکریان، مهدی، پیشین، صص ۱۳۴-۱۳۳.

۶. The Vienna Declaration and Program of Action

برای ملاحظه‌ی متن اعلامیه‌ی وین و طرح اجرایی آن نگاه کنید:

◀ حق بر محیط زیست ■ ۵۰

«تمام انواع حقوق بشر، جهانشمول و تقسیم ناپذیرند و با هم وابستگی متقابل و ارتباط تنگاتنگ دارند».^۱

و در بند هشتم از همان بخش تأکید می‌کند:

«دموکراسی، توسعه و رعایت حقوق بشر و آزادی‌های اساسی با هم وابستگی متقابل دارند و یکدیگر را تحکیم می‌کنند».^۲

آنچه از این عبارات استفاده می‌شود این است که، کشورهای شرکت‌کننده در این کنفرانس بر موضوع پیوند میان توسعه یعنی حقوق نسل سوم، دموکراسی و حقوق مدنی و سیاسی و همین طور حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی صحنه گذاشتند و برای تمامی این حقوق اهمیتی یکسان قائل شدند؛ بنابراین، هم اکنون جامعه بین‌الملل به این اجماع دست یافته است که نسل‌های مختلف حقوق بشر با یکدیگر ارتباط متقابل دارند و از هم تفکیک ناپذیرند. این امر خود موجب بوجود آمدن نسلی یکپارچه از نسل‌های مختلف حقوق بشر می‌شود که به آن «نسل هزاره‌ی جدید حقوق بشر» می‌گویند.^۳ بازتاب این امر در گزارش دبیر کل پیشین سازمان ملل به اعضای این سازمان تحت عنوان «دستور کاری برای صلح»^۴ و «اعلامیه‌ی هزاره‌ی سازمان ملل»^۵ نیز آمده است.

بدین ترتیب حق بر محیط زیست و دیگر مقولات نسل سوم حقوق بشر یکی از اشکال بیان حیثیت انسان تلقی می‌گردد که مکمل حقوق بشر برای نسل حاضر و شرط تحقق آن برای نسل آینده می‌باشد.^۶

ذکر این مطالب خالی از فایده نیست که بر خلاف تصور برخی از نویسندگان که سه نسل از حقوق بشر را اشتباه و خطرناک می‌پندارند و اعتقاد دارند که این امر موجب ایجاد فاصله بین حقوق مدنی، سیاسی و حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی با توسعه و محیط زیست می‌گردد،^۷ به نظر می‌رسد که برشمردن سه نسل حقوق بشر و تأکید کمیساریای عالی حقوق بشر، کنفرانس جهانی حقوق بشر،

United Nations, World Conference on Human Rights, (New York, U.N, Department of Public Information, ۱۹۹۵), PP. ۲۵-۴۵.

۱. سازمان ملل متحد، کنفرانس جهانی حقوق بشر، (تهران، مؤسسه‌ی چاپ و انتشارات وزارت امور خارجه، ۱۳۷۱)، ص ۷.
۲. همان، ص ۸.
۳. ذاکریان، مهدی، پیشین، ص ۱۲۹.
۴. غالی، پطرس، دستور کاری برای صلح، (تهران، مرکز اطلاعات سازمان ملل، ۱۹۹۲)، صص ۲ و ۵.
۵. سازمان ملل متحد، اعلامیه‌ی هزاره‌ی ملل متحد، (تهران، مرکز اطلاعات سازمان ملل، ۱۳۷۹)، صص ۱۱-۴.
۶. نگاه کنید: امیر ارجمند، اردشیر، پیشین، ص ۳۴۷.
۷. به نقل از ذاکریان، مهدی، پیشین، ص ۱۳۲؛ درباره‌ی نظرات مخالف نسل سوم حقوق بشر همچنین نگاه کنید: مسائلی، محمود، پیشین، ص ۱۷۱.

۵۱ ■ حق بر محیط زیست و حقوق بشر ►

منشور ملل متحد و دبیر کل و اعضای سازمان ملل در کنفرانس هزاره‌ی جدید بر جهانی بودن، وابسته بودن و همبسته بودن حقوق بشر موجب می‌شود تا طیف‌های مختلف فرهنگی جهان که به یک نسل از حقوق بشر اعتقاد دارند، متوجه دیگر نسل‌ها نیز شوند و این علقه و پیوند، به حمایت همه جانبه از حقوق بشر منتهی گردد. دنیای امروز غرب به این نتیجه رسیده است که توسعه‌ی اقتصادی پایدار سه بعد دارد که عبارت است از: ۱. حفظ محیط زیست ۲. آزادی‌های اساسی ۳. توسعه‌ی اقتصادی و اجتماعی.^۱ لذا همان طور که رییس مرکز حقوق بشر سازمان ملل می‌گوید، مفاهیم حقوق بشر و حقوق همبستگی به طور تاریخی یکدیگر را تقویت می‌کنند.^۲

بنابراین، در مجموع می‌توان گفت که، بازتاب پدید آمدن نسل سوم حقوق بشر، ایجاد علقه و ارتباط با نسل‌های اول و دوم این حقوق است.^۳ به طوری که می‌توان استدلال کرد که حق بر محیط زیست، پیش نیازی است برای دیگر حقوق بشر، چرا که برای بهره‌مند شدن انسان‌ها از این حقوق، فرض بر این است که آنان از حداقل سلامتی و تندرستی برخوردارند. بدین ترتیب حق برخورداری از محیط زیست سالم را می‌توان در بنیادی‌ترین حق شناخته شده برای بشر یافت، یعنی حق حیات.^۴ به عبارت دیگر آن چه که زمینه‌ساز بهره‌مندی از دیگر حقوق است، حق بر محیط زیست سالم است.

۱. ذاکریان، مهدی، پیشین، ص ۱۳۳.

۲. به نقل از: مسائلی، محمود، پیشین، ص ۱۷۱.

۳. ذاکریان، مهدی، پیشین، ص ۱۳۳.

۴. پارساء، علیرضا، پیشین، ص ۱۲۷.

فصل چهارم:

حق بر محیط زیست و حقوق همبستگی

همان‌طور که پیشتر بیان شد، پیش طرح سومین میثاق بین‌المللی حقوق همبستگی، مقولات نسل سوم حقوق بشر را به چهار دسته تقسیم می‌کند که عبارتند از: حق بر صلح، حق بر توسعه، حق بر محیط زیست و حق بر میراث مشترک بشریت. در این فصل ضمن تبیین حق بر محیط زیست به عنوان یکی از مقولات حقوق همبستگی، به ارتباط آن با دیگر مقولات نسل سوم حقوق بشر خواهیم پرداخت.

حق بر محیط زیست

تعریف حق بر محیط زیست

در حال حاضر، حق بر محیط زیست توسعه یافته‌ترین موضوعی است که به عنوان حقوق همبستگی مورد بحث و تحلیل قرار گرفته است.^۱ در متون و اسناد بین‌المللی تعریفی از حق بر محیط زیست ارائه شده است، اما مواد ۱۴ و ۱۵ پیش طرح سومین میثاق بین‌المللی حقوق همبستگی در بیان حق بر محیط زیست می‌گوید: «هر انسان و کلیه‌ی انسان‌ها به صورت گروهی حق دارند از محیط سالم و متعادل از نظر زیست محیطی و مساعد برای توسعه‌ی اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و حقوقی برخوردار گردند».

«دولت‌های عضو متعهد می‌گردند که شرایط طبیعی حیات را دچار تغییرات نامساعدی نمایند که به سلامت انسان و بهزیستی جمعی صدمه وارد کند، صدمه‌ای که برای توسعه‌ی جمع ضروری باشد و راهی برای اجتناب از آن وجود نداشته باشد، قابل قبول محسوب می‌گردد». از سوی دیگر اصل اول اعلامیه‌ی استکهلم می‌گوید: «انسان از حقوقی بنیادین برای داشتن آزادی، برابری و شرایط مناسب زندگی در محیط زیستی که به او اجازه‌ی زندگی با حیثیت و سعادت‌مندانه را بدهد، برخوردار است. او رسماً مسئولیت حفاظت و بهبود محیط زیست برای نسل‌های حاضر و آینده را بر عهده دارد».

حال این سؤال پیش می‌آید که چه نوع محیط زیستی و با چه ویژگی در این حق جای می‌گیرد؟

در پاسخ به این سؤال بعضی از نویسندگان معتقدند که منظور از این نوع حقوق بشر جدید، «حق برخورداری از محیط زیست شایسته، سالم و امن» است،^۲ و برخی

۱. امیر ارجمند اردشیر، پیشین، ص ۳۴۹.

۲. Alexandre Kiss and Dinah Shelton, *International Environmental Law*, pp. ۲۱-۳۱.

به نقل از: پارسا، علیرضا، پیشین، ص ۱۳۱.

۵۳ ■ حق بر محیط زیست و حقوق همبستگی ►

دیگر ضمن بیان حق بر محیط زیست، به مواردی همچون آب و هوای پاکیزه و حداقلی از استاندارد سلامتی اشاره کرده‌اند.^۱

به عبارت دیگر، آنچه حق بر محیط زیست در پی آن است، این است که انسان‌ها حق دارند که محیط زیست آنها از شرایط مناسب برای زندگی سعادتمندانه توأم با امنیت و سلامت برخوردار باشد.

شاید بتوان گفت، از آن جا که یک محیط زیست سالم و شایسته، با نگرشی واقع‌بینانه، کمتر از یک محیط زیست کاملاً تمیز و پاکیزه است، رویکرد دیگری که می‌توان اتخاذ کرد این است که معیاری اتخاذ شود که نمایانگر یک حداقل لازم برای زندگی سالم باشد.^۲

منابع حق بر محیط زیست

استاد جهانی

الف) اعلامیه‌ی استکهلم

این اعلامیه، رسماً بحث درباره‌ی رابطه‌ی محیط زیست و حقوق بشر را آغاز کرد. این اصل می‌تواند تفسیری را که بر حقوق فردی تأکید دارد، تحکیم بخشد؛ اما باید توجه داشت که هیچ معاهده‌ی بین‌المللی صریحاً به حق داشتن یک محیط زیست شایسته به این شکل، اشاره نکرده است.^۳

ب) پیش طرح سومین میثاق بین‌المللی حقوق همبستگی (۱۹۸۲)

در مقدمه‌ی این میثاق آمده است:

«طرف‌های میثاق حاضر، با توجه به این که صلح، توسعه، محیط زیست و میراث مشترک بشریت، از این به بعد ارزش‌های جهانی هستند که مورد شناسایی کلیه‌ی انسان‌ها، اقوام و ملتها قرار گرفته‌اند و این که شایسته است، حقوق مربوط به آنها به عنوان حقوق بشر، شناسایی، حمایت و تحقق یابد.

با توجه به این که منشور سازمان ملل متحد، دولت‌ها را ملزم به همکاری بین‌المللی از طریق توسعه و تشویق به رعایت حقوق بشر و آزادی‌های بنیادین برای همه بدون تبعیض از نظر نژاد، جنسیت، زبان و مذهب می‌نماید.

با توجه به این که همکاری بین‌المللی در خصوص حق بشر بر صلح، توسعه، محیط زیست و میراث مشترک بشریت، دارای اهمیت اساسی است؛ زیرا تحقق آنها جز

۱. Lyuba Zarsky, *Human Rights and The Environment*, (London, Earthscan Publications Ltd, ۲۰۰۲), P. ۱.

۲. پارسا، علیرضا، پیشین، ص ۱۳۲.

۳. See: patricia. W Birnie and Alan. E Boyle, *International Law and The Environment*, (Oxford, Clarendon Press, ۱۹۹۲), P. ۱۹۱.

◀ حق بر محیط زیست ■ ۵۴

از طریق الحاق کوشش‌های همبسته‌ی (متفق) همه، دولت‌ها، افراد و دیگر اشخاص عمومی و خصوصی میسر نیست، در خصوص موارد ذیل موافقت می‌نمایند»
بدین ترتیب حق بر محیط زیست، یکی از اشکال بیان حیثیت انسانی تلقی می‌گردد که مکمل حقوق بشر برای نسل حاضر و شرط تحقق آن برای نسل آینده می‌باشد.^۱

ماده‌ی ۱۴ پیش طرح سومین میثاق بین‌المللی حقوق همبستگی، در بیان حق بر محیط زیست بیان می‌دارد:

«هر انسان و کلیه‌ی انسان‌ها به صورت گروهی حق دارند از محیط زیستی سالم و متعادل از نظر زیست محیطی و مساعد برای توسعه‌ی اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و حقوقی برخوردار گردند».

در ماده‌ی این پیش طرح نیز آمده است:

«دولت‌های عضو متعهد می‌گردند که شرایط طبیعی حیات را دچار تغییرات نامساعدی نکنند که به سلامت انسان و بهزیستی جمعی صدمه وارد کند».

ج) منشور جهانی طبیعت

منشور جهانی طبیعت، مصوب مجمع عمومی سازمان ملل متحد قطعنامه‌ی شماره ۳۷/۷ مصوب ۱۹۸۲، اصول ۱۴ تا ۲۴ خود را به نحوه‌ی به کار بستن و اجرای اصول مربوط به حق بر محیط زیست و حفاظت از آن اختصاص داده است. در این فصل از منشور جهانی طبیعت، وظایف و تکالیف دولت‌ها و نهادهای دولتی و همچنین افراد گروه‌های انسانی تعیین گردیده است.^۲

د) اعلامیه‌ی ریو

اعلامیه‌ی ریو که ده سال پس از منشور جهانی طبیعت و بیست سال پس از اعلامیه‌ی استکهلم به تصویب رسید، در اصول ۱ تا ۱۰ خود حاوی قواعدی مشابه منشور جهانی طبیعت است.^۳ با این که انتظار می‌رفت این اعلامیه به صورت جامع‌تر و کامل‌تر از دو سند قبلی به شناسایی حق بر محیط زیست بپردازد، اما اینگونه نشد و به گفته‌ی برخی از نویسندگان، در مقایسه با اعلامیه‌ی استکهلم، اعلامیه‌ی ریو را باید گامی به عقب در جهت ایجاد و شناسایی حق انسان‌ها بر محیط زیست سالم و شایسته قلمداد کرد.^۴

در اصل اول این اعلامیه آمده است:

۱. امیر ارجمند، اردشیر، پیشین، ص ۳۴۷.

۲. همان، ص ۳۴۸.

۳. همان.

۴. پارسا، علیرضا، پیشین، ص ۱۳۴.

۵۵ ■ حق بر محیط زیست و حقوق همبستگی ►

«انسان‌ها موضوع اصلی دل مشغولی‌های مربوط به توسعه‌ی پایدار می‌باشند. آنها حق دارند از زندگی سالم و هماهنگ با طبیعت برخوردار باشند».

اسناد فوق، گرچه از اهمیت خاصی برخوردارند، اما الزام آور نیستند؛ ولی این خلأ تا حدودی به وسیله‌ی دو سند منطقه‌ای الزام آور برطرف شده است.^۱

اسناد منطقه‌ای

الف) منشور آفریقایی حقوق بشر

این منشور که مصوب ۱۹۸۱ است، در ماده‌ی ۲۴ اعلام می‌دارد: «کلیه‌ی اقوام حق دارند از محیط زیستی رضایت بخش و جامع، مناسب برای توسعه‌ی خود، برخوردار باشند».

این سند از دو جهت، اهمیت خاص دارد: اولاً، این سند، اولین سند حقوقی الزام آور در خصوص حق بر محیط زیست است، ثانیاً، این سند، به وسیله‌ی دولت‌های جهان سوّم که در ابتدا چندان مایل به وضع مقررات در زمینه‌ی حفاظت از محیط زیست نبودند، تدوین و تصویب گشت.^۲

ب) پروتکل الحاقی به کنوانسیون آمریکایی حقوق بشر

این پروتکل که در زمینه‌ی حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی است، در سال ۱۹۸۸ در سان سالوادور به تصویب رسید. در ماده‌ی ۱۱ این پروتکل، تحت عنوان «حق بر محیط زیست سالم» آمده است:

«هر فرد حق دارد در محیط زیست سالم زندگی کند و از خدمات عمومی اساسی برخوردار گردد. دول عضو متعهد می‌شوند که حراست، حفاظت و بهبود محیط زیست را ترویج کنند».^۳

برخی منابع دیگر

به غیر از اسنادی که در بالا ذکر کردیم، می‌توان به منابع دیگری در شناسایی حق بر محیط زیست استناد کرد. هر چند که این منابع شاید ارزش حقوقی بالایی نداشته باشند، اما به عنوان تلاش‌هایی در جهت شناسایی و ایجاد حق بر محیط زیست دارای اهمیت هستند. در این جا به برخی از آنها اشاره می‌کنیم.

الف) قطعنامه‌ی ۴۵/۹۴ مجمع عمومی سازمان ملل

این قطعنامه مصوب ۱۴ دسامبر ۱۹۹۰ مجمع عمومی است که تحت عنوان «ضرورت تضمین محیط زیست سالم برای بهزیستی هر فرد» تصویب شده است.^۴

ب) اعلامیه‌ی ۱۹۸۹ لاهه

۱. امیر ارجمند، اردشیر، پیشین، ص ۳۴۸؛ همچنین نگاه کنید: افتخار جهرمی، گودرز، پیشین، ص ۲.

۲. امیر ارجمند، اردشیر، پیشین.

۳. به نقل از: همان.

۴. نقل از: افتخار جهرمی، گودرز، پیشین، ص ۲.

◀ حق بر محیط زیست ■ ۵۶

این اعلامیه، به عنوان یک سند مهم قبل از کنفرانس ریو، در جهت بیان حق بر محیط زیست به عنوان مسأله‌ای حقوق بشری گام برداشته است. این اعلامیه بیان می‌کند که صدمات زیست محیطی در واقع لطمه به حق زندگی با کرامت در محیط جهانی است.^۱

(ج) اصول مصوب کنفرانس وزرای اتحادیه‌ی اروپا در ۲۵ اکتبر ۱۹۹۵^۲

(د) پیش نویس اصول مربوط به حقوق بشر و محیط زیست

کمیسون فرعی منع تبعیض و حمایت از اقلیت‌ها، وابسته به سازمان ملل متحد، یک گزارشگر ویژه به نام خانم فاطمه زهرا کستینی، در مورد حقوق بشر و محیط زیست تعیین کرد که گزارش نهایی او در سال ۱۹۹۴ ارائه شد؛ ضمیمه‌ی این گزارش - که به نام گزارشگر ویژه‌ی آن نیز مشهور است - اصول مربوط به حقوق بشر و محیط زیست می‌باشد؛ این اصول، صریحاً اظهار می‌دارد که:

«همه‌ی افراد دارای حق امنیت و برخورداری از محیط زیستی سالم و بی‌خطر اکولوژیکی هستند».^۳

هرچند متون فوق به صورت لازم‌الاجرا در نیامده‌اند، اما همین اسناد، راه را برای حقوق بین‌الملل در رسیدن به توافقات هموار می‌کنند، بدین ترتیب که این اسناد، حداقل، وجود هنجاری - اگر نگوییم حقوقی - حق بر محیط زیست را تأیید می‌کنند.^۴ به غیراسناد فوق، اسناد دیگری نیز وجود دارند که می‌توان از آنها در استناد به حق بر محیط زیست استفاده کرد.^۵

علاوه بر این، حق بر محیط زیست در قوانین اساسی بسیاری از کشورها وارد شده است که این امر نوید بخش آینده‌ای روشن در این مورد است.

ماهیت حق بر محیط زیست

همان گونه که در بحث ویژگی نسل‌های حقوق بشر گفتیم، بر خلاف نسل‌های اول و دوم، نسل سوم حقوق بشر و به طور خاص حق بر محیط زیست، دارای ماهیتی دو بعدی است. بدین ترتیب که حق بر محیط زیست، هم بعد فردی دارد و هم بعد جمعی. بعد فردی حق بر محیط زیست، حق هر قربانی تخریب محیط زیست است که از تمامی فعالیت‌های مخرب محیط زیست جلوگیری کرده، خود نیز از آن خودداری کند. حق جمعی نیز، نشانگر وظیفه‌ی دولت‌ها در مشارکت در همکاری‌های بین‌المللی و یا کمک

۱. <http://www.ciel.org/Publications/olpriii.html>.

۲. در این باره نگاه کنید: افتخار جهرمی، گودرز، پیشین، ص ۲.

۳. <http://www.ciel.org/Publications/olpriii.html>; see also: Dinah L. Shelton, "Human Rights and the Environment", in *Year Book of International Environmental Law*, Vol ۹, ۱۹۹۸, (Oxford, Oxford university Press, ۱۹۹۹), PP. ۱۱۳-۱۱۳.

۴. <http://www.ciel.org/publications/olpriii.html>.

۵. نگاه کنید: امیر ارجمند، اردشیر، ص ۳۴۹؛ پارما، علیرضا، پیشین، ص ۱۳۴.

۵۷ ■ حق بر محیط زیست و حقوق همبستگی ►

به این همکاری‌ها برای حل مسائل زیست محیطی در سطح جهان است. بعد جمعی حق بر محیط زیست، بیانگر این واقعیت مهم است که تمام دولت‌ها و دیگر بازیگران در عرصه‌ی بین‌المللی، باید منافع نوع بشر را بر به منافع فردی مقدم دارند.^۱

به عبارت دیگر، در مقایسه با دو نسل قبلی حقوق بشر، خصوصیت حقوق همبستگی - از جمله حق بر محیط زیست - آن است که این حقوق در عین حال هم قابل اقامه و هم قابل مطالبه از دولت هستند^۲، یعنی فردی که از یک مشکل زیست محیطی آسیب دیده باشد، بتواند ادعای خسارت کند و دولت باید یا مستقیماً به جبران خسارت قربانی پردازد و یا راهکارهایی ارائه دهد که قربانی از طریق آنها بتواند خسارت را از بخش خصوصی وصول کند. در عین حال، دولت باید در حل مشکلات زیست محیطی بکوشد و علاقه‌ی فرد به زندگی آمیخته با شرف و آزادی را بر علاقه‌ی دولت به ثروت و قدرت مقدم دارد.^۳

نهایتاً این که، حق بر محیط زیست - که در واقع آن را باید حق بر حفاظت از محیط زیست و در برخی موارد حفاظت به معنای حمایت در مقابل تخریب و بهبود تعبیر نمود - در عین اعطای حق و ایجاد تکلیف برای فرد، وظایف دولت‌ها و مؤسسات عمومی را نیز گسترش می‌دهد^۴ یعنی بدون الحاق و اتفاق توانایی‌ها و کوشش‌های همه دولت‌ها، افراد و اشخاص حقوقی، تحقق این حقوق امکان‌پذیر نمی‌باشد.^۵

در این جا لازم است به سؤالی که در مورد ماهیت حق بر محیط زیست - و به طور کلی نسل سوم حقوق بشر - مطرح است، پاسخ داده شود و آن این است که آیا جامعه، از آن جهت که جامعه است و نه از حیث افراد، دارای حق است؟

در این باره بین حقوق دانان مکاتب مختلف، نظریات متفاوتی مطرح شده است. گروهی بر این عقیده‌اند که جامعه می‌تواند ذی حق باشد، با این توضیح که دولت و یا گروه‌های اجتماعی به نمایندگی از جامعه مدّعی حق شوند. اما دیدگاه دیگری که دیدگاه فردگرایانه است، پاسخ به این سؤال را منفی و یا حداکثر دشوار می‌داند که در صورت منفی بودن پاسخ، معتقدند حق‌های نسل سوم به یکی از حق‌های نسل اول و یا دوم فروکاسته خواهد شد.^۶

۱. مسائلی، محمود، پیشین، ص ۱۷۳.

۲. امیر ارجمند، اردشیر، پیشین، ص ۳۴۶.

۳. توحیدی، احمد رضا، پیشین، ص ۷۰.

۴. امیر ارجمند، اردشیر، پیشین، ص ۳۵۱.

۵. همان، ص ۳۴۶؛ درباره‌ی ویژگی‌ها و ماهیت نسل سوم، به طور مفصل در بحث «ویژگی‌های نسل سوم حقوق بشر» توضیح داده شد.

۶. در باره‌ی این نظریات نگاه کنید: قاری سیدفاطمی، سیدمحمد، پیشین، ص ۲۳۱؛ راسخ، محمد، پیشین، صص ۱۵۸ - ۱۵۹.

◀ حق بر محیط زیست ■ ۵۸

محتوای حق بر محیط زیست

حق بر محیط زیست دارای اجزا و محتوایی است، و این اجزا تشکیل دهنده و قوام دهنده‌ی حق بر محیط زیست هستند.^۱ این اجزا عبارتند از: حق دسترسی به اطلاعات زیست محیطی، حق مشارکت در اتخاذ تصمیمات زیست محیطی، حق بر آموزش مسائل زیست محیطی و حق دسترسی به مراجع اداری و قضایی از جمله مجازات و جبران خسارات زیست محیطی^۲، که به طور خلاصه به آنها اشاره می‌کنیم:

حق دسترسی به اطلاعات زیست محیطی

در اغلب موافقت نامه‌های بین‌المللی محیط زیست، بخشی از آن در بردارنده‌ی الزاماتی برای دولت‌های عضو، جهت دسترسی مردم به اطلاعات^۳ زیست محیطی است.^۴

الف) اعلامیه‌ی ریو و دستور کار ۲۱

اعلامیه‌ی ریو و دستور کار ۲۱ - که قبلاً از آنها سخن گفتیم - بر حق مردم جهت دسترسی به اطلاعات زیست محیطی، تأکید می‌کنند.^۵ ماده‌ی ۱۰ اعلامیه‌ی ریو تأکید می‌کند که هر فرد باید کاملاً به اطلاعاتی که مقامات عمومی در مورد محیط زیست در اختیار دارند، از جمله اطلاعات مربوط به مواد و فعالیت‌های خطرناک در منطقه، دسترسی داشته باشند.^۶

در فصل ۲۳ دستور کار ۲۱ در خصوص تقویت نقش گروه‌ها و سازمان‌های عمده، این نکته مورد توجه قرار گرفته است که افراد، گروه‌ها و سازمان‌ها باید به اطلاعات مربوط به محیط زیست و توسعه که به وسیله‌ی مقامات ملی مقرر شده و شامل اطلاعاتی در مورد فرآورده‌ها و فعالیت‌هایی است که احتمال می‌رود تأثیری

۱. افتخار جهرمی، گودرز، پیشین، ص ۳.

۲. همان، صص ۲ - ۱؛ همچنین نگاه کنید: پارسا، علیرضا، پیشین، ص ۱۳۲.

۳. حق بر اطلاعات را می‌توان در دو معنای مضیق و موسع بیان کرد: الف) حق بر اطلاعات در معنای مضیق آن یعنی آزادی در جستجوی اطلاعات که به آن اصطلاحاً «اطلاعات واکنشی» اطلاق می‌گردد. واکنشی بودن، بدین معنی است که سازمان‌های دولتی در پاسخ و واکنش به سؤال و درخواست شهروندان، اطلاعات را به متقاضیان ارائه می‌نمایند. یعنی هر شخص حقیقی یا حقوقی، حق دارد از مقامات دولتی درخواست نماید اطلاعات مرتبط با محیط زیست را در اختیار او قرار دهند. مثلاً یک نهاد غیر دولتی حمایت از محیط زیست حق دارد از دولت درخواست نماید اطلاعات مربوط به تأثیرات ایجاد یک بزرگراه بر محیط زیست را در اختیار او قرار دهد؛ در این صورت دستگاه مربوط موظف است به این درخواست پاسخ دهد. ب) حق بر اطلاعات در معنای موسع آن، یعنی حق بر دست یابی و دسترسی به اطلاعات؛ به عبارت دیگر، حق بر دریافت اطلاعات که به آن اصطلاحاً «اطلاعات فعال» یا «ابتکاری» می‌گویند. در این تعبیر، سازمان‌های دولتی مکلف‌اند رأساً و به ابتکار خود و بدون نیاز به درخواست قبلی شهروندان، عموم مردم را در جریان اقدامات مربوط به محیط زیست قرار دهند. مثلاً دولت موظف است شهروندان را از آلودگی شدید هوا در یک روز خاص آگاه کند. افتخار جهرمی، گودرز، پیشین، صص ۴ - ۳.

۴. شلتون، دیناه، «تشریفات و آیین دادرسی حقوق بین‌الملل محیط زیست»، در حقوق محیط زیست، ترجمه‌ی حبیبی، محمد حسن، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، (۱۳۸۱)، ج ۲، ص ۳۰۷.

۵. همان.

۶. نگاه کنید: قسمت ضمایم، ضمیمه‌ی شماره‌ی ۳.

۵۹ ■ حق بر محیط زیست و حقوق همبستگی ►

عمده بر محیط زیست داشته باشد و نیز به اطلاعات مربوط به حفاظت محیط زیست، دسترسی داشته باشند.^۱

علاوه بر اسناد فوق، در سال‌های اخیر، حق دسترسی به اطلاعات زیست محیطی به صورت جامع در چارچوب کمیسیون اقتصادی سازمان ملل متحد برای اروپا مورد بررسی قرار گرفته که منجر به تصویب دو سند گردیده است، که عبارتند از: ۱. اصول راهبردی صوفیا مصوب ۱۹۹۵. ۲. کنوانسیون بین‌المللی در مورد حق بر اطلاعات و مشارکت عمومی در زمینه‌ی محیط زیست مصوب ۱۹۸۸ دانمارک. این دو سند شباهت قابل توجهی به یکدیگر دارند.^۲ در این جا، ابتدا اشاره‌ای به اصول صوفیا خواهیم کرد و سپس به بعضی از موارد ضروری در کنوانسیون ۱۹۹۸، خواهیم پرداخت.

(ب) اصول راهبردی صوفیا

اصول صوفیا به چهار دسته به شرح زیر تقسیم می‌گردد:

اول: اصول مربوط به دسترسی به اطلاعات زیست محیطی

دوم: اصول مربوط به مشارکت عمومی

سوم: آیین قضایی و اداری تضمین حق دسترسی به اطلاعات

چهارم: اجرای اصول توسط امضاء کنندگان

اصول صوفیا در خصوص دسترسی به اطلاعات را می‌توان به دو بخش تقسیم کرد: ۱. اطلاع رسانی واکنشی. ۲. اطلاع رسانی ابتکاری. مهم‌ترین اصول راهبردی صوفیا در مورد اطلاع رسانی واکنشی را می‌توان به ترتیب زیر ارائه نمود:

- اصل، بر دسترسی عموم به اطلاعات مربوط به محیط زیست است، مگر این که تقاضای دریافت اطلاعات مربوط به موارد استثنا شده توسط قانون باشد.

- از اطلاعات زیست محیطی که مقامات دولتی موظف به ارائه‌ی آنها هستند، تعبیر موسّع صورت گرفته است.

- اصول راهبردی صوفیا، مقامات دولتی را در سطوح ملی، استانی و محلی موظف می‌کند و اطلاعات زیست محیطی را در اختیار عموم مردم و همچنین نهادهایی که مسئولیت عمومی در زمینه‌ی محیط زیست دارند، قرار دهند.

- در هر موردی که درخواست ارائه‌ی اطلاعات می‌گردد، مقامات دولتی موظفند نفع عمومی ناشی از عدم انتشار را در نظر بگیرند.

- دست‌یابی به اطلاعات باید به صورت رایگان یا با هزینه‌ی بسیار کم باشد.

۱. به نقل از: شلتون، دیناه، پیشین، ص ۳۰۸.

۲. افتخار جهرمی، گودرز، پیشین، ص ۴.

◀ حق بر محیط زیست ■ ۶۰

- اگر اطلاعات در اشکال مختلف وجود دارد، مثلاً به صورت مکتوب یا شنیداری، مقامات دولتی موظف هستند، اطلاعات را در شکلی که از آنان تقاضا شده است، ارائه نمایند.^۱

اصول صوفیا همچنین اطلاع رسانی فعال یا ابتکاری را نیز مورد توجه قرار داده است. مواد ۱۰ تا ۱۲ این سند به اطلاع رسانی فعال یا ابتکاری اختصاص یافته است. ماده‌ی ۱۱ تصریح می‌کند که دولت‌ها باید اسناد ملی و بین‌المللی مربوط به محیط زیست - مانند راهبردها، برنامه‌ها و برنامه‌ی عمل‌ها و همچنین گزارشات مربوط به نحوه‌ی اجرای آنها - را به اطلاع همگان برسانند. در این جا، مناسب است به اصولی که مربوط به اسناد و فعالیت‌های بین‌المللی است، اشاره نمود؛ دولت‌ها باید اسناد بین‌المللی، قطع‌نامه‌ها و توصیه‌های کنفرانس‌های بین‌المللی را به زبان مادری شهروندان منتشر نمایند، به ویژه، هنگامی که این اسناد ایجاد کننده‌ی مکانیزم‌هایی است که حق متقاضیان را در خصوص اطلاعات زیست محیطی یا مشارکت آنها را در امور زیست محیطی تضمین می‌نماید؛ همچنین دولت‌ها موظفند افراد را حسب مورد از امکان ارسال شکایت یا گزارش برای مقامات و نهادهای بین‌المللی که صلاحیت دریافت گزارش در مورد عدم انجام تعهدات زیست محیطی را دارند، مطلع نمایند.^۲

ج) کنوانسیون بین‌المللی در مورد حق بر اطلاعات و مشارکت عمومی در زمینه‌ی محیط زیست (۱۹۹۸)

این کنوانسیون، اولین سند لازم‌الاجرا در قلمرو بین‌المللی در خصوص دسترسی عمومی به اطلاعات زیست محیطی است. این کنوانسیون همچنین سابقه‌ی باارزشی در زمینه‌ی تعهدات دولت‌ها در خصوص دسترسی مردم به اطلاعات، به صورت کلی است؛ لذا این سند نه تنها قدمی بسیار مهم در حمایت از محیط زیست و حق بر محیط زیست تلقی گردیده است، بلکه سند مهمی برای تضمین رعایت اصول دموکراتیک، در اتخاذ و اجرای تصمیمات دولتی است. این کنوانسیون بر دو مبنا پایه‌گذاری شده است:

اول: دسترسی عموم به اطلاعات زیست محیطی دوم: امکان مشارکت عمومی در اتخاذ تصمیمات زیست محیطی

کنوانسیون برای تضمین این حقوق برای مردم و نمایندگان آنها به ویژه سازمان‌های غیر دولتی آیین‌های قضایی و اداری ضروری را پیش‌بینی کرده است. کنوانسیون تأکید می‌کند، که این حقوق بدون در نظر گرفتن رابطه‌ی شهروندی، تابعیت و یا محل اقامت، برای همه تضمین می‌گردد. به علاوه این کنوانسیون برای

۱. همان، ص ۵.

۲. همان، ص ۶.

۶۱ ■ حق بر محیط زیست و حقوق همبستگی ►

امضای کشورهایی که عضو کمیسیون اقتصادی سازمان ملل متحد برای اروپا نیستند، باز است.^۱

ماده‌ی ۳ این کنوانسیون، مجموع اصول کلی را بیان می‌کند که علاوه بر وظیفه‌ی دولت در ارائه‌ی اطلاعات بنابر درخواست کلیه‌ی افراد؛ دستگاه‌های دولتی باید به صورت مقدماتی، اشخاص را از نحوه‌ی دسترسی و جست و جوی اطلاعات مطلع و آنها را در این امر کمک کنند. به علاوه دستگاه‌های دولتی موظف به ارائه‌ی گسترده‌ی اطلاعات به ویژه از طریق اینترنت گردیده‌اند.

ماده‌ی ۹ کنوانسیون، امکان رجوع به مراجع قضایی و اداری مستقل مشخص شده توسط قانون، در صورت استنکاف از ارسال اطلاعات زیست محیطی را پیش‌بینی نموده است.

ماده‌ی ۲، تعریف بسیار وسیعی از اطلاعات زیست محیطی ارائه می‌نماید. به موجب این ماده، اطلاعات زیست محیطی شامل مواردی مثل آب، خاک، هوا، مواد شیمیایی، سلامت انسانی، برنامه‌ریزی برای بهره‌برداری از خاک، شرایط زندگی و غیره می‌گردد.

در این کنوانسیون برای اولین بار، سلامت انسان جزئی از محیط زیست تلقی گردیده که البته با انتقاداتی نیز مواجه بوده است.

به موجب ماده‌ی ۴ این کنوانسیون، اطلاعات باید در شکل موردنظر متقاضی به او ارائه گردد، مگر آن که ارائه‌ی آن به صورت دیگر مناسب‌تر باشد یا قبلاً اطلاعات به طریق دیگر ارائه شده باشد.^۲

د) کنوانسیون اروپایی حقوق بشر

به موجب ماده‌ی ۱۰ این کنوانسیون، دولت‌های اروپایی موظف شده‌اند که «آزادی دسترسی به اطلاعات را تضمین کنند».^۳

ه) کنوانسیون تغییرات آب و هوایی

در ماده‌ی ۶ این کنوانسیون آمده است:

«دولت‌های عضو این کنوانسیون، در سطح ملی و در صورت اقتضا در سطح منطقه‌ای یا ناحیه‌ای، مطابق با قوانین و مقررات ملی و در چارچوب ظرفیت‌های مربوطه، دسترسی عموم به اطلاعات و شرکت عموم مردم را ارتقا داده و تسهیل خواهند کرد».^۴

و) اسناد دیگر

۱. همان، ص ۷.

۲. همان، صص ۸ - ۷.

۳. به نقل از: شلتون، دینا، پیشین، ص ۳۱۰.

۴. همان.

◀ حق بر محیط زیست ■ ۶۲

اسناد دیگری نیز به موضوع حق دسترسی مردم به اطلاعات زیست محیطی اشاره دارند که از جمله می‌توان به: پروتکل ژنو در خصوص مناطق حفاظت شده دریای مدیترانه، پروتکل کینگستون در خصوص مناطق حفاظت شده حیات وحش منطقه دریایی ناحیه کارائیب (ماده ۱۶)، پروتکل نایروبی در خصوص مناطق حفاظت شده و جانوران و گیاهان وحشی در منطقه آفریقای شرقی (ماده ۱۵)، موافقت نامه آ. سه. آن در خصوص حفاظت از طبیعت و منابع طبیعی (ماده ۱۶)، کنوانسیون ساختاری سازمان ملل در مورد تغییرات آب و هوا (ماده ۴ بند ۱)، کنوانسیون تنوع زیستی (مواد ۱۳ و ۱۷)، و ده‌ها سند دیگر اشاره کرد.^۱

نتیجه این که، یکی از شروط اصلی تحقق حق بر محیط زیست، حق دسترسی به اطلاعات زیست محیطی است.

حق مشارکت در فرایند تصمیم‌گیری‌های زیست محیطی

پس از آن که مردم به اطلاعات زیست محیطی دسترسی پیدا کردند، باید بتوانند در اتخاذ تصمیمات زیست محیطی مشارکت داشته باشند. مشارکت عمومی در اتخاذ تصمیمات زیست محیطی حق کسانی است که می‌توانند با اظهار نظر در مورد تعیین موقعیت آینده محیط زیست خود مؤثر واقع شوند. این حق می‌تواند شامل حال اتباع بیگانه و شهروندان کشور گردد.

اسناد فراوانی به این حق اشاره کرده‌اند، و اکثر اسنادی را که در بحث حق دسترسی به اطلاعات زیست محیطی، ذکر کردیم، از این دسته‌اند. در این جا به برخی از مهم‌ترین آنها اشاره می‌کنیم.

الف) اعلامیه ریو و دستور کار ۲۱

اصل ۱۰ اعلامیه ریو بر ضرورت مشارکت عمومی در اتخاذ تصمیمات زیست محیطی تأکید می‌کند و آن را به رسمیت می‌شناسد. همین طور این اعلامیه، بر مشارکت اجزای مختلف ترکیبی جمعیت تأکید می‌ورزد؛ نظیر: زنان (اصل ۲۰)، جوانان (اصل ۲۱)، مردم بومی و تشکیلات آنها (اصل ۲۲). لذا مردم سالار بودن فرایند مذاکرات بین‌المللی محیط زیست به عنوان مشارکتی اساسی در اعلامیه منعکس شده است.^۲ همچنین دستور کار ۲۱ نیز، قویاً اهمیت مشارکت عمومی را مورد تأکید قرار می‌دهد. در سراسر این سند به این مهم توجه شده، به طوری که در مقدمه فصل ۲۳ در بند ۳، نقش گروه‌ها را در فرایند تصمیم‌گیری یکی از پیش شرط‌های

۱. همان، صص ۳۰۹-۳۰۸؛ همچنین نگاه کنید: پارسا، علیرضا، پیشین، ص ۱۳۲.

۲. به نقل از: شلتون، دیناه، پیشین، ص ۳۱۴.

۶۳ ■ حق بر محیط زیست و حقوق همبستگی ►

توسعه‌ی پایدار می‌داند. مقررات این بخش، خواهان مشارکت عمومی در فرآیند ارزیابی آثار زیست محیطی و مشارکت در تصمیمات می‌باشد.^۱

ب) منشور جهانی طبیعت

اصل ۲۳ منشور جهانی طبیعت، با صراحت در این باره مقرر می‌دارد: «همه‌ی افراد با توجه به قانون‌مندی داخلی خود، فرصت مشارکت به طور انفرادی یا همراه دیگران را در تنظیم تصمیماتی که مرتبط با محیط زیست است، خواهند داشت و همچنین زمانی که محیط زیست آنها زیان ببیند و دچار خسارت گردد، به وسایل جبران غرامت دسترسی خواهند داشت».

از آن چه گفته شد، معلوم می‌شود، حق مشارکت در تصمیمات زیست محیطی دارای دو جزء ترکیبی است: ۱. حق آگاهی داشتن و حق اثرگذاری بر تصمیمات.^۲

ج) اصول راهبردی صوفیا (۱۹۹۵)

یکی از اصول چهارگانه‌ی این سند، اصل مربوط به مشارکت عمومی در فرایند اتخاذ تصمیمات زیست محیطی است، که دولت‌ها را موظف به مشارکت شهروندان در تصمیم‌گیری‌های زیست محیطی کرده است، که به جهت اختصار از توضیح بیشتر خودداری می‌شود.^۳

د) کنوانسیون بین‌المللی در مورد حق بر اطلاعات و مشارکت عمومی در زمینه‌ی محیط زیست (۱۹۹۸)

این سند که شباهت بسیاری به اصول راهبردی صوفیا دارد، همان طور که از عنوان آن پیداست، در مورد دو امر مهم دسترسی به اطلاعات زیست محیطی و مشارکت عمومی در فرایند اتخاذ تصمیمات زیست محیطی می‌باشد. با توجه به توضیح نسبتاً مفصلی که در قسمت قبلی درباره‌ی این سند ارائه کردیم، در این جا از توضیح بیشتر درباره‌ی این سند خودداری می‌کنیم.

هـ) کنوانسیون اسپو (ESPOO) راجع به ارزیابی آثار زیست محیطی در زمینه‌ی برون مرزی (۱۹۹۱)

این کنوانسیون، دولت‌ها را به آگاهی دادن به عموم و ارائه‌ی فرصت مناسب برای مشارکت عمومی برای ارتباط با فرآیند ارزیابی آثار زیست محیطی، با ملاحظه‌ی

۱. همان، ص ۳۱۵.

۲. همان، ص ۳۱۴.

۳. نگاه کنید: افتخار جهرمی، گودرز، پیشین، ص ۴.

◀ حق بر محیط زیست ■ ۶۴

فعالیت‌های پیشنهادی در هر منطقه‌ای که اثرگذار بر محیط زیست فرامرزی است، ملزم می‌کند.^۱

(و) کنوانسیون تغییرات آب و هوایی

این کنوانسیون در بند ۱ ماده‌ی ۴، دولت‌ها را تشویق به مشارکت سازمان‌های غیر دولتی در امر محیط زیست کرده است.^۲

(ز) پیش طرح سومین میثاق بین‌المللی حقوق همبستگی

ماده‌ی ۱۷ این پیش طرح بیان می‌کند:

«هر انسان حق و امکان دارد که بدون محدودیت غیر منطقی، شخصاً یا توسط نمایندگان که آزادانه انتخاب می‌کند و به ویژه از طریق انجمن‌هایی که آزادانه تشکیل می‌شوند، در تعیین سیاست و تدابیر ملکی مربوط به محیط زیست مشارکت نموده و قبل از اجرای اقداماتی که می‌توانند موجب صدمه به شرایط طبیعی حیات شوند، از طرف مقامات محلی مورد مشورت قرار گیرند.»^۳

حق بر آموزش در زمینه‌ی مسایل زیست محیطی

یکی دیگر از اموری که محتوای حق بر محیط زیست سالم را شکل می‌دهد، حق همگان بر آموزش مسائل زیست محیطی است. به عبارت دیگر، همان طور که انسان حق دارد به اطلاعات زیست محیطی دسترسی داشته باشد و حق دارد در اتخاذ تصمیمات زیست محیطی مشارکت داشته باشد، باید بتواند مسائل زیست محیطی را نیز آموزش ببیند و اصولاً دو حق فوق منوط بر آن است^۴ و اصل نوزدهم اعلامیه‌ی استکهلم بر این مسأله تأکید می‌کند. این اصل بیان می‌دارد: «به منظور توسعه‌ی مبانی ضروری برای تنویر افکار عمومی و تفهیم مسئولیتی که افراد، مؤسسات و جمعیت‌ها، در خصوص حفاظت از محیط زیست در تمام ابعاد انسانی آن بر عهده دارند، لازم است نسل جوان و نیز بزرگسالان، با بذل توجه کافی نسبت به انسان‌هایی که در وضعیت نامساعدتری قرار دارند، تحت آموزش قرار گیرند. همچنین لازم است که وسایل ارتباط جمعی از کمک به تنزّل کیفیت محیط زیست اجتناب نموده و بالعکس به منظور فراهم نمودن امکان توسعه‌ی انسان در تمام زمینه‌ها، اطلاعات آموزشی در مورد ضرورت حفاظت و بهبود محیط زیست را ارائه دهند.»^۵

حق اقامه‌ی دعوا و جبران خسارات زیست محیطی

۴. به نقل از: شلتون، دیناه، پیشین، ص ۳۱۵.

۱. همان.

۲. نگاه کنید: قسمت ضمایم، ضمیمه‌ی شماره‌ی ۲.

۳. نگاه کنید: امیر ارجمند، اردشیر، پیشین، ص ۳۵۰.

۵. نگاه کنید: قسمت ضمایم، ضمیمه‌ی شماره‌ی ۱.

۶۵ ■ حق بر محیط زیست و حقوق همبستگی ►

در مقررات حقوق بشر و حقوق محیط زیست، حق برخورداری از جبران خسارت به گونه‌ای مؤثر بنیان نهاده شده است. در اسناد مختلف بین‌المللی بر این نکته تأکید شده که انسان‌ها حق دارند به مراجع قضایی و اداری در امور زیست محیطی دسترسی داشته باشند. این حق محدود به اتباع و شهروندان یک دولت نیست. برخی از توافق‌های بین‌المللی، دارای الزاماتی عملی در مورد اعطای حق دسترسی به دادرسی قضایی و اداری برای اتباع بیگانه، و به طور برابر با شهروندان خود، می‌باشند. دسترسی یکسان به وسایل جبران خسارات مورد ملاحظه در حقوق داخلی، ابزاری بر اجرای اصل پرداخت توسط آلوده ساز است؛ همچنین اجرای یکسان حق دسترسی به وسایل جبران خسارت در حقوق داخلی نیازمند آن است که دولت‌ها، موانع موجود در حیطه‌ی صلاحیت حقوق ملی را برطرف کنند یا با توجه به دیگر راه‌های جبران خسارات مربوط به لطمات وارده به محیط زیست، اقدامات مقتضی را به عمل آورند.^۱ اکنون به بررسی چند سند در این باره می‌پردازیم:

الف) کنوانسیون اروپایی حقوق بشر

ماده‌ی ۱۰ این کنوانسیون، در صورت بروز تخلف از حقوق و آزادی‌های مطروحه در کنوانسیون، با جبران خسارت آن را تضمین می‌کند و با وجود حق مزبور، بدین ترتیب، تخلفات از حق کسب آگاهی را نیز دربر می‌گیرد.^۲

ب) اعلامیه‌ی ریو و دستور کار ۲۱

در اصل ۱۰ اعلامیه‌ی ریو آمده است:

«... دسترسی مؤثر به اقدامات و مراجع قضایی و اداری، از جمله مجازات و جبران خسارت، باید تضمین گردد»^۳

دستور کار ۲۱، دولت‌ها و قانون‌گذاران را در جهت ایجاد رویه‌های قضایی و اداری برای دادخواهی جبران خسارت قانونی و خسارات ناشی از اعمال تأثیرگذار بر محیط زیست که ممکن است غیر قانونی یا تجاوز به حقوق قانونی باشد، مورد خطاب قرار می‌دهد و امکان دسترسی افراد، گروه‌ها و سازمان‌ها را برای منافع قانونی شناخته شده‌ی آنها فراهم می‌کند.^۴

ج) پیش طرح سوئمن میثاق بین‌المللی حقوق همبستگی

ماده‌ی ۱۸ این پیش طرح بیان می‌دارد: «هر فردی که حق او برای داشتن محیطی سالم و از نظر زیست محیطی متعادل، مورد تجاوز قرار گیرد، یا تهدیدی واقعی مبنی بر چنین تجاوزی وجود داشته باشد، حق خواهد داشت به طور مؤثر به مرجع صالحه،

۱. همان، ص ۳۱۷.

۲. به نقل از: همان: ص ۳۱۶.

۳. نگاه کنید: قسمت ضمائم، ضمیمه‌ی شماره‌ی ۳.

۴. به نقل از: شلتون، دیناه، پیشین، ص ۳۱۷.

◀ حق بر محیط زیست ■ ۶۶

شکایت نماید؛ حتی اگر عامل تجاوز یا تهدید به تجاوز، شخصی باشد که در حال انجام وظایف قانونی خود می‌باشد». در ماده‌ی ۱۹ نیز، به کسی که به حق برخورداری او از محیط زیست تجاوز شده، حق درخواست جبران خسارت داده شده است.^۱

(د) کنوانسیون حقوق دریاها

بند ۲ ماده‌ی ۲۳۵ این کنوانسیون می‌گوید: دولت‌ها باید تضمین نمایند که جبران خسارت یا سایر طرق جبرانی در قبال صدمات ناشی از آلودگی محیط زیست دریایی توسط اشخاص حقیقی یا حقوقی تحت صلاحیت قضایی باشد.

(ه) اصول راهبردی صوفیا

یکی از این اصول، آیین قضایی و اداری تضمین حق دسترسی به اطلاعات است، که جزئی از حق بر محیط زیست به حساب می‌آید.^۲

ارتباط حق بر محیط زیست و حق بر توسعه

تعریف توسعه

توسعه مفهومی ارزشی و جریانی پیچیده و چند بعدی است که دارای انواعی می‌باشد، مثل: توسعه‌ی اقتصادی، توسعه‌ی سیاسی، توسعه‌ی اجتماعی، توسعه‌ی انسانی، توسعه‌ی فرهنگی و...^۳

برخی معتقدند که توسعه فرایندی است که طی آن باورهای فرهنگی، نهادهای اجتماعی، نهادهای اقتصادی و نهادهای سیاسی به صورت بنیادی متحول شده تا متناسب با ظرفیت‌های شناخته شده‌ی جدید شوند و طی این فرایند سطح رفاه جامعه ارتقاء یابد.^۴

تعریف حق بر توسعه

حق بر توسعه یک حق لاینفک بشری است که بر اساس آن فرد و مردم استحقاق شرکت و بهره‌بردن از توسعه‌ی اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و سیاسی در قالبی که

۱. نگاه کنید: همان سند.

۲. به نقل از شلتون، دیناه، پیشین، ص ۳۱۷.

۳. افتخار جهرمی، گودرز، پیشین، ص ۴، برای اسناد دیگر در این زمینه نگاه کنید: شلتون، دیناه، پیشین، ص ۳۱۷

۴. S.K. Chatterjee, "International Law of Development", in *Encyclopedia of Public International Law*, (op.cit.) Vol. ۹, PP. ۱۹۸ - ۲۰۰.

۵. نگاه کنید: صدوق، محمدباقر، توسعه و توسعه‌ی پایدار، فصلنامه‌ی محیط زیست، شماره ۳۶، (۱۳۸۰)، صص ۹-۱۰. به نقل از: صدوق، محمدباقر، پیشین، صص ۱۰ - ۹؛ همچنین در این باره نگاه کنید: جک دانلی، «دموکراسی، توسعه و حقوق بشر»، ترجمه‌ی شریفی طرازکوهی، حسین، نشریه‌ی راهبرد، شماره‌ی ۲۳، (۱۳۸۱)، ص ۶۳؛ تودارو، مایکل، توسعه‌ی اقتصادی در جهان سوم، ترجمه‌ی فرجادی، غلامعلی، (تهران، مؤسسه‌ی عالی پژوهش در برنامه‌ریزی و توسعه، ۱۳۷۷)، ص ۲۳.

۶۷ ■ حق بر محیط زیست و حقوق همبستگی ►

همه‌ی حقوق بشر و آزادی‌های اساسی را بتوان استدراک نمود، دارند.^۱ حق بر توسعه در موقعیتی که بتواند به عنوان یک حق بشری مورد شناسایی جهانی قرار گیرد، به خوبی پیشرفت کرده است. محتوای بحث‌های حق بر توسعه مبتنی بر حق انسان برای برخورداری از سیاست‌های توسعه، متکی بر ارضای مادی و غیر مادی نوع انسان و مشارکت در فرایندهای توسعه و نیز حقوق جمعی کشورهای در حال توسعه برای ایجاد نظم جدید عادلانه‌ی اقتصادی است تا از این طریق موانع توسعه‌ی این کشورها را مرتفع کند.^۲

شناسایی حق بر توسعه

حق بر توسعه یکی از مقولات نسل سوم حقوق بشر است که دارای اهمیت و ارزش فراوانی است. این امر ریشه در توافق کشورها دارد، به طوری که در روز چهارم دسامبر ۱۹۸۶ «اعلامیه‌ی حق بر توسعه»^۳ را در چارچوب قطعنامه‌ی شماره ۴۱/۱۲۸ مجمع عمومی سازمان ملل به تصویب رساندند.^۴ در بند دهم از بخش یکم اعلامیه و برنامه‌ی عمل وین مصوب ۱۹۹۳ نیز با اشاره به حق بر محیط زیست آمده است: «کنفرانس جهانی حقوق بشر تأکید می‌کند که حق بر توسعه آن چنان که در «اعلامیه‌ی حق بر توسعه»^۵ خاطر نشان شده، حقی جهان شمول و غیر قابل انتزاع و بخشی لاینفک از حقوق اساسی انسان‌هاست».

همان‌گونه که در اعلامیه‌ی حق بر توسعه بیان شده است، شخص انسان موضوع اصلی توسعه است، هر چند توسعه، زمینه‌ی بهره‌مندی از تمام حقوق بشر را فراهم می‌سازد، اما فقدان توسعه نباید عاملی برای توجیه محدود کردن حقوق به رسمیت شناخته شده‌ی بین‌المللی باشد.^۶

در این جا پاسخ به این سؤال ضروری به نظر می‌رسد که اصولاً چه ارتباطی بین توسعه و حقوق بشر می‌تواند وجود داشته باشد؟ در پاسخ به این سؤال باید گفت که توجه به نسل سوم حقوق بشر در کنفرانس جهانی حقوق بشر وین مختص کشورهای

۱. به نقل از: سماواتی، حشمت الله، «مفاهیم حقوقی حق توسعه و نقش و تأثیرات آن در کمک‌های خارجی»، *فصلنامه‌ی دیدگاه‌های حقوقی*، سال اول، شماره‌ی ۲، (تابستان ۱۳۷۵)، ص ۱۸۱.

۲. مسائل، محمود، پیشین، ص ۱۷۲؛ همچنین نگاه کنید: مولایی، یوسف، پیشین، ص ۵۴.

۳. Declaration on the Right to Development

۴. Mohammed Bedjaoui, "The Right to Development", in Mohammed Bedjaoui, *Op. Cit.*, P. ۱۱۸۱.

۵. برای ملاحظه‌ی متن اعلامیه‌ی حق بر توسعه نگاه کنید:

Henry J. Steiner and Philip Alston, *International Human Rights in Context*, (Oxford, Oxford University Press, ۲۰۰۰), pp. ۱۴۲۰ - ۱۴۲۲.

۶. سازمان ملل متحد، *کنفرانس جهانی حقوق بشر*، (پیشین)، ص ۹۸ در مورد حق بر توسعه همچنین نگاه کنید: Gudmundur Alfredson and Asbjorn Eide, *The Universal Declaration of Human Rights*, (London, Martinus Nijhoff Publishers, ۱۹۹۹), pp. ۶۱۷ - ۶۲۰.

◀ حق بر محیط زیست ■ ۶۸

خاصی نبود. امضا و تأیید ۱۷۱ کشور بر اعلامیه و برنامه‌ی عمل وین، بیانگر اجماع جامعه‌ی بین‌المللی در مورد نسل سوم حقوق بشر است. بانیان، طرفداران و مجریان نسل سوم حقوق بشر تأکید دارند که بایستی به حقوق توسعه‌ی اقتصادی و حقوق مدنی و سیاسی توجه همزمان داشت.^۱ خانم مری رابینسون کمیسر عالی حقوق بشر سازمان ملل می‌گوید: «از زمان فعالیت در سمت کمیساریای عالی حقوق بشر، بر ضرورت پیروی از روندی متعادل در زمینه‌ی حقوق بشر اصرار ورزیده‌ام، بدین معنی که باید توجه یکسانی به حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی و به حقوق توسعه یا حقوق مدنی و سیاسی داشته باشیم، چرا که حقوق بشر و توسعه در ارتباط و تعامل با یکدیگرند».^۲

کوفی عنان دبیر کل سازمان ملل متحد نیز می‌گوید: فعالیت‌های سازمان ملل در زمینه‌ی صلح و توسعه به طور فزاینده‌ای حقوق بشر را در رأس امور قرار داده است. این فعالیت‌ها همه‌ی انواع حقوق بشر را از حقوق مدنی و سیاسی گرفته تا حقوق اقتصادی و اجتماعی دربرمی‌گیرد. حق بر توسعه، حقی جهانی، انکارناپذیر و از سایر حقوق جدا ناشدنی است، این حق در واقع محکی برای احترام نسبت به سایر انواع حقوق بشر است.^۳

محیط زیست و توسعه، تعامل یا تعارض؟

همان طور که در بحث حقوق بین‌الملل محیط زیست بیان شد، صنعتی شدن بعضی از کشورها و توسعه‌ی رو به رشد آنها اگر چه دستاوردهای فراوانی برای بشریت داشت، اما این گونه توسعه، خطرات و پیامدهای ناگواری را نیز در پی داشت که اولین و مهم‌ترین آثار آن، آلودگی و تخریب محیط زیست بود، به طوری که حق انسان‌ها بر توسعه در تعارض با حق آنها بر محیط زیست قرار گرفت. این امر باعث شد تا اندیشمندان راه چاره‌ای بیابند تا در عین این که توسعه و رشد کشورها دچار وقفه نشود، محیط زیست نیز از آسیب و تخریب مصون بماند. نتیجه‌ی این تلاش‌ها باعث شد که توسعه به گونه‌ای تعریف شود که در تعارض با محیط زیست قرار نگیرد، لذا بحث «توسعه‌ی پایدار» مطرح شد.

واژه‌ی توسعه‌ی پایدار برای اولین بار توسط براتلند در سال ۱۹۸۷ در گزارشی تحت عنوان «آینده‌ی مشترک ما»^۴ که محیط زیست و توسعه را به هم پیوند می‌دهد،

۱. ذاکریان، مهدی، پیشین، ص ۱۳۲؛ همچنین نگاه کنید: غلیون، برهان و آخرون، *حقوق الانسان العربی،* (بیروت، مرکز دراسات الوحدة العربیة، ۱۹۹۹)، ص ۲۰۳.

۲. همان.

۳. سازمان ملل، *سخنرانی دبیر کل سازمان ملل متحد به مناسبت پنجاهمین سالگرد اعلامیه‌ی جهانی حقوق بشر در دانشگاه تهران،* (تهران، نمایندگی سازمان ملل در تهران، ۱۳۷۶)، ص ۵.

۴. Our Common Future

۶۹ ■ حق بر محیط زیست و حقوق همبستگی ►

مطرح گردید. متعاقب آن در سال ۱۹۸۹ مجمع عمومی سازمان ملل در پاسخ به گزارش فوق، برگزاری کنفرانسی را تحت عنوان کنفرانس محیط زیست و توسعه در سال ۱۹۹۲ مورد تصویب قرار داد که در این سال اجلاس بزرگی در شهر ریودوژانیرو با عنوان کنفرانس «سران زمین»^۱ برگزار شد^۲ که حاصل این کنفرانس «اعلامیه‌ی محیط زیست و توسعه»^۳ بود و در آن ضمن اشاره به توسعه‌ی پایدار، نحوه‌ی تعامل محیط زیست و توسعه بر شمرده شده است.

در گزارش براتلند مفهوم توسعه‌ی پایدار اینگونه بیان شده است: «توسعه‌ی پایدار، توسعه‌ای است که نیازهای جوامع کنونی را برطرف سازد، اما خللی در توانایی نسل‌های آینده برای رفع نیازهایشان وارد نسازد».^۴

اعلامیه‌ی محیط زیست و توسعه درباره‌ی ارتباط این دو، در اصل سوّم می‌گوید: «حق بر توسعه باید به ترتیبی تحقق یابد که احتیاجات مربوط به توسعه و محیط زیست نسل‌های حاضر و آینده را تأمین کند».

در اصل چهارم این اعلامیه آمده است: «برای دستیابی به توسعه‌ی پایدار، فرایند توسعه باید متضمن حفاظت از محیط زیست باشد و نمی‌تواند مجزا از آن باشد».

ارتباط حق بر محیط زیست و حق بر صلح

تعریف صلح

هر گاه سخن از صلح به میان آید بی‌درنگ جنگ به ذهن متبادر می‌شود، لذا همیشه کشورها جهت جلوگیری از جنگ، به دفاع از صلح می‌پردازند. همراه با افزایش قدرت نابود کنندگی جنگ، نیاز به ممانعت از آن مبرم‌تر و آشکارتر جلوه می‌کند و حس تعهد اخلاقی برای تلاش در جهت جلوگیری از آن الزامی‌تر می‌شود، افراد خوش نیت و نیک‌خواه می‌کوشند تا علل کشمکش‌هایی را که رخ داده است به امید کشف داروهایی برای درمان بیماری جنگ دریابند.^۵

زندگی در صلح و امنیت از آرزوهای دیرین بشر است، اما برای این که بدانیم معنی صلح چیست و چه شرایطی دارد، باید نگاهی به دیدگاه نویسندگان در این زمینه بیندازیم. برخی صلح را فقدان جنگ بین‌المللی دانسته‌اند،^۶ البته فقدان جنگ به

۱. Earth Summit

۲. گرین، آون، پیشین، صص ۳۷ - ۳۶؛ صدوق، محمداقرا، پیشین، ص ۱۱؛ درباره‌ی کنفرانس محیط زیست و توسعه در مباحث حقوق بین‌الملل محیط زیست به طور مفصل بحث کرده‌ایم.

۳. ترجمه‌ی این اعلامیه در قسمت ضمایم آمده است.

۴. نگاه کنید: کیس، الکساندر، پیشین، ص ۹۹؛ گرین، آون، پیشین، ص ۳۷.

۵. توحیدی، احمدرضا، پیشین، ص ۵۷.

۶. کارل، دوپچ، و دیگران، نظریه‌های روابط بین‌الملل، ترجمه‌ی بزرگی، وحید، (تهران، مؤسسه‌ی انتشارات جهاد دانشگاهی، ۱۳۷۵)، ص ۱۷۷.

◀ حق بر محیط زیست ■ ۷۰

تنهایی منتهی به صلح نمی‌شود بلکه نظام تهدید نیز نباید وجود داشته باشد،^۱ بر همین اساس بعضی از نویسندگان نظریه‌ی «صلح مثبت»^۲ و «صلح منفی»^۳ را مطرح کرده‌اند.^۴

با توجه به مطالب فوق، می‌توان گفت که صلح عبارت است از: فقدان جنگ و هر گونه نظام تهدید، به کیفیتی که در پرتوی آن همکاری جهانی برای حل مسائل اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی بین‌المللی و ارتقاء و تشویق احترام به حقوق بشر و آزادی‌های اساسی میسر گردد.^۵

شناسایی حق بر صلح

حق زیستن در صلح به عنوان حقی بشری، بر خلاف حق بر توسعه و حق بر محیط زیست، موضوعی تازه و جدید است. تبیین حق مذکور به کمک اسناد و متون بین‌المللی از قبیل منشور ملل متحد، پیمان بریان - کلوک، سند نهایی هلسینکی، اعلامیه‌ی اصول حقوق بین‌الملل راجع به روابط دوستانه و همکاری میان کشورها طبق منشور ملل متحد قطعنامه‌ی شماره‌ی ۲۶۲۵ مجمع عمومی ۱۹۷۰، اعلامیه‌ی آمادگی جوامع برای زندگی در صلح قطعنامه‌ی شماره‌ی ۳۳/۷۳ مجمع عمومی ۱۹۷۸، اعلامیه‌ی راجع به حق خلق‌ها بر صلح قطعنامه‌ی شماره‌ی ۳۹/۱۱ مجمع عمومی ۱۹۸۴، اسناد نهایی کنفرانس‌های ملل متحد از قبیل کنفرانس صلح و حقوق بشر اُسلو ۱۹۷۸، کنفرانس ورشو ۱۹۸۰ و نیز پیش‌نویس برخی از کنوانسیون‌های بین‌المللی از قبیل پیش‌نویس کنوانسیون جنایات علیه صلح و امنیت بشری و پیش طرح سومین میثاق بین‌المللی حقوق همبستگی ۱۹۸۲ و... امکان‌پذیر می‌باشد.^۶

پیش طرح سومین میثاق بین‌المللی همبستگی در بخش اول که مربوط به حق بر صلح است، در چندین ماده به بیان این حق پرداخته است. مثلاً در ماده‌ی دوم می‌گوید: حق دستیابی به صلح، حق هر فرد انسانی است. در ماده‌ی سوم نیز می‌گوید: هر فرد انسانی حق دستیابی به صلح مدنی را دارد و این حق شامل حق بر امنیت و حق بر آرامش است. در ماده‌ی چهارم هم می‌گوید: هر فرد و یا تمام افراد به صورت گروهی حق دارند علیه نقض منظم، یکپارچه و مشهود حقوق بشر که به صورت تهدید علیه صلح به معنی مندرج در منشور ملل متحد صورت می‌گیرد،

۱. نقل از: پژومان، هادی، پیشین، ص ۶۱.

۲. Positive Peace

۳. Negative Peace

۴. دویچ، کارل، پیشین، ص ۱۷۳.

۵. به نقل از پژومان، هادی، پیشین، ص ۶۱.

۶. نگاه کنید: مسائلی، محمود، پیشین، ص ۱۷۳؛ توحیدی، احمدرضا، پیشین، ص ۶۳؛ همچنین نگاه کنید:

Adrian Nastase, Op .Cit, PP. ۱۲۲۳ - ۱۲۲۴.

۷۱ ■ حق بر محیط زیست و حقوق همبستگی ►

مخالفت نمایند.^۱ البته حق بر صلح فقط مختص اشخاص نیست بلکه ملت‌ها و دولت نیز دارای حق بر صلح هستند.^۲

حق بر محیط زیست و حق بر صلح

امروزه صلح و امنیت بین‌المللی یکی از پیش‌نیازهای مهم حقوق بشر است. با به خطر افتادن صلح و امنیت بین‌المللی، تمامی حقوق و آزادی انسان‌ها دچار مخاطره می‌شود، زیرا جنگ و تهدید در سطح جهان، نه تنها صلح و امنیت بین‌المللی را متأثر می‌سازد، بلکه توسعه، رشد اقتصادی، حقوق مدنی و سیاسی، حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی و محیط زیست را نیز با تهدید جدی مواجه می‌کند. البته این تنها جنگ و خشونت نیست که صلح را تهدید می‌کند، بلکه توسعه‌ی ناپایدار بدون نگرش به مسائل زیست محیطی، تخریب و نابودی محیط زیست هم می‌تواند صلح و امنیت را در جهان با خطر روبه‌رو کند.

اصل ۲۵ اعلامیه‌ی محیط زیست و توسعه مقرر می‌دارد که صلح و توسعه و حفاظت از محیط زیست به یکدیگر وابسته‌اند و نمی‌توان آنها را از یکدیگر جدا کرد. طبق بیان این اصل تهدید هر کدام از این عوامل، تهدید عامل دیگر را در پی دارد. وقتی صلح تهدید شود، محیط زیست و توسعه تهدید خواهد شد، لذا حق بر صلح و حق بر خورده‌ی از محیط زیست سالم لازم و ملزوم یکدیگرند. اصولاً همه‌ی مقولات نسل سوم حقوق بشر با هم ارتباط دارند، به طوری که می‌توان گفت اگر توسعه و فرایندهای دست‌یابی به آن بدون ملاحظات و نگرش‌های زیست محیطی باشد، نه تنها می‌تواند صلح و امنیت را تهدید نماید، بلکه نسل‌های آینده را نیز با جهانی نا امن و زمینی از کارافتاده روبه‌رو خواهد کرد که خود باعث ایجاد کشمکش و نزاع‌های بین‌المللی خواهد شد. به عبارت دیگر، بزرگ‌ترین پیامد منفی توسعه‌ی ناپایدار تضییع حق بر خورده‌ی از محیط زیست سالم است که هسته‌ی مرکزی حقوق همبستگی را تشکیل می‌دهد، چرا که همه‌ی ما ناگزیر در این محیط به سر می‌بریم و از سوی دیگر حق زیستن در صلح نیز به تبع توسعه‌ی ناپایدار نقض می‌شود.^۳

ارتباط حق بر محیط زیست و حق بر میراث مشترک بشریت پیدایش مفهوم میراث مشترک بشریت

۱. به نقل از: توحیدی، احمدرضا، پیشین، صص ۶۴-۶۲.

۲. Adrian Nastase, Op. Cit, P. ۱۲۲۵.

۳. پژومان، هادی، پیشین، ص ۶۶.

◀ حق بر محیط زیست ■ ۷۲

بحث «میراث مشترک بشریت»^۱ از آن جا پیدا شد که در ۱۷ اوت ۱۹۶۷ دکتر آروید پاردو^۲ رئیس هیئت نمایندگی دائمی مالت در سازمان ملل، از مجمع عمومی خواست تا مسأله‌ی ماهیت حقوقی بستر و زیر بستر دریاها و اقیانوس‌ها^۳ در ماورای حوزه‌ی صلاحیت دول ساحلی، در دستور کار اجلاس ۲۲ منظور شود. در ضمن پیشنهاد کرد که این مناطق میراث مشترک بشریت اعلام شوند و به استفاده‌ای صلح جویانه و به نفع بشریت اختصاص یابند.^۴

با توجه به اهمیت مسأله، مجمع عمومی سازمان ملل طی قطعنامه‌ای تشکیل کمیته‌ای به نام «کمیته‌ی دایمی استفاده‌های صلح آمیز بستر دریا و کف اقیانوس‌ها در ماورای محدوده‌ی صلاحیت ملی»^۵ را تصویب کرد. کمیته‌ی مزبور پس از سه سال گزارش خود را به مجمع عمومی تسلیم کرد و مجمع نیز بر اساس این گزارش «اعلامیه‌ی اصول حاکم بر بستر دریاها و کف اقیانوس و زیر بستر در ماورای محدوده‌ی صلاحیت ملی»^۶ را در قالب قطعنامه‌ی شماره‌ی ۲۷۴۹ به تصویب رساند. در این اعلامیه^۷ آمده است: بستر دریا و کف اقیانوس و زیر بستر خارج از محدوده‌ی صلاحیت ملی و همچنین منابع آن، میراث مشترک بشریت هستند که باید به سود کل بشریت مورد استفاده قرار گیرد و نمی‌تواند تحت تملک یا حاکمیت هیچ دولتی درآید و کلیه‌ی فعالیت‌های معدنی در آن باید تحت اداره‌ی یک نظام بین‌المللی که در آینده تأسیس خواهد شد، قرار گیرد.^۸ لذا بر اساس این قطعنامه میراث مشترک بشریت به عنوان یکی از قواعد معیارهای پذیرفته شده‌ی حقوق بین‌الملل دریاها مورد توافق قرار گرفت.^۹

۱. Common Heritage of Mankind

۲. Arvid Pardo

۳. درباره‌ی اهمیت منابع بستر و زیر بستر دریاها و اقیانوس‌ها نگاه کنید: چرچیل، رابین، و لو، آلن، پیشین، صص ۲۷۲ - ۲۷۳.

۴. همان، ص ۲۲۷، مقتدر، هوشنگ، پیشین، ص ۲۰۰.

۵. Permanent Committee on the Peaceful Uses of the Sea - bed and Ocean Floor beyond the Limits of National Jurisdiction

۶. Declaration of Principles Governing the Sea - bed and Ocean Floor and the Subsoil Thereof beyond the Limits of National Jurisdiction

۷. برای ملاحظه‌ی متن اعلامیه نگاه کنید:

Ian Brownlie, Op. cit, PP. ۱۲۴ - ۱۲۸

۸. چرچیل، رابین، و لو، آلن، پیشین، صص ۲۷۹ - ۲۷۸؛ مقتدر، هوشنگ، پیشین، صص ۳۰۱ - ۳۰۰؛ همچنین نگاه کنید: Molcolm N. Shaw, *International Law*, (Cambridge University Press. ۱۹۹۹), PP. ۴۴۵ - ۴۴۴؛ Michael Akehurst, Op. Cit, P. ۱۹۱.

۹. به نقل از ملک محمدی نوری، حمیدرضا، قاره‌ی جنوبگان در حقوق بین‌الملل و جامعه‌ی جهانی، (تهران، دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی، ۱۳۷۰)، ص ۲۴۴؛ همچنین نگاه کنید: شریف، محمد، «میراث مشترک بشریت و وصف آن به عنوان قاعده‌ی آمره»، مجله‌ی پژوهش حقوق و سیاست، سال اول، شماره‌ی ۱، (پاییز و زمستان ۱۳۷۸)، ص ۱۷۱.

۷۳ ■ حق بر محیط زیست و حقوق همبستگی ►

بعد از قطعنامه‌ی ۱۹۷۰ مجمع عمومی در مورد میراث مشترک بشریت، سوئمن کنفرانس حقوق دریاهای از سال ۱۹۷۴ آغاز به کار کرد و پس از هشت سال کار در سال ۱۹۸۲ موفق به تدوین کنوانسیون جدید حقوق بین‌الملل دریاهای^۱ در ۳۲۰ ماده شد.^۲ مواد ۱۳۳ تا ۱۹۱ بخش یازدهم این کنوانسیون به تبیین نظام حقوقی ناحیه‌ی بستر و زیر بستر دریاهای و اقیانوس‌ها در ماورای محدوده‌ی صلاحیت ملی دولت‌ها و منابع آن به عنوان میراث مشترک بشریت اختصاص دارد که زیر نظر «مقام بین‌المللی بستر دریا»^۳ اداره می‌شود. در ماده‌ی ۱۳۶ کنوانسیون آمده است:

«ناحیه و منابع آن میراث مشترک بشریت هستند».^۴

تعریفی از میراث مشترک بشریت، نه در کمیته‌ی بستر دریاهای و نه در قطعنامه‌ی ۱۹۷۰ و نه در کنوانسیون جدید حقوق دریاهای ارائه نشده است، اما پارادو و الزابت مان بورگز در مقاله‌ای تحت عنوان «نظام نوین اقتصادی بین‌المللی و حقوق دریاهای» معتقدند که مفهوم میراث مشترک بشریت باید جایگزین آزادی‌های سنتی در دریاهای شود، و به علاوه در تعریف آن پنج مفهوم ارائه می‌دهند که عبارتند از:

۱. میراث مشترک بشریت قابل تملک نیست، می‌توان آن را مورد استفاده قرار داد، ولی نمی‌توان مالک آن شد.

۲. استفاده از میراث مشترک بشریت مستلزم نظام مدیریتی است که در آن همه‌ی استفاده‌کنندگان باید شرکت داشته باشند.

۳. میراث مشترک بشریت دلالت دارد بر تسهیم سازنده‌ی منافع که نه تنها منافع مالی را شامل می‌شود، بلکه منافع ناشی از مدیریت تشریکی و انتقال تکنولوژی‌ها را هم دربر دارد. این مفاهیم رابطه‌ی ساختاری میان ملل فقیر و غنی و همچنین مفاهیم سنتی کمک برای توسعه را دگرگون خواهند ساخت.

۴. تخصیص میراث مشترک برای مقاصد مسالمت آمیز مفاهیم خلع سلاح.

۵. تخصیص میراث مشترک برای نسل‌های آینده مفاهیم محیط زیستی.^۵

البته فقط بستر دریاهای و اقیانوس‌ها نیست که به عنوان میراث مشترک بشریت دارای این خصوصیات است، بلکه می‌توان معیار حقوقی میراث مشترک بشریت را در قلمروهایی که مربوط به کل بشریت باشد و منافع مشترک جمعی را در پی داشته باشد،

۱. این کنوانسیون جامع‌ترین کنوانسیون در نوع خود است که تمامی مسائل مربوط به حقوق دریاهای را در بر دارد. این کنوانسیون در سال ۱۹۹۴ قدرت اجرایی پیدا کرد. در مورد اثرات حقوقی لازم‌الاجرا شدن این کنوانسیون نگاه کنید: آقایی، بهمن، *حقوق بین‌الملل دریاهای و مسایل ایران*، (تهران، کتابخانه‌ی گنج دانش، ۱۳۷۴)، ص ۴۶.

۲. برای ملاحظه‌ی خلاصه‌ی مواد این کنوانسیون نگاه کنید:

Ian Brownlie, Op. Cit, PP. ۱۹۳ - ۱۳۰.

۳. International Sea - bed Authority

۴. Ian Brownlie, Op. Cit, P. ۲۰۲.

۵. به نقل از ملک محمدی نوری، حمیدرضا، پیشین، صص ۲۴۶ - ۲۴۵.

◀ حق بر محیط زیست ■ ۷۴

تسری داد که این موارد به «فضاهای مشترک»^۱ موسوم هستند، همچون فضای ماورای جو، اجرام آسمانی و قاره‌ی جنوبگان، که اینها را نیز می‌توان میراث مشترک بشریت دانست.^۲ لذا هیچ بخشی از ماورای جو را نمی‌توان تحت حاکمیت یک دولت قرار داد، زیرا ماورای جو، منطقه‌ای است از محیط زیست بشر که میراث مشترک بشریت است.^۳

با توجه به آن چه گفته شد، این نتیجه به دست می‌آید که مفهوم میراث مشترک بشریت دربر گیرنده‌ی یکی از اصیل‌ترین مصادیق حقوق بشر جمعی است، زیرا نه تنها شامل ویژگی «متعلق به عموم» بودن می‌باشد، بلکه چنین منابعی قابلیت آن را دارد که مورد بهره‌برداری قرار گیرد و به مالکیت خصوصی درآید، هر چند که تحقق این حقوق به عنوان یک حق بشری وقتی ممکن است که بهره‌برداری از آنها امکان داشته باشد.^۴

محیط زیست و میراث مشترک بشریت

پیش‌تر گفتیم که حدود نیم قرن پیش، نماینده‌ی کشور مالت برای اولین بار مفهوم میراث مشترک بشریت را به کار برد و خواستار آن شد که منابع بستر و زیر بستر دریاها و اقیانوس‌ها، میراث مشترک بشریت محسوب شوند که این پیشنهاد با استقبال و پذیرش جامعه‌ی جهانی روبه‌رو شد. از قضا سال‌ها بعد، همین کشور کوچک در تلاشی تازه با ارائه‌ی پیش‌نویس قطعنامه‌ای تحت عنوان «حفاظت از آب و هوا به عنوان میراث مشترک بشریت» به مجمع عمومی سازمان ملل، صاحب ابتکاری تازه در این باره شد. ابتکار جدید مالت در خصوص تشدید مخاطراتی است که محیط زیست کره‌ی زمین، به ویژه آب و هوا و طبقات بالاتر نزدیک به اتمسفر، لایه‌ی ازن را تهدید می‌کند.^۵

این تلاش بیانگر رابطه‌ی محکمی است که بین محیط زیست و میراث مشترک بشریت است، زیرا همان‌طور که بستر دریاها و اقیانوس‌ها، قاره‌ی جنوبگان و منابع موجود در ماورای جو متعلق به نسل حاضر و آینده است و باید طوری از آن بهره‌برداری شود که حیات نسل حاضر و آینده به خطر نیفتد، استفاده از محیط زیست هم باید اینگونه باشد، زیرا آلوده کردن، تخریب و نابودی محیط زیست هم تهدید کننده‌ی حیات نسل حاضر و نسل‌های آینده خواهد بود.

۱. Common Spaces

۲. نگاه کنید: همان، صص ۲۵۶ - ۲۵۳؛ رهایی، سعید، *عهدنامه‌های بین‌المللی و تعهدات دولت‌های ثالث از دیدگاه حقوق بین‌الملل و اسلام*، (تهران، انتشارات بین‌المللی الهدی، ۱۳۷۸)، ص ۲۲؛ شای، ملک، *حقوق بین‌الملل*، ترجمه‌ی وقار، محمدحسین، (تهران، انتشارات اطلاعات، ۱۳۷۲)، ص ۴۷۳.

۳. شای، ملک، پیشین، ص ۴۷۳.

۴. مسائلی، محمود، پیشین، ص ۱۷۴.

۵. ملک محمدی نوری، حمیدرضا، پیشین، ص ۲۵۶.

۷۵ ■ حق بر محیط زیست و حقوق همبستگی ►

ملکم شاو معتقد است که ماورای جو، منطقه‌ای است از محیط زیست که میراث مشترک بشریت است،^۱ البته این امر فقط اختصاص به ماورای جو و کره‌ی ماه ندارد، بلکه بستر دریاها و قاره‌ی جنوبگان و آب و هوای کره‌ی زمین نیز همین حکم را دارند، زیرا در تمامی معاهداتی که در مورد بستر دریاها، فضای ماورای جو و قاره‌ی جنوبگان منعقد شده است بر استفاده‌ی صلح‌آمیز از آنها، منع آزمایش‌های اتمی و انباشت مواد خطرناک در این مناطق تأکید شده است، به طوری که دغدغه‌ی اولیه‌ی بانیان این اسناد حفظ محیط زیست و جلوگیری از آلودگی و تخریب محیط زیست این مناطق بوده است.

بنابراین هر یک از عناصر محیط زیست و میراث مشترک بشریت پیوندی ناگسستنی با هم دارند، به طوری که مفهوم میراث مشترک بشریت در کنوانسیون‌های متعددی در زمینه‌ی محیط زیست تکرار شده است.^۲

۱. شاو، ملکم، پیشین، ص ۴۷۳.

۲. دلماس مارتی، می ری، «جهانی شدن حقوق: فرصت‌ها و خطرات»، ترجمه‌ی امیر ارجمند، اردشیر، مجله‌ی حقوقی، شماره‌ی ۲۴، (۱۳۷۸)، ص ۱۲۴.

فصل پنجم:

عوامل تهدید کننده‌ی حق بر محیط زیست

در این فصل در چهار مبحث به تبیین عوامل تهدید کننده‌ی حق بر محیط زیست خواهیم پرداخت. در مبحث اول آلودگی هوا و فضا، در مبحث دوم آلودگی آب و خاک، در مبحث سوم نابودی درختان، گیاهان و حیوانات و در مبحث چهارم مخاصمات مسلحانه که تهدید کننده‌ی حق بر محیط زیست هستند، بررسی خواهد شد.

آلودگی هوا و فضا

آلودگی هوا

جای هیچ گونه تردیدی نیست که یکی از عوامل اساسی و مهم حیات انسان، حیوان و نبات و به طور کلی هر موجود زنده‌ای هوا می‌باشد، و بدون آن زندگی غیر ممکن است. در نتیجه‌ی تحقیقاتی که دانشمندان به عمل آورده‌اند، معلوم شده است که یک نفر می‌تواند مدت پنج هفته بدون غذا و پنج روز بدون آب زنده بماند، در حالی که قادر نیست حتی پنج دقیقه بدون هوا به زندگی خود ادامه دهد. از طرف دیگر هر شخص تقریباً به یک کیلوگرم مواد غذایی و دو لیتر آب نیازمند است، در صورتی که در هر شبانه روز به پانزده کیلوگرم هوا احتیاج دارد.^۱

طبق بند دو، ماده‌ی یک آیین‌نامه‌ی جلوگیری از آلودگی هوا مصوب ۱۳۵۴/۴/۲۹، «آلودگی هوا عبارت است از وجود یک یا چند آلوده کننده در هوای آزاد به مقدار و مدتی که کیفیت آن را به طوری که مضر^۲ به حال انسان و یا سایر موجودات زنده و یا گیاهان و یا آثار و ابنیه باشد، تغییر دهد». ^۲ همچنین طبق بند یک همین ماده، آلوده کننده عبارت است: از «هر نوع ماده‌ی گازی، بخار، مایع و جامد و یا مجموعه و ترکیبی از آنها که در هوای آزاد پخش و باعث آلودگی هوا شده و یا به آلودگی آن بیفزاید و یا تولید بوهای نامطبوع کند، از قبیل دود، دوده، ذرات معلق و...»^۳ و به موجب بند سوم این ماده «هوای آزاد عبارت است از جو^۴ طبیعی زمین، و شامل هوای داخل یک محیط سرپوشیده نمی‌باشد». و به عبارت دیگر، فقط هوای خارج از این

۱. لوثی، جی. یاتان، آلودگی هوا، ترجمه‌ی آگاه، سیلوش، (تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۵۶)، پیش گفتار مترجم، ص ۹؛ درباره‌ی اهمیت هوا، همچنین نگاه کنید: نیلفروشان، محمدعلی و دیگران، بهداشت برای حوزه‌های علمی، (تهران، معاونت امور بهداشتی وزارت بهداشت، ۱۳۶۳)، ص ۱۶۴.

۲. به نقل از: تقی‌زاده انصاری، مصطفی، حقوق محیط زیست در ایران، (پیشین)، ص ۷۴؛ درباره‌ی تعریف آلودگی هوا همچنین نگاه کنید: گوند لینگ، لوتار، «حقوق بین‌الملل محیط زیست: جو، آب شیرین و خاک»، در حقوق محیط زیست، ترجمه‌ی حبیبی، محمدحسن، (تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۸۱)، ج ۲، ص ۲۶.

۳. به نقل از: تقی‌زاده انصاری، مصطفی، پیشین، ص ۷۴.

۷۷ ■ عوامل تهدید کننده‌ی حق بر محیط زیست ►

گونه محیط‌ها آزاد تلقی می‌شود. البته حد استاندارد و یا میزان قابل قبول آلودگی هوا در هر محیطی متفاوت است.^۱

به بیانی دیگر می‌توان آلودگی هوا را به صورت حضور مواد سمی، آزار دهنده و یا صدمه زننده به اموال، حیات گیاهان، حیوانات و آدمیان در جو بیان کرد. هزاران نوع ماده به ایجاد چنین اختلالاتی در جو کمک می‌کنند. این مواد «آلاینده» نام گرفته و به صورت جامد، قطرات ریز مایع و یا گاز دیده می‌شوند. مهم‌ترین آلاینده‌های هوا عبارتند از: منواکسید کربن، هیدرو کربن‌ها، اکسیدهای گوگرد، سرب و ذرات معلق. البته آلاینده‌های دیگری نیز به مقدار کمتری در هوا وجود دارند.^۲

منابع گوناگونی برای آلودگی هوا وجود دارد. این منابع را به عنوان بخش مهمی از منابع آلوده کننده‌ی هوا می‌توان برشمرد: دود ناشی از سوخت وسایل حمل و نقل زمینی، ریلی، هوایی و دریایی، دود ناشی از سوخت کارگاه‌ها و کارخانجات صنعتی و تولیدی، زباله‌ها و دود ناشی از سوزاندن آنها، دود ناشی از سوخت منازل و مغازه‌ها، آتش سوزی‌ها و....^۳

با توجه به مراتب فوق، اکنون به خوبی می‌توان مجسم نمود که با این پانزده کیلوگرم و یا به عبارت دیگر بیست و چهار متر مکعب هوا که انسان روزانه تنفس می‌کند، چه مقدار مواد خارجی، ذرات دود، گرد و غبار و موجودات ذره‌بینی ممکن است از راه ریه وارد بدن ما شود.^۴ طبق محاسبه‌ای که انجام گرفته است در ۳۰ سال آینده حتی با وجود پیشرفت‌های فنی و مراعات قوانینی که برای جلوگیری از آلودگی هوا تنظیم می‌شود و نیز اصلاح و بهبود سوخت و تکنیک، آلودگی هوا سه برابر می‌شود و این ازدیاد آلودگی در شهرها و مراکز صنعتی بیشتر می‌باشد. در خیلی از نقاط، تأثیرات شدید و روزافزون ایجاد این آلودگی‌ها ظاهر گردیده است و در بعضی حالات خطرات و فجایعی نیز به بار آورده است.^۵

نکته‌ای که قابل ذکر است این است که آلودگی هوایی ایجاد شده در یک کشور منحصر به آن کشور نخواهد بود، بلکه این آلودگی می‌تواند کشورهای همجوار را نیز تحت تأثیر قرار دهد که نمونه‌ی بارز این مسأله را می‌توان در «قضیه‌ی تریل اسملتر»^۶ مشاهده کرد که هوای آلوده‌ی خارج شده از کارخانه ذوب فلزات در کانادا به آمریکا

۱. همان؛ برای ملاحظه‌ی تعریف شورای اروپا از آلودگی هوا نگاه کنید به: جنیدی، محمدجواد، پیشین، صفحه ۱۴۵.

۲. کمیسیون ملی یونسکو، پیشین، صص ۶۵ - ۶۴؛ همچنین نگاه کنید: بنان، غلامعلی، پیشین، ج ۱، ص ۲۶.

۳. میرعظیم، قوام، پیشین، ص ۹؛ همچنین نگاه کنید: نیلفروشان، محمد علی و دیگران، پیشین، ص ۱۶۸.

۴. لوتی، جی. یاتان، پیشین، (پیش گفتار مترجم)، ص ۹.

۵. به نقل از: قوام، میرعظیم، پیشین، ص ۹.

۶. Trail Smelter Case

◀ حق بر محیط زیست ■ ۷۸

وارد شد و باعث بروز خساراتی در این کشور گردید.^۱ لذا در جهت جلوگیری از آلودگی‌های مرزگذر در سال ۱۹۷۹ «کنوانسیون راجع به آثار برون مرزی دوربرد آلودگی هوا»^۲ به تصویب رسید و در سال ۱۹۸۳ لازم‌الاجرا گردید.^۳

مواد آلاینده‌ای که هم اکنون ایجاد می‌شود، علاوه بر این که به طور مستقیم و بی‌واسطه سلامت و حیات انسان‌ها و دیگر موجودات را تهدید می‌کند، به طور غیر مستقیم و با واسطه نیز خطراتی را برای انسان در پی دارد، که در نهایت ثمره‌ی آن تضییع حقوق انسان‌ها در برخورداری از محیط زیست سالم است.

آثار آلودگی هوا بر انسان بسیار خطرناک و هشدار دهنده است. امروزه در اثر آلودگی هوا، نشاط و تندرستی و حتی شادی در مردم کمتر دیده می‌شود. عده‌ی زیادی از مردم خسته و فرسوده هستند و از دردهای مختلف رنج می‌برند و اساساً از زندگی چندان دلخوشی ندارند. طبق عقیده‌ی پزشکان و متخصصان تمام این پدیده‌ها مربوط به آلودگی منابع حیاتی است و حتی هیجان و اضطراب، افسردگی و عصبانیت و سردرد مربوط به آن است، زیرا هوایی که ما تنفس می‌کنیم مملو از گازهای سمی و ذرات شیمیایی و گرد و خاک است.^۴ در ایران، در هر سال بیش از ۲۰۰ تن گرد و غبار و ۴۵۰ هزار تن سرب در نتیجه‌ی سوخت بنزین و فرآورده‌های معدنی وارد هوای شهرهای کشور می‌شود. سرب موجود در هوا باعث نارسایی‌ها و بیماری‌های فراوانی در کلیه، کبد، ریه و ... می‌شود که برای سلامت انسان بسیار خطرناک است.^۵ درباره‌ی قربانیان آلودگی هوا آمار دقیقی در دست نیست، ولی می‌توان حدس زد که آلودگی هوا، عامل مرگ انبوهی از قربانیان سکته‌های قلبی و مغزی می‌باشد.

یکی از آثار آلودگی هوا، «گرم شدن کره‌ی زمین»^۶ است. گرم شدن کره‌ی زمین حتی به مقدار اندک، می‌تواند اثرات جدی بر آب و هوای کره‌ی زمین داشته باشد، ذوب شدن کوه‌های یخی و یخچال‌ها و در نتیجه بالا آمدن سطح آب دریاها و زیر آب رفتن مناطق ساحلی و سیلاب‌های دایمی از عوارض گرم شدن کره‌ی زمین است. علاوه بر آن نواحی گرم با شرایط گرم‌تر و خشک‌تری رو به رو خواهند شد که همین امر باعث از بین رفتن محصولات کشاورزی خواهد شد.^۷

۱. چرچیل، رابین، ولو، آلن، پیشین، ص ۳۷۸؛ دانشگاه هاروارد، پیشین، ص ۵۱؛ گوندلینگ، لوتار، پیشین، ص ۴۰.
 ۲. برای ملاحظه‌ی متن این کنوانسیون نگاه کنید:
 Patricia W. Birnie and Alan E. Boyle, *Basic Document...*, (Op. Cit), PP. ۲۷۷ - ۲۸۵.
 ۳. گوندلینگ، لوتار، پیشین، ص ۴۴.
 ۴. بنان، غلامعلی، پیشین، ج ۱، صص ۱۹ - ۲۰.
 ۵. به نقل از: قوام، میرعظیم، پیشین، ص ۱۲. درباره‌ی اثرات سرب بر انسان نگاه کنید: نوری، جعفر، پیشین، ص ۲۸۷.

۶. Global Warming

۷. نوری، جعفر، پیشین، ص ۲۲۷؛ همچنین نگاه کنید: محرم‌زاد، ناصر، پیشین، ص ۱۱.

۷۹ ■ عوامل تهدید کننده‌ی حق بر محیط زیست ►

یکی دیگر از عوارض آلودگی هوا، «باران‌های اسیدی»^۱ است که بر اثر ترکیب فلزات و ذرات معلق در هوا ناشی از سوخت‌های فسیلی با بخار آب موجود در جو به وجود می‌آید و سپس به صورت مایع درآمد و به زمین برمی‌گردد. این ذرات معلق که به صورت مایع و بخار هستند اثرات تخریبی زیادی بر محیط زیست دارند.^۲

آلودگی هوا به لایه‌ی ازن که زمین را در مقابل تشعشعات مسموم کننده‌ی خورشید محافظت می‌کند، آسیب جدی رسانده است. کاهش ضخامت یا از بین رفتن لایه‌ی ازن، بشر را با خطر جدی روبه‌رو می‌سازد.^۳

ازن موجود در جو، عمل تصفیه‌ی پرتوهای ماوراء بنفش را که به طور مداوم زمین را بمباران می‌کنند، انجام می‌دهد. تا چند سال قبل مقدار ازن موجود در جو زمین به صورتی متعادل وجود داشت، اما فعالیت‌های مخرب انسان این تعادل را بر هم زده است.^۴ ایجاد سرطان پوست، امراض پوستی، آب مروارید، از کار افتادن نظام مصنوعی بدن و نابودی محصولات، از آثار نامطلوب تخریب لایه‌ی ازن است.^۵

مواد شیمیایی رها شده بر سطح زمین به ویژه کلروفلوئور کربن‌ها (CFCs) که در سرد کننده‌ها و آتروسول‌ها مصرف دارند و در بسیاری از صنایع به کار می‌روند، از مهم‌ترین آسیب رساننده‌ها به لایه‌ی ازن محسوب می‌شوند.^۶

آلودگی فضا

مرز میان هوا و فضا تا کنون نامشخص مانده است. در اسناد بین‌المللی مثل کنوانسیون ۱۹۴۴ شیکاگو درباره‌ی هوانوردی بین‌المللی و معاهده‌ی ۱۹۶۷ فضا در مورد ارتفاع دقیقی که هوا خاتمه یافته و فضا شروع می‌شود، مطلبی عنوان نشده است.^۷ اما با این حال برخی از صاحب‌نظران بر این عقیده هستند که مرز میان هوا و فضا، ارتفاعی است که هواپیما می‌تواند تا آن جا صعود کند و چنین ارتفاعی بیش از ۲۰ مایل نخواهد بود.^۸ این نظریه تا حدودی ارزشمند است، اما از ارائه‌ی ملاک دقیقی برای ترسیم مرز میان هوا و فضا درمی‌ماند، زیرا امروزه وسایل پرنده‌ای وجود دارند

۱. Acid Rains

۲. همان، صص ۳۰-۲۹؛ نوری، جعفر، پیشین، صص ۴۱۶-۴۱۵.
۳. نگاه کنید: امیر ارجمند، اردشیر، پیشین، ص ۳۸۲.
۴. کمیسیون ملی یونسکو، پیشین، ص ۶۱.
۵. دانشگاه هاروارد، پیشین، ص ۲۹؛ گوندلینگ، لوتار، پیشین، ص ۳۱.
۶. مجله‌ی یونپ، «وضعیت محیط زیست جهان»، ترجمه‌ی فتوره‌چی، مهدی، فصلنامه‌ی محیط زیست، جلد چهارم، شماره‌ی ۲، (۱۳۷۱)، ص ۴۶.
۷. نواده توپچی، حسین، «حقوق بین‌الملل فضا» (تهران، انتشارات سازمان عقیدتی سیاسی ارتش، ۱۳۷۸)، ص ۵۰؛ همچنین نگاه کنید: مقتدر، هوشنگ، پیشین، ص ۲۶۵.
۸. به نقل از: نواده توپچی، حسین، پیشین، ص ۶.

◀ حق بر محیط زیست ■ ۸۰

که هم مشخصات هواپیما را دارند و هم مشخصات فضاییما را، و می‌توانند تا ارتفاع ۴۷ مایلی اوج‌گیری کنند.^۱

برخی دیگر معتقدند که مرز میان هوا و فضا، اتمسفر است و تا هر جا که هوا یافت شود آن محدوده جزء هوا محسوب می‌شود.^۲

از آن چه گفته شد می‌توان نتیجه گرفت که هنوز به صورت دقیق مرز میان هوا و فضا تبیین نشده است، اما با این حال می‌توان گفت که «معاهده‌ی راجع به اصول ناظر بر فعالیت دولت‌ها به منظور اکتشاف و استفاده از ماوراء جو از جمله ماه و دیگر اجرام سماوی» ۱۹۶۷، مشهور به «معاهده‌ی فضا»^۳ به نظام حقوقی همین منطقه اشاره دارد که آن منطقه‌ای است از محیط زیست بشر که میراث مشترک محسوب شده و حوزه‌ی عمل بشریت بوده، به نفع همه‌ی کشورها باید آزاد باشد و نمی‌توان آن را به مالکیت درآورد.^۴

یکی از دغدغه‌های جهانی، مسأله‌ی محیط زیست فضا و به خطر افتادن سلامت آن در اثر فعالیت‌های فضایی است. از زمانی که فعالیت‌های فضایی آغاز شد، تقریباً تعداد اندکی از مردم در مورد تأثیر عمومی این فعالیت‌ها بر محیط زیست احساس نگرانی کردند، اما اکنون این نگرانی افزایش یافته است. از یک منظر همه‌ی فعالیت‌های فضایی بر محیط زیست تأثیر می‌گذارد که همه‌ی آنها آثار نامطلوب ایجاد نمی‌کنند، اما فعالیت‌هایی نیز به محیط زیست آسیب می‌رسانند.

امروزه بیش از ۷۰۰۰ شیء قابل ردیابی ساخت بشر در فضا وجود دارد و تخمین زده شده که ۲ برابر همین تعداد اشیاء غیر قابل ردیابی وجود داشته باشد که تعداد زیادی از آنها را وسایل فضایی غیر فعال مثل ماهواره‌های از کار افتاده، موتورهای سوخته یا زباله‌ها تشکیل می‌دهد. علاوه بر خطرهای ایجاد شده ناشی از ازدحام این اشیاء، استفاده از منابع نیروی هسته‌ای و انفجارهای اتمی در فضا و انتشار پیوسته‌ی رادیو اکتیویته باعث نگرانی است.^۵

از سوی دیگر، انتقال نیروی خورشیدی به زمین از طریق ماهواره‌هایی که از پرتوهای میکروویو یا لیزر استفاده می‌کنند خطرهای خاصی را دربردارد که دامنه‌ی آن کاملاً ارزیابی نشده است. نگرانی دیگر درباره‌ی فضا، آلودگی ناشی از فعالیت‌های فضایی است که به صورت انجام آزمایش‌های اتمی و شیمیایی و انباشت مواد خطرناک صورت می‌گیرد.^۶ این مطالب دلالت بر این دارند که یکی از حوزه‌هایی که

۱. همان.

۲. همان.

۳. Treaty of Space

۴. مدنی، سید جلال الدین، *حقوق بین‌الملل عمومی و اصول روابط دول*، ج ۱، (پیشین)، صص ۳۱۴ - ۳۱۳.

۵. توپچی، حسین نواده، *پیشین*، صص ۱۴۵ - ۱۴۴.

۶. همان، ص ۱۴۵.

۸۱ ■ عوامل تهدید کننده‌ی حق بر محیط زیست ►

ممکن است از ناحیه‌ی آن، حق بر محیط زیست تهدید شود، فعالیت‌های فضایی است، لذا باید با چشمی بینا، همه‌ی فعالیت‌های فضایی را زیر نظر گرفت تا جایی که هیچ فعالیتی که احتمال زیان و خطر برای محیط زیست داشته باشد، صورت نگیرد.

آلودگی آب و خاک آلودگی آب

کره‌ی زمین را محیطی آبی به نام هیدروسفر (کره‌ی آب) پوشانده است. هیدروسفر شامل اقیانوس‌ها، دریاها و همه‌ی منابع آبی دیگر است. آب، محل ظهور و شکل‌گیری زیست و خون حیاتی تمام ارگانیسم‌های زنده‌ی بر روی زمین است و به طور کلی مکانیسم پیچیده‌ی حیات، بدون آب و به ویژه آب شیرین ممکن نخواهد بود.

هر روز بیش از ۲۵ هزار نفر در اثر مدیریت ناصحیح آب، جان خود را از دست می‌دهند. تقریباً دو سوم جمعیت جهان از فقدان آب بهداشتی رنج می‌برند، بیماری‌های اسهالی هر ساله حدود ۴/۵ میلیون کودک کمتر از ۵ سال را از پای درمی‌آورد، با این حال، فقط قسمت اندکی از آب‌های سیاره‌ی ما قابل استفاده است. ۲/۹۷٪ آب‌های کره‌ی زمین را آب‌های شور اقیانوس‌ها و دریاها تشکیل می‌دهد و آب شیرین و قابل شرب بسیار کم است.^۱

اما با این حال، مشکل اصلی این جاست که از همین منابع آب نیز استفاده‌ی درست صورت نمی‌گیرد و با توجه به افزایش سریع جمعیت و کمبود منابع آب، انسان‌ها با آلوده ساختن منابع آب، حیات خویش را به صورت جدی تهدید کرده‌اند.^۲ ورود مواد زائد صنعتی، کشاورزی، شیمیایی و مسموم کننده به منابع آبی، آلودگی آب را باعث شده است. آب‌هایی که به علل مختلف آلوده می‌شوند، علاوه بر این که بهداشت، سلامت و محیط زیست انسان‌ها را به خطر می‌اندازند، حیوانات و گیاهان را نیز با مشکلات و مخاطرات زیستی مواجه می‌سازد.^۳

ماده‌ی ۹ «قانون حفاظت و بهسازی محیط زیست»، آلودگی آب را آمیختن مواد خارجی به آب به میزانی که برای موجودات و گیاهان زیان‌آور باشد، بیان کرده است. در همین باره، بند ۲ ماده‌ی یک «آیین‌نامه‌ی جلوگیری از آلودگی آب» مقرر می‌دارد: «آلودگی آب عبارت است از تغییر مواد محلول و یا معلق و یا تغییر درجه‌ی حرارت

۱. همان.

۲. صدوق، محمدباقر، «جمعیت، محیط زیست، آینده»، فصلنامه‌ی محیط زیست، شماره‌ی ۴، (۱۳۸۰)، ص ۱۰.
۳. گوندلینگ، لوتار، پیشین، ص ۷۵؛ اعتضاد، سید مرتضی، و ملک چشم سیاه، زهرا، «آب و بیماری‌ها»، فصلنامه‌ی محیط زیست، جلد هشتم، شماره‌ی ۳، (۱۳۷۵)، ص ۷۳.

◀ حق بر محیط زیست ■ ۸۲

و دیگر خواص فیزیکی، شیمیایی و بیولوژیکی آب در حدی که آن را برای مصرفی که برای آن مقرر است، مضر یا غیر مفید سازد».^۱

آلودگی دریاها

آلودگی آب انواعی دارد که یکی از مهمترین آنها، آلودگی دریایی است. در مارس سال ۱۹۷۶ تانکر نفت کش «توری کانیون» که در لیبریا ثبت شده بود در چند مایلی «لندزاند»^۲ به گل نشست و دو نیمه شد و ۱۰۰ هزار تن نفت خام به آب دریا ریخت. یازده سال بعد از آن، تانکر دیگری به نام «آموکو کادیز» که بزرگتر از توری کانیون و تحت پرچم لیبریا بود، به دنبال خراب شدن سیستم هدایت آن با سواحل بریتانیا برخورد کرد و ۲۱۰ هزار تن نفت خام به دریا ریخت. البته آلودگی دریایی فقط از ناحیه‌ی کشتی‌های نفت کش صورت نمی‌گیرد، بلکه عوامل دیگری هم دخالت دارند. در آوریل سال ۱۹۷۷ انفجاری در یک چاه نفتی در دریای شمال رخ داد و ۱/۷ میلیون متر مکعب گاز بیرون ریخت. انفجار مشابهی با دامنه‌ی گسترده‌تری در یک چاه نفتی در فلات قاره‌ی مکزیک رخ داد که مهار چاه ۹ ماه طول کشید و در این مدت بیش از ۴۰۰ هزار تن نفت هدر رفت.^۳ علاوه بر این، همه ساله حدود ۲ میلیون تن نفت در رابطه با عملیات شستشوی مخازن و تخلیه‌ی «آب موازنه»^۴ عمداً به دریا ریخته می‌شود.^۵

باید گفت که این تنها نفت نیست که منشأ خطر جدی برای آلودگی دریایی است، بلکه اکنون سال‌هاست که انگلستان و برخی دول اروپای غربی، مقادیر زیادی از مواد زاید رادیو اکتیو نیروگاه‌های هسته‌ای خود را در داخل محفظه‌های ویژه‌ای می‌گذارند و به اقیانوس اطلس می‌ریزند، اما این که محفظه‌ها تا زمانی که محتویات آنها حالت رادیواکتیو دارند، دوام خواهند آورد یا نه، معلوم نیست.^۶ چهار منبع عمده برای آلودگی دریاها عبارتند از: کشتی‌رانی، ریختن مواد زاید به دریا، فعالیت‌های بستر دریاها و فعالیت‌های مستقر در خشکی که به دریا ارتباط دارد.^۷

بررسی موردی آلودگی دریایی خلیج فارس و دریای خزر

۱. به نقل از: تقی‌زاده انصاری، مصطفی، پیشین، ص ۷۱.

۲. Lands End

۳. چرچیل، رابین، و لو، آلن، پیشین، صص ۳۷۲ - ۳۷۱.

۴. آب موازنه، آبی است که کشتی‌ها پس از تخلیه‌ی محموله‌ی خود برای حفظ توازن و تعادل، مخازنشان را با آب دریا پر کرده و قبل از رسیدن به بندر مقصد جهت بارگیری مجدد، آن را تخلیه می‌کنند. به نقل از: ممتاز، جمشید، *ایران و حقوق بین‌الملل*، (تهران، نشر دادگستر، ۱۳۷۶)، ص ۲۱۹؛ جهت اطلاعات بیشتر در این باره نگاه کنید: بنان، غلامعلی، پیشین، ج ۲، ص ۲۳۹.

۵. ممتاز، جمشید، پیشین.

۶. چرچیل، رابین، و لو، آلن، پیشین، ص ۱۷۲.

۷. همان ص ۳۷۳.

۸۳ ■ عوامل تهدید کننده‌ی حق بر محیط زیست ►

الف) خلیج فارس

خلیج فارس به علت عمق کم، شوری آب، گرمی هوا، ارتباط محدود با آب‌های آزاد جهان و مسائل ناشی از بهره‌برداری منابع انرژی عظیم آن، اکوسیستم ویژه‌ای را تشکیل می‌دهد. این ویژگی سبب شده تا در برابر منابع آلوده کننده به شدت آسیب‌پذیر باشد. تخلیه‌ی زباله‌های شهری به خلیج فارس، ورود پساب گرم کارخانجات، تخلیه‌ی پساب شور دستگاه‌های آب شیرین‌کن، استفاده از ماسه‌ی بستر دریا برای فعالیت‌های شهرسازی و صنعتی، استفاده از سموم دفع آفات نباتی و کودهای شیمیایی، عملیات اکتشاف و استخراج نفت از بستر دریا، فوران احتمالی چاه‌های نفت، برخورد نفت‌کش‌ها و غرق شدن آنها، تخلیه‌ی آب موازنه‌ی کشتی، حمله‌ی نظامی به نفت‌کش‌ها و سکوهای نفتی، انفجار چاه‌های نفت در اثر جنگ‌های پی در پی در منطقه، محیط زیست خلیج فارس را به شدت دچار مخاطره نموده است.^۱

حدود ۵۰ درصد آلودگی خلیج فارس ناشی از مواد غیر نفتی و ۵۰ درصد آن نیز ناشی از مواد نفتی است. بزرگ‌ترین آلودگی نفتی در جریان اشغال کویت توسط عراق روی داد که بر اثر آتش زدن چاه‌های نفت توسط عراق، روزانه ۴ تا ۶ میلیون تن نفت سوخت و یا وارد منطقه شد. میزان آلودگی‌های خلیج فارس ۴۷ برابر بیشتر از حد متوسط اعلام شده است، به طوری که گفته می‌شود، آلودگی نفتی ناشی از اشغال کویت توسط عراق در سال ۱۹۹۱ تا ۲۰۰۰ سال دیگر برطرف نخواهد شد.^۲

ب) دریای خزر

دریای خزر به عنوان بزرگ‌ترین دریاچه‌ی جهان^۳ نیز از آلودگی رنج می‌برد. هر چند آلودگی دریای خزر مثل خلیج فارس نیست، اما همه‌ی عوامل مؤثر در آلودگی خلیج فارس به جز جنگ، در این دریاچه هم وجود دارد. به طوری که اخیراً «کمیتة محیط زیست و اکولوژی جمهوری آذربایجان»، روند آلودگی آب دریای خزر به ویژه در سواحل این کشور را نگران کننده توصیف کرد. این کمیتة در گزارشی اعلام کرد، سالانه هزاران تن مواد نفتی از طریق نفت‌کش‌ها و اسکله‌های نفتی جمهوری آذربایجان به دریای خزر وارد می‌شود. کارخانجات صنعتی بندر باکو و شهر «سوم

۱. جعفری ولدانی، اصغر، *ایران و حقوق بین‌الملل*، (تهران، مؤسسه‌ی فرهنگی و انتشاراتی پازینه، ۱۳۸۰)، ص ۲۴۲؛ همچنین نگاه کنید: ممتاز، جمشید، «حمایت و توسعه‌ی محیط زیست دریایی خلیج فارس و دریای عمان»، *مجله‌ی حقوقی*، شماره‌ی ۱۱، (پاییز و زمستان ۱۳۸۸)، صص ۸-۹.

۲. جعفری ولدانی، اصغر، پیشین، ص ۲۴۲؛ همچنین نگاه کنید: ممتاز، جمشید، «حمایت از محیط زیست مطابق کنوانسیون‌های ژنو و لاهه با اشاره به جنگ دوم خلیج فارس»، در *حقوق بشر در پرتو تحولات بین‌المللی*، ترجمه و تحقیق شریفی طراز کوهی، حسین، (تهران، نشر دادگستر، ۱۳۷۷)، ص ۲۰۶.

۳. آقایی، بهمن، «رژیم حقوقی دریای مازندران»، *مجله‌ی حقوقی*، شماره‌ی ۸، (بهار و تابستان ۱۳۶۶)، ص ۱۸۵.

◀ حق بر محیط زیست ■ ۸۴

گایت» جمهوری آذربایجان طی سال گذشته‌ی میلادی افزون بر ۲۳۰ میلیون متر مکعب فاضلاب و مواد سمی به دریای خزر سرازیر کرده‌اند.^۱

آلودگی رودخانه‌ها

یکی از اموری که آلودگی آن به محیط زیست ضربه می‌زند، آلودگی رودخانه‌ها است. با توجه به این که شهرهای بسیاری اطراف رودخانه‌ها ساخته شده است، مسأله‌ی آلودگی رودخانه‌ها جدی است، اما متأسفانه به این مسأله کمتر توجه شده است. امروزه فاضلاب شهرها و پساب کارخانجات متعددی در رودخانه‌ها تخلیه می‌شود که با توجه به مجاورت محل زندگی مردم با رودخانه‌ها، تبعات زیست محیطی فراوانی را در پی دارد.

یکی از مسائل مهم در مورد آلودگی رودخانه‌ها، انتقال آلودگی از طریق رودخانه‌ها از یک کشور به کشور دیگر و یا به مناطق دریایی است که امروزه به آن آلودگی فرامرزی دور برد گفته می‌شود که نگرانی‌های زیادی را ایجاد کرده است.

آلودگی خاک

خاک سطحی‌ترین قسمت پوسته‌ی زمین است که ادامه‌ی حیات گیاهان و حیوانات را ممکن می‌سازد و از ارکان تولید مواد اولیه‌ی برخی وسایل موردنیاز زندگی انسان محسوب می‌شود، به گونه‌ای که آلودگی آن، حیات همه‌ی موجودات را به خطر خواهد انداخت.^۲

در ماده‌ی ۹ قانون حفاظت و بهسازی محیط زیست، در تعریف جامعی که از انواع آلودگی شده است، به آلودگی خاک نیز این گونه اشاره شده است: «... منظور از آلوده ساختن محیط زیست عبارت است از پخش یا آمیختن مواد خارجی به آب یا هوا یا خاک به میزانی که کیفیت فیزیکی یا شیمیایی و یا بیولوژیکی آن را به طوری که زیان‌آور به حال انسان یا سایر موجودات زنده یا گیاهان و یا آثار و ابنیه باشد، تغییر دهد».^۳

آلودگی خاک علل و عوامل مختلفی دارد که از آن جمله می‌توان به وجود زباله‌های سخت و تجزیه‌ناپذیر و یا کم تجزیه‌پذیر، استفاده از سموم دفع آفات نباتی به ویژه د.د. ت که آثار آن تا ۱۵ سال در محیط باقی می‌ماند،^۴ باران‌های اسیدی که در برخی از مناطق به علت افزایش آلودگی بیش از حد هوا می‌بارد، اشاره کرد.^۵

۱. به نقل از: قوام، میر عظیم، پیشین، ص ۲۱.

۲. تقی‌زاده انصاری، مصطفی، پیشین، ص ۷۷.

۳. همان، ص ۷۹.

۴. نوری، جعفر، پیشین، ص ۳۷۴ همچنین نگاه کنید: مسگران کریمی، باقر، «چگونگی مصرف سم و اثرات سوء آن در محیط زیست»، فصلنامه‌ی محیط زیست، جلد ششم، شماره‌ی ۳، (۱۳۷۳)، ص ۷۰.

۵. تقی‌زاده انصاری، مصطفی، پیشین، ص ۷۷.

۸۵ ■ عوامل تهدید کننده‌ی حق بر محیط زیست ►

علاوه بر این امور، سالانه میزان زیادی از سطح زمین‌های زراعتی تبدیل به ساختمان و دیگر تأسیسات شهری می‌شود و از طرف دیگر، بر اثر تجمع زباله‌های شهری، ریختن فاضلاب شهری و فضولات کارخانه‌ها، درصد آلودگی خاک سیر صعودی را طی می‌کند.^۱ بر این موارد می‌توان آلودگی‌های ناشی از سلاح‌های شیمیایی و هسته‌ای را اضافه کرد. این در حالی است که خاک به عنوان منبع غذا و آب و نیز مکان طبیعی برای زیست بسیاری از جمعیت‌های موجودات زنده و مأمّن و محل زندگی بسیاری از تولیدکنندگان اولیه‌ی هر غذایی می‌باشد و آلودگی و خسارات وارده بر آن می‌تواند زندگی همه‌ی موجودات به ویژه انسان‌ها را در ابعاد گوناگونی تحت تأثیر قرار دهد.^۲

نابودی درختان، گیاهان و حیوانات

نابودی درختان و گیاهان

بی‌تردید گیاهان و درختان در بهداشت و سلامت محیط زیست حائز اهمیت فراوانی هستند که از آن جمله می‌توان به اهمیت آنها در جذب پرتوهای خورشیدی و همچنین در تولید اکسیژن و جذب گازکربنیک هوا اشاره کرد. گیاهان و درختان با جذب گازکربنیک هوا، باعث کاهش این گاز خطرناک و با آزاد کردن اکسیژن هوا، موجب افزایش این گاز حیاتی در محیط می‌شوند.

از سوی دیگر، درختان در جلوگیری از وزش بادهای شدید و زینبار و جاری شدن سیلاب و گسترش بیابان‌ها سهم بسزایی دارند و با کاستن از دمای محیط و افزایش رطوبت هوا، باعث تعدیل آب و هوا می‌شوند، و در نتیجه هر جا که رطوبت بیشتری باشد، باران بیشتری هم خواهد بارید.^۳

مراتع نیز به عنوان یکی از ارکان اساسی منابع طبیعی تجدید شونده و محیط زیست، نقش مهمی در حفظ خاک، تنظیم چرخه‌ی آب در طبیعت و فراهم نمودن شرایط زیست و بقای حیات وحش، تأمین بخش قابل توجهی از علوفه‌ی موردنیاز احشام اهلی و حفظ تعادل محیط زندگی و تأمین معیشت و ادامه‌ی امکان زیست انسان‌ها را دارد.^۴

اگر بخواهیم عوامل تخریب و نابودی جنگل و مرتع را بشناسیم باید دو دسته عوامل را بررسی کنیم: عوامل تخریب طبیعی و عوامل تخریب انسانی.

۱. قوام، میرعظیم، پیشین، ص ۲۳.

۲. همان، ص ۲۴؛ همچنین نگاه کنید: تومه، ژرژ، توسعه‌ی فرهنگی و محیط زیست، ترجمه‌ی شارع‌پور، محمود، (تهران، انتشارات باز، ۱۳۸۰)، ص ۱۰۲.

۳. تقی‌زاده انصاری، مصطفی، پیشین، صص ۶۷ - ۶۶؛ قوام، میر عظیم، پیشین، ص ۲۹؛ همچنین نگاه کنید: مجنونیان، هنریک، درختان و محیط زیست، (تهران، سازمان حفاظت محیط زیست، ۱۳۶۹)، ص ۳۸.

۴. قوام، میر عظیم، پیشین، ص ۳۰.

◀ حق بر محیط زیست ■ ۸۶

عوامل تخریب طبیعی جنگل‌ها و مراتع عواملی هستند که دست بشر هیچ دخالتی در ایجاد آنها ندارد، مثل آفات و امراض نباتی و گیاهی، سیل، طوفان، صاعقه، آتش‌فشان. انسان در برابر این عوامل تا حد زیادی ناتوان است و تنها کاری که می‌تواند انجام دهد این است که تا حد امکان سعی کند از آثار مخرب آن بکاهد.^۱

عوامل تخریب انسانی آن عواملی هستند که به طور مستقیم یا غیر مستقیم به وسیله بشر ایجاد می‌شود، مانند بریدن، ریشه‌کن کردن و سوزانیدن درخت و گیاه، چرانیدن بیش از اندازه‌ی دام در جنگل و مرتع، برداشت بی‌رویه و بیش از حد از جنگل و مرتع،^۲ استفاده‌ی بی‌رویه از سموم دفع آفات نباتی، آلودگی ناشی از سوزاندن سوخت‌های فسیلی، آلودگی آب و خاک که باعث از بین رفتن درختان و مراتع می‌شود،^۳ استفاده از محیط زیست به عنوان ابزار جنگی که همگی از جمله عواملی هستند که بشر با آن به تخریب و نابودی گیاهان و درختان روی آورده است...^۴

نابودی حیوانات

در کنار انهدام و نابودی جنگل‌ها و مراتع، گونه‌های جانوری نیز از آهنگ نابودی و انقراض در امان نمانده‌اند. به گفته‌ی متخصصان بخش محیط زیست سازمان ملل، روزانه نسل بیش از ۵۰ نوع جانور و گیاه در کره‌ی زمین در حال انقراض و نابودی است. طبق تحقیقات به عمل آمده از سوی این بخش، توسعه‌ی صنعتی، مهم‌ترین عامل نابودی نسل موجودات زنده در زمین شناخته شده است.^۵

از یک طرف تخریب و انهدام جنگل و مرتع عرصه را بر ادامه‌ی حیات گونه‌های جانوری تنگ نموده است و از طرف دیگر، شکارهای بی‌رویه و توسعه‌ی زندگی صنعتی و شهری، گونه‌های نادر جانوری را در معرض نابودی قرار داده است. علاوه بر این، آلودگی آب‌ها مثل آلودگی دریایی، آلودگی رودخانه‌ها و آلودگی مرداب‌ها، نابودی حیوانات را در پی دارد.

بر اساس برآورد کارشناسان، ۴۱ گونه از گونه‌های مختلف زمین، همچون حشرات، گیاهان، مهره‌داران، قارچ‌ها و... را خطر انقراض و نابودی در ۳۰ سال آینده تهدید می‌کند.^۶

مخاصمات مسلحانه

۱. تقی‌زاده انصاری، مصطفی، پیشین، ص ۵۳.

۲. همان، ص ۵۴.

۳. براون، لستر، پیشین، صص ۲۳ - ۲۱؛ جنیدی، محمدجواد، پیشین، ص ۱۷۹.

۴. جمشید، ممتاز، پیشین، صص ۲۰۶ - ۲۰۵.

۵. قوام، میر عظیم، پیشین، ص ۳۱.

۶. یونپ، مجله‌ی، پیشین، ص ۲۱.

۸۷ ■ عوامل تهدید کننده‌ی حق بر محیط زیست ►

جنگ همیشه به محیط زیست خسارت وارد کرده است و به طور کلی دو تأثیر عمده بر محیط زیست دارد:

اول، خسارات وارده در طول جنگ که یا عمدی است و یا اتفاقی. خسارات عمدی می‌تواند به منظور جلوگیری از پناه گرفتن دشمن، انهدام و از بین بردن محصولات غذایی به قصد ایجاد وحشت در جمعیت غیر نظامی دشمن و مانند آن وارد آید، و دوم، نوع دیگری از خسارت که آثار منفی بر طبیعت باقی می‌گذارد و آن استفاده‌ی آگاهانه و تعمدی از رهگذر تغییرات مصنوعی در محیط زیست به عنوان ابزار جنگیدن است.^۱

در دهه‌های اخیر، از تکنولوژی پیشرفته به وسیله‌ی طرفین مناقشه در جهت ایراد خسارات منظم و گسترده‌تر بر محیط زیست استفاده شده است. بهره‌برداری از «علف‌کش‌ها» به منظور از بین بردن و امحاء نزدیک به نصف جنگل‌های ویتنام جنوبی در طول جنگ هند و چین، نشان داد که جنگ‌های متعارف نوین ممکن است خسارات زیادی را بر محیط زیست وارد آورند.

در جریان جنگ عراق علیه ایران، حمله‌ی هواپیماهای عراقی به هفت سکوی استخراج نفت در حوزه‌های نفتی نوروز در خلیج فارس باعث فوران نفت به خلیج فارس شد، به طوری که ۱۹ کمپانی فعال در منطقه اعلام کردند که نشر و پخش غیر قابل کنترل نفت، خلیج فارس را به دریاچه‌ای وسیع از نفت تبدیل خواهد کرد و خسارات بالقوه بی‌سابقه‌ی زیست محیطی و اکولوژیکی به همراه خواهد داشت. همچنین هفته‌ها پیش از جنگ دوم خلیج فارس، عراق صراحتاً اراده و تصمیم خود را در استفاده از محیط زیست به عنوان ابزار جنگی اعلام نمود،^۲ و در جنگ این تصمیم را عملی نمود و تنها در یک ناحیه ۸۰۰ چاه نفت کویت را به آتش کشید. وسعت این فاجعه به قدری زیاد بود که از آن با عبارت «تروریسم زیست محیطی» یاد کرده‌اند.^۳

علاوه بر موارد فوق، استفاده از سلاح‌های هسته‌ای و شیمیایی در جنگ‌ها، خود داستان تلخ دیگری است که به راحتی نمی‌توان از آن گذشت. برای نمونه، استفاده‌ی آمریکا از سلاح اتمی در جنگ علیه ژاپن و استفاده‌ی گسترده‌ی نیروهای عراقی از سلاح‌های شیمیایی در جنگ علیه ایران - به ویژه در حلبچه - را می‌توان نام برد.

۱. ممتاز، جمشید، «حمایت از محیط زیست مطابق کنوانسیون‌های ژنو و لاهه، (با اشاره به جنگ دوم خلیج فارس)»، (پیشین)، ص ۲۰۵.

۲. همان.

۳. بختیاری، فریبرز، اصل، پیشین، ص نه (مقدمه).

فصل ششم:

ضمانت اجرای حق بر محیط زیست

در این فصل به تبیین موضوع ضمانت اجرای حق بر محیط زیست خواهیم پرداخت. در مبحث اول ماهیت حقوقی اسناد بین‌المللی بیان می‌شود و در مبحث دوم به مسئولیت بین‌المللی دولت‌ها در قبال نقض مقررات زیست محیطی اشاره خواهد شد. جبران خسارات زیست محیطی مبحث سوم و در نهایت موضوع حق بر محیط زیست و مسئولیت دولت در حفاظت از محیط زیست خود، مبحث چهارم این فصل را تشکیل می‌دهد.

ماهیت حقوقی اسناد بین‌المللی زیست محیطی

همان‌طور که در مباحث پیشین اشاره شد، اسناد فراوانی در موضوع محیط زیست به تصویب رسیده است که این اسناد را می‌توان در دو دسته‌ی اسناد الزام‌آور و اسناد غیر الزام‌آور طبقه‌بندی کرد. از سوی دیگر، شناسایی حقی برای انسان در زمینه‌ی محیط زیست تحت عنوان «حق بر محیط زیست سالم»، موضوعی است که طی دو دهه‌ی گذشته به طور واضح و آشکار در اسناد متعددی در زمینه‌ی محیط زیست بیان شده است، که در مباحث قبلی به آن اشاره شد. اما اسنادی که بیان‌کننده‌ی این حق هستند، همچون اعلامیه‌ی استکهلم، پیش طرح سومین میثاق بین‌المللی حقوق همبستگی، منشور جهانی طبیعت، اعلامیه‌ی ریو و ... اگر چه اسنادی هستند که از اهمیت بسیاری برخوردارند، اما الزام‌آور نیستند.^۱ که این خلأ با تصویب دو سند منطقه‌ای الزام‌آور تا حدودی رفع شده است.^۲ اولین سند، «منشور آفریقایی حقوق بشر»^۳ مصوب ۱۹۸۱ است. ماده‌ی ۲۴ این منشور^۴ اعلام می‌دارد: «کلیه‌ی اقوام حق دارند از محیط زیستی رضایت بخش و جامع، مناسب برای توسعه‌ی خود برخوردار باشند».

دومین سند، «پروتکل الحاقی به کنوانسیون آمریکایی حقوق بشر ۱۹۶۹ در زمینه‌ی حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی» مصوب ۱۴ نوامبر ۱۹۸۸ در سان‌سالوادور است که حاوی اصلی در زمینه‌ی حق بر محیط زیست است. در ماده‌ی ۱۱ این پروتکل، تحت عنوان «حق بر محیط زیست سالم» آمده است: «هر فرد حق دارد در محیط زیست سالم زندگی کند و از خدمات عمومی اساسی بهره‌مند گردد.

۱. نگاه کنید: امیر ارجمند، پیشین، اردشیر، صص ۳۴۸ - ۳۴۳.

۲. همان، ص ۳۴۸؛ شلتون، دیناه، پیشین، ص ۳۱۹؛ افتخار جهرمی، گودرز، پیشین، ص ۲.

۳. African Charter on Human and Peoples, Rights

۴. برای ملاحظه‌ی متن این منشور نگاه کنید:

Malcom D.Evans, *International Law Documents*, (London, Blackstone Press, ۲۰۰۱), PP. ۲۰۰ - ۲۱۰.

۸۹ ■ ضمانت اجرای حق بر محیط زیست ►

دولت‌های عضو متعهد می‌شوند که حراست، حفاظت و بهبود محیط زیست را ترویج نمایند.^۱

شایان ذکر است که در برخی از اسناد دیگر حقوق بشر نیز به طور غیر مستقیم به این حق اشاره شده است. به عنوان مثال ماده‌ی ۲۴ «کنوانسیون حقوق کودک» مصوب ۲۰ نوامبر ۱۹۸۰، دولت‌ها را موظف می‌نماید که برای حفاظت از سلامت کودکان، تدابیر لازم را خصوصاً با توجه به حوادث ناشی از آلودگی‌های محیط زیست اتخاذ نمایند. همچنین بند ۱ ماده‌ی ۴ «کنوانسیون سازمان بین‌المللی کار در خصوص قبایل و اقوام بومی در کشورهای مستقل» ۲۷ ژوئن ۱۹۸۹ نیز، دولت‌های عضو را ملزم به اتخاذ تدابیر ویژه برای حفاظت از محیط زیست این اقوام می‌نماید.^۲

با این حال آن چه در شرایط حاضر «حق بر محیط زیست» برای توسعه‌ی بیشتر حقوق بین‌الملل نیاز دارد، تأیید قواعد مربوط به آن در یک سند الزم آور جهانی می‌باشد.^۳

مسئولیت بین‌المللی دولت‌ها در قبال نقض مقررات زیست محیطی

بر اساس حقوق بین‌الملل سنتی، دولت‌ها در قلمرو خویش و منابع طبیعی موجود در آن از حاکمیتی مطلق و صلاحیتی انحصاری برخوردار بودند. حال آن که حقوق بین‌الملل محیط زیست ماهیتاً این اصول سنتی را به چالش کشید، زیرا بر مبنای یافته‌های جدید، محیط زیست مرز نمی‌پذیرد و حیطه‌ی صلاحیت سرزمینی دولت‌ها را درمی‌نوردد. توده‌های هوا، جریان‌های اقیانوسی، رودخانه‌ها و گونه‌های جانداران مهاجر، همگی بدون ملاحظه‌ی مرزهای ساختگی انسان‌ها در حال حرکت و جابه‌جایی هستند. گرچه در ظاهر دولت‌ها در قلمرو خویش دارای حق حاکمیت مطلق هستند، ولی نظام بین‌المللی متشکل از کشورهای برابر، ترسیم‌کننده‌ی چهره‌ای نسبی از حاکمیت کشورها است و آزادی و استقلال هر دولت را منوط به عدم تحدید آزادی دولت‌های دیگر می‌سازد. چنانچه از رهگذر آزادی نامحدود در بهره‌برداری انحصاری از منابع طبیعی توسط کشور ذی ربط، منافع سایر کشورها تحت تأثیر قرار گیرد، به کشور مزبور نمی‌توان در زمینه‌ی بهره‌گیری از منابع خود، آزادی انحصاری یا نامحدود اعطا کرد. بر این اساس در حقوق بین‌الملل محیط زیست، جلوگیری از آلودگی مورد تأکید قرار گرفته و معیارهای جهانی مشترک جهت به نظم در آوردن اعمالی خاص و یا ممنوع ساختن برخی فعالیت‌ها اتخاذ گردیده است. اما این به تنهایی کافی نیست،

۱. نگاه کنید: امیر ارجمند، اردشیر، پیشین، ص ۳۴۸؛ افتخارجهرمی، گودرز، پیشین، ص ۲.

۲. امیر ارجمند، اردشیر، پیشین، ص ۳۴۹.

۳. امیر ارجمند، اردشیر، پیشین، ص ۳۵۹.

◀ حق بر محیط زیست ■ ۹۰

بلکه مهم ضمانت اجرا و مکانیسم جبرانی نقض قواعد حقوق بین الملل محیط زیست، یا به عبارت دیگر، مسئولیت بین المللی ناشی از نقض آن قواعد است.^۱ البته ذکر این نکته ضروری است که موضوع مسئولیت بین المللی دولت ها از جمله عرصه های حقوق بین الملل است که به قول آقای «گارسیا آمادور» مخبر اسبق کمیسیون حقوق بین الملل، از پیچیدگی و ابهام زیادی برخوردار است.^۲ این پیچیدگی و ابهام در زمینه ی مهمی همچون حقوق بین الملل محیط زیست که رشته ای جوان است، دو چندان می شود. بر این اساس چون بررسی همه ی جوانب موضوع از حوصله ی این نوشتار خارج است، به صورت گذرا به آن خواهیم پرداخت. این که تحت چه شرایطی فاعل یک عمل زیان آور باید خسارات ناشی از فعل یا ترک فعل خود را جبران کند، مسأله ای است که به مبنای مسئولیت در نظام حقوقی ذی ربط بازمی گردد. حقوق بین الملل محیط زیست در این عرصه تأثیر شگرفی از خود به جای گذاشته است.

در حقوق بین الملل سنتی، مسئولیت بین المللی بر خطای قابل انتساب به یک دولت بنا نهاده شده بود،^۳ بر این اساس برای آن که مسئولیت دولت مزبور در روابط بین المللی تحقق یابد، عمل ارتكابی متناسب به آن دولت، ضمن این که باید مخالف قاعده ی بین المللی به شمار آید، در عین حال باید متضمن عنصر خطا و سهل انگاری نیز باشد.^۴

از سوی دیگر، گسترش روابط بین المللی و پیشرفت تکنولوژی، در بسیاری از موارد اثبات خطای دولت را غیر ممکن ساخته است و بنا نهادن مسئولیت بین المللی بر عامل تقصیر باعث می شود تا اغلب خسارات وارد شده بر محیط زیست جبران نشده بماند. این امر به خصوص در مورد آلودگی مشترکات جهانی مثل دریای آزاد، و یا فضای ماوراء جو از اهمیت بسزایی برخوردار است. لذا در شرایطی که هنوز جامعه ی جهانی فاقد ارگانی واحد و کارآمد در زمینه ی مدیریت و حفاظت از محیط زیست چنین مناطقی است، عاقلانه تر آن است که حداقل، میزان حمایت از این مناطق با توجهاتی از قبیل دخالت دادن عنصر تقصیر برای اثبات مسئولیت، لوث نگردد،^۵ زیرا اصولاً پیچیدگی مسائل زیست محیطی به گونه ای است که پیش بینی یک نظام تشخیص خطا، خطاکار و در نتیجه، جبران خسارت مشکل است.

۱. زمانی، سید قاسم، «توسعه ی مسئولیت بین المللی در پرتو حقوق بین الملل محیط زیست»، مجله ی پژوهش های حقوقی، سال اول، شماره ی ۱، (بهار و تابستان ۱۳۸۱)، صص ۲۹ - ۲۸.

۲. به نقل از: زمانی، سید قاسم، پیشین، ص ۲۹.

۳. دانشگاه هاروارد، پیشین، ص ۷۶.

۴. زمانی، سید قاسم، پیشین، ص ۳۰.

۵. همان، ص ۳۳.

۹۱ ■ ضمانت اجرای حق بر محیط زیست ►

انتقادات وارده بر نظریه‌ی مبتنی بر تقصیر به ویژه در زمینه‌ی مسائل زیست محیطی باعث شد که نظریه‌ای مطرح گردد که دولت‌ها نتوانند با توسل به عنصر خطا و اثبات فقدان آن از زیر بار مسئولیت شانه خالی کنند، لذا بر اساس نظریه‌ی جدید، مسئولیت عینی - که حقوق بین‌الملل محیط زیست جلوه‌گاه آن است - به مجرد اثبات رابطه‌ی سببیت میان اعمال زیانبار و خسارات وارد شده، محرز می‌گردد. به بیان دیگر، تنها کافی است که بین عمل ارتكابی زیانبار و دولت وارد کننده‌ی زیان، رابطه برقرار گردد تا مسئولیت بین‌المللی ایجاد شود.^۱ بدین ترتیب، اصل مسئولیت عینی به تدریج در معاهدات بین‌المللی به ویژه معاهدات زیست محیطی رسوخ کرد، چنان که «کنوانسیون راجع به مسئولیت متصدیان کشتی‌های اتمی» ۱۹۶۲ بروکسل و نیز «کنوانسیون راجع به مسئولیت مدنی برای خسارات اتمی» ۱۹۶۳ وین، نوعی مسئولیت محض بر اشخاص مسئول تأسیسات و متصدیان کشتی‌های اتمی تحمیل می‌کنند. اصل مزبور همچنین در معاهدات مربوط به آلودگی‌های نفتی در دریا و نیز «کنوانسیون مربوط به خسارات ناشی از اجسام فضایی» ۱۹۷۲ وارد شده است. همچنین «پروتکل الحاقی حفاظت از محیط زیست به معاهده‌ی جنوبگان» ۱۹۹۱ نیز مسئولیت مطلق کسانی را که به محیط زیست جنوبگان یا اکوسیستم‌های وابسته به آن آسیب وارد نمایند، به رسمیت شناخته است.^۲

مسئولیت بین‌المللی دولت ناشی از اعمال منع نشده در حقوق بین‌الملل

در عرصه‌ی محیط زیست، ممکن است با نوعی آلودگی، که علی‌رغم اتخاذ تمام اقدامات احتیاطی، ایجاد گردیده، مواجه شویم. در چنین مواردی ظاهراً هیچ‌گونه تعدی و تجاوزی به قواعد حقوقی صورت نگرفته است و از این لحاظ نمی‌توان دولت مزبور را به خاطر اعمالش که خلاف موازین بین‌المللی نیست، مسئول دانست. در عین حال، غیر منصفانه است که وضعیت فعلی کشور زیان دیده - که بدون خطای خود متحمل خسارت شده است - نادیده گرفته شود. به منظور رفع این نارسایی و نیاز مبرم حقوقی، کمیسیون حقوق بین‌الملل از سال ۱۹۸۰ تلاش خود را برای تهیه پیش‌نویس کنوانسیون جامع در مورد مسئولیت ناشی از اعمال «منع نشده» به وسیله‌ی حقوق بین‌الملل آغاز نمود.^۳

در ابتدا قرار بود این نوع مسئولیت به حوزه‌ای خاص از حقوق بین‌الملل محدود نشود، اما پروفیسور «باکستر» مخبر ویژه‌ی کمیسیون در گزارش مقدماتی خود خاطر نشان کرد که جلوه‌گاه اصلی مسئولیت بین‌المللی ناشی از اعمال منع نشده، همواره

۱. ضیایی بیگدلی، محمدرضا، پیشین، ص ۴۱۹.

۲. نگاه کنید: ولفروم، رودیگر، «مسئولیت بین‌المللی مدنی در قبال خسارات زیست محیطی: وسیله‌ای برای اجرای قواعد حقوق بین‌الملل»، ترجمه و تحقیق: ساعد، نادر، فصلنامه‌ی محیط زیست، شماره‌ی ۳۷، (۱۳۸۱)، ص ۲۷.

۳. زمانی، سید قاسم، پیشین، ص ۳۴.

◀ حق بر محیط زیست ■ ۹۲

مخاطرات زیست محیطی است. بر همین اساس، وی با موافقت کمیسیون حقوق بین‌الملل و کمیته‌ی ششم مجمع عمومی، تصمیم گرفت کار خود در این عرصه را به مسائل زیست محیطی محدود کند.^۱

نتیجه این که، هدف کمیسیون حقوق بین‌الملل از ایده‌ی مسئولیت بین‌المللی برای اعمال منع نشده، فراهم آوردن مبنای جبرانی برای فعالیت‌هایی است که در عین داشتن عوارض زیانبار، از نظر اجتماعی کاملاً سودمند و ضروری هستند.^۲

آلودگی زیست محیطی و مسئولیت بین‌المللی کیفری

در سال ۱۹۷۶ طرحی به تصویب اکثریت اعضای کمیسیون حقوق بین‌الملل رسید که به موجب ماده‌ی ۱۹ آن چنانچه هر دولت، تعهدی را که کل جامعه‌ی بین‌المللی برای حفظ منافع اساسی خود، حیاتی تلقی می‌کند نقض نماید، مرتکب جنایت بین‌المللی شده است. بر اساس این ماده، آلودگی محیط زیست در صورتی جنایت بین‌المللی قلمداد می‌شود که اولاً نقض شدید تعهد صورت گرفته باشد و ثانیاً تعهد بین‌المللی نقض شده، دارای اهمیت اساسی برای حفاظت از محیط زیست باشد.^۳ هر چند ممنوعیت مندرج در این ماده از حیث نوع آلودگی بسیار کلی است و آلودگی جو یا دریا نیز تنها به عنوان مثال ذکر گردیده است، لیکن به لحاظ منطقی ممنوعیت مذکور باید به انهدام گونه‌ها، اکوسیستم و یا تخریب جنگل‌های حاره که دارای اهمیت فراوان هستند توسعه یابد.^۴

البته هر چند این طرح هنوز حالت پیش‌نویس دارد و لازم‌الاجرا نیست، ولی با این وجود تأثیر شگرفی در توسعه‌ی حقوق بین‌الملل در این عرصه از خود به جای گذاشته است. یک سال بعد - یعنی ۱۹۷۷- پروتکل‌های الحاقی به کنوانسیون‌های چهارگانه‌ی ژنو به امضا رسیدند که بر اساس بند ۲ ماده‌ی ۳۵ پروتکل اول، استفاده از روش‌ها یا وسایل جنگی که برای ایجاد خسارات گسترده، پایدار و شدید در محیط زیست طبیعی ساخته شده‌اند یا احتمال دارد که چنین اثراتی داشته باشند، ممنوع است. در دهم دسامبر همان سال نیز «کنوانسیون راجع به ممنوعیت استفاده از تکنیک‌های تغییر دهنده‌ی محیط زیست برای اهداف نظامی و هر هدف خصمانه‌ی دیگر» به تصویب رسید که طبق آن دول متخاصم از انجام هر اقدامی که چنین عواقبی را برای محیط زیست داشته باشد، منع شدند.^۵

همچنین در کمیسیون حقوق بین‌الملل در ماده‌ی ۲۲ طرح جنایت علیه صلح و امنیت بشری عبارتی کاملاً شبیه به ماده‌ی ۳۵ پروتکل الحاقی وجود دارد که استفاده

۱. همان، ص ۳۶.

۲. See: Patricia. W Birnie and Alan. E Boyle, *International Law...*, (Op.Cit), P. ۱۴۰.

۳. امیر ارجمند، اردشیر، پیشین، ص ۴۱۴.

۴. Patricia. W Birnie and Alan. E Boyle, (Op.Cit), PP. ۱۵۵ - ۱۵۶.

۵. نگاه کنید: زمانی، سید قاسم، پیشین، ص ۴۲؛ امیر ارجمند، اردشیر، پیشین، ص ۴۰۶.

۹۳ ■ ضمانت اجرای حق بر محیط زیست ►

از روش‌ها و وسایل جنگی که برای ایجاد خسارات گسترده، پایدار و شدید در محیط زیست طبیعی ساخته شده‌اند و یا احتمال دارد چنین خساراتی را وارد کنند، به عنوان جرم جنگی فوق‌العاده خطرناک تلقی شده‌اند. در ماده‌ی ۲۶ همین طرح اعلام می‌دارد، هر فرد که عمداً باعث ایجاد خسارات گسترده، پایدار و شدید در محیط زیست طبیعی گردد و یا دستور انجام آن را صادر کند، در صورت اثبات مجرمیت محکوم خواهد شد.^۱

البته این مواد خالی از ابهام و انتقاد نیستند، همان طوری که خود مسئولیت بین‌المللی کیفری نیز دچار ابهام است. اما با این حال و علی‌رغم این که اقدامات کمیسیون حقوق بین‌الملل هنوز در قالب طرح باقی مانده است، ولی صرف این تفکر که آلودگی محیط زیست می‌تواند در سطح بین‌المللی جنبه‌ی کیفری داشته باشد، نسبت به چند دهه‌ی قبل که محیط زیست و به ویژه مشترکات عمومی، به عنوان مظلوم‌ترین قربانی پیشرفت علم و تکنولوژی یا جنگ افروزی دولت‌ها به شمار می‌رفت، اقدام مهمی تلقی می‌شود، به ویژه آن که در «اساسنامه‌ی دیوان بین‌المللی کیفری» برای اولین بار بود که در معاهده‌ای بین‌المللی تصریح شد که خسارت عمدی گسترده، پایدار و شدید به محیط زیست به واقع جرمی بین‌المللی قلمداد می‌شود، هر چند که چنین جرمی باید در یک مخاصمه‌ی مسلحانه‌ی بین‌المللی ارتکاب یافته باشد.^۲

جبران خسارات زیست محیطی

فلسفه‌ی وجودی مسئولیت بین‌المللی معمولاً در نقض حقوق کشورهای دیگر نهفته است و نقض هر حقی، نوعی خسارت به شمار می‌رود. لذا دیوان بین‌المللی در رأی کانال کورفو بیان داشت که نتیجه‌ی وجود مسئولیت، تعهد به پرداخت خسارت است.^۳ خسارت عبارت است از زیان یا صدمه‌ای که در نتیجه‌ی فعل یا ترک فعل اشخاص حقیقی یا حقوقی و یا در اثر بروز حوادث طبیعی به افراد، اموال و یا محیط زیست وارد می‌گردد. این واژه به فراخور تحولات و پیشرفت‌ها در هر برهه‌ای از زمان، و در عرصه‌های مختلف، ابعاد گوناگون یافته است. از آن جمله می‌توان از رأی «داوری تریل اسملتر»^۴ ماده‌ی ۱ «کنوانسیون راجع به مسئولیت در قبال شخص ثالث در زمینه‌ی انرژی هسته‌ای» ۱۹۶۰ پاریس، ماده‌ی ۱ بند ۷ «کنوانسیون راجع به مسئولیت متصدیان کشتی‌های اتمی» ۱۹۶۲ بروکسل و «کنوانسیون راجع به مسئولیت بین‌المللی برای خسارات ناشی از اجسام فضایی» ۱۹۷۲ نام برد. در تمام موارد مذکور،

۱. همان منابع، به ترتیب، ص ۴۲ و صص ۴۱۵ - ۴۱۴.

۲. زمانی، سید قاسم، پیشین، ص ۴۳.

۳. به نقل از: مقتدر، هوشنگ، پیشین، ص ۱۵۳.

۴. Trail Smelter Arbitration

◀ حق بر محیط زیست ■ ۹۴

خسارت به معنای سلب حیات، صدمه‌ی شخصی، تلف مال و یا لطمه به آن تعریف شده است.^۱

این تعریف نسبت به مسائل و خسارات زیست محیطی محدود و مضیق است و به نظر می‌رسد که خسارات زیست محیطی یا اکولوژیکی را از نظر دور داشته است. به عنوان مثال، در این تعریف خسارات اکولوژیکی وارد شده بر وحش در نتیجه‌ی سانحه‌ی «چرنوبیل» و یا صدمه به محیط زیست دریایی ناشی از یک سانحه‌ی اتمی در دریا، به سادگی نادیده گرفته شده‌اند. از طرف دیگر، این تعریف شکل خاصی از تسلط و ملکیت را در خود نهفته دارد، و بدین خاطر به نظر می‌رسد در شمول عنوان خسارت نسبت به تخریب و انهدام مشترکات عمومی تردید ایجاد کند.

واژه‌ی خسارت در حقوق، همواره در حیطه‌ی روابط انسانی مفهوم داشته و تحديد معنای خسارت به حوزه‌ی صدمات به اموال شخصی تقریباً یک تفکر حقوقی است. این برداشت، پذیرش خسارات وارد شده به محیط زیست و خساراتی که نتوان ثابت کرد در سلامت جسمی، حیات اشخاص یا مالکیت آنها تأثیر می‌گذارد را با مشکل مواجه کرده است. در سطح حقوق داخلی اگر نتوان محیط زیست را متعلق به دولت دانست، حداقل این امر بدیهی می‌نماید که دولت مکلف است محیط زیست کشور خود را تا حد ممکن برای رفاه و استفاده‌ی مطلوب شهروندان خویش محافظت کند. به همین خاطر، حق افراد بر محیط زیست سالم، در شمار یکی از مصادیق حقوق بشر قرار گرفته است.^۲ این نکته در اصل اول اعلامیه‌ی استکهلم آمده است.^۳

بی‌تردید توسعه‌ی حقوق بشر در ارائه‌ی تعریفی گسترده از خسارات زیست محیطی، تأثیر قابل ملاحظه‌ای داشته است. «کنوانسیون راجع به مسئولیت مدنی نسبت به خسارات آلودگی نفت» ۱۹۶۹ بروکسل که در سال ۱۹۸۴ اصلاح گردید، برای واژه‌ی خسارت معنای وسیع‌تری قائل شد. بدین ترتیب که بنابر بند ۶ ماده‌ی ۱، این واژه، هزینه‌ی اقدامات پیشگیرانه و بازدارنده که جهت کاهش خسارات به کار می‌رود و اقدامات معقولی که به منظور بالا بردن توان مقاومت محیط زیست صورت می‌گیرد را، پوشش می‌دهد.^۴ همچنین «کنوانسیون بین‌المللی تنظیم اقدامات راجع به منابع معدنی جنوبگان»^۵ ۱۹۸۸ در تعریف موسع از خسارات زیست محیطی آورده است: «هرگونه پیامد و اثر بر بخش‌های زنده و غیره زنده‌ی محیط زیست مذکور (جنوبگان)

۱. زمانی، سید قاسم، پیشین، ص ۴۴.

۲. همان، ص ۴۵.

۳. رک. متن اعلامیه استکهلم در قسمت ضمیمه.

۴. زمانی، سید قاسم، پیشین، ص ۴۵.

۵. Convention on the Regulation of Antarctic Mineval Resource Activities

۹۵ ■ ضمانت اجرای حق بر محیط زیست ►

یا اکوسیستم‌های آن از جمله صدمه به حمایت اتمسفری، آبی یا فراسوی آن چه قابل تحمل است...^۱

همچنین رهنمودهای تهیه شده برای اروپا توسط کمیسیون اقتصادی ملل متحد در مورد مسئولیت در قبال آلودگی‌های آبی فرامرزی، خسارات را به عنوان مبنایی برای میزان غرامت یا جبران آن چنین تعریف می‌کند:

(الف) از دست دادن حیات، صدمه به سلامتی یا هر نوع زیان شخصی

(ب) هر نوع آسیب دیدن یا تلف شدن مال یا عدم النفع

(ج) بروز تغییرات سوء و مضر در اکوسیستم، شامل:

۱. هزینه‌های اقدامات معقول اعاده‌ی واقعی وضعیتی که محقق شده یا اقداماتی که

باید صورت پذیرد.

۲. خسارات زاید بر آن چه که در قسمت ۱ بدان اشاره شد.

(د) هزینه‌ی اقدامات بازدارنده و خسارت بیشتری که از آن اقدامات ناشی شود.^۲

برآورد خسارت به ارقام، که در حقوق بین‌الملل بسیار حائز اهمیت است، در عرصه‌ی خسارات زیست محیطی با مشکل مواجه می‌گردد، زیرا در بسیاری موارد، عناصر زیست محیطی را به سختی می‌توان با پول ارزیابی کرد. به عنوان مثال، خسارات وارده به محیط زیست به لحاظ از بین رفتن حیات وحش و یا گونه‌های گیاهی مستقیماً با معیار پولی قابل اندازه‌گیری نیستند. شاید به همین خاطر مالیات داشتن عناصر زیست محیطی در حقوق بین‌الملل محیط زیست مدنظر نبوده است و این عناصر از منظر ارزش ذاتی مورد توجه قرار می‌گیرند. برای نمونه، ماده‌ی ۳ «پروتکل الحاقی حفاظت از محیط زیست به معاهده‌ی جنوبگان»، ارزش ذاتی جنوبگان، از جمله زیبایی و جالب توجه بودن آن را به رسمیت می‌شناسد و برای حفاظت از آن تلاش می‌کند. عبارت مشابه آن را می‌توان در مقدمه‌ی «کنوانسیون تنوع زیستی» یافت.^۳

از سوی دیگر، این مشکل در مورد مشترکات جهانی نیز وجود دارد. مناطقی همچون دریای آزاد، بستر و زیر بستر دریاها واقع در خارج از قلمرو و صلاحیت ملی دولت‌ها، ماوراء جو و اجرام آسمانی. زیرا در پرتو تحولات اقتصادی و اجتماعی، ممنوعیت آلودگی فرامرزی به این قلمروها نیز که تحت حاکمیت هیچ کشوری نیستند، گسترش یافته است. در واقع دولت‌ها مکلف‌اند از ایراد خسارت به محیط زیست خارج از قلمرو صلاحیت ملی‌شان خودداری کنند. بر اساس اصل ۲۱ اعلامیه‌ی استکهلم و اصل ۲۲ اعلامیه‌ی ریو دولت‌ها موظفند ترتیبی اتخاذ نمایند تا

۱. ولفروم، رودیگر، پیشین، ص ۶۹.

۲. زمانی، سید قاسم، پیشین، ص ۴۵.

۳. ولفروم، رودیگر، پیشین، ص ۷۰.

◀ حق بر محیط زیست ■ ۹۶

فعالیت‌های انجام شده در حیطه‌ی صلاحیت یا نظارت آنها موجب ایراد زیان به محیط زیست مناطق خارج از محدوده‌ی صلاحیت ملی آنها نگردد.^۱

اگر چه تعهد عدم ایراد خسارت به محیط زیست جهانی به لحاظ ماهوی به خوبی استقرار یافته، اما از لحاظ شکلی هنوز این سؤال باقی است که در صورت وارد شدن خسارت، چه کسی می‌تواند در مقام مدّعی قرار گیرد و خسارت چگونه جبران می‌شود؟

در پاسخ باید گفت، هر چند در مورد بستر دریا واقع در خارج از محدوده‌ی قلمرو صلاحیت ملی کشورها به موجب ماده‌ی ۱۴۵ «کنوانسیون حقوق دریاها» ۱۹۸۲، مقام بین‌المللی اعماق می‌تواند به عنوان مدّعی عمل کند اما در بقیه‌ی موارد، این سؤال بی‌پاسخ مانده است.^۲ با این حال به نظر می‌رسد، بهتر است که صلاحیت حراست از مشترکات عمومی در برابر خسارات زیست محیطی به سازمان‌های بین‌المللی سپرده شود به نفع جامعه‌ی بین‌المللی عمل کنند.^۳

حق بر محیط زیست و مسئولیت دولت در حفاظت از محیط زیست کشور

فرض کنیم که آلودگی ایجاد شده در سرزمین یک دولت، خسارات محسوسی برای محیط زیست سایر دولت‌ها یا مشترکات جهانی به دنبال نداشته باشد، حال آیا در این مورد می‌توان اصل حاکمیت سرزمینی دولت را یگانه عامل تعیین سرنوشت محیط زیست کشور خود تلقی کرد؟ در ابتدا بعید به نظر می‌رسد که بتوان مسئولیت بین‌المللی دولت مذکور را در قبال دیگر دولت‌ها، یا جامعه‌ی بین‌المللی مطرح کرد، زیرا در مورد سایر دولت‌ها آنها متحمل خسارتی نشده‌اند که بتوانند برای جبران آن طرح دعوی کنند. ذی نفع نبودن، و در ارتباط با جامعه‌ی بین‌المللی هم همان طور که پیشتر گفتیم، هنوز طرح دعوی به نمایندگی از طرف جمع پذیرفته نشده و نهادی مستقل برای این کار وجود ندارد. بنابراین باید بحث را روی اثبات تعهد بین‌المللی دولت در حفظ و حمایت از محیط زیست خود متمرکز کرد. در نتیجه از دو منظر می‌توان این مسأله را مورد توجه قرار داد، هر چند هر دو ارتباط نزدیکی به هم دارند: یکی حق بر محیط زیست سالم به عنوان یکی از مصادیق حقوق بشر، که در این صورت مسئولیت بین‌المللی دولت در نقض حقوق انسانی اتباع خود مطرح می‌گردد، و دیگری محیط زیست به عنوان میراث مشترک بشریت، قطع نظر از محل استقرار آن به لحاظ جغرافیایی.^۴

۱. برای ملاحظه‌ی متن این دو اعلامیه نگاه کنید: قسمت ضمایم.

۲. همان؛ ولفروم، رودیگر، پیشین، ص ۷۲.

۳. See: Patricia. W Birnie and Alan. E Boyle, Op.Cit, P. ۱۵۷.

۴. زمانی، سید قاسم، پیشین، ص ۵۳.

۹۷ ■ ضمانت اجرای حق بر محیط زیست ►

بی تردید اگر حقوق محیط زیست مبتنی بر منفعت و علایق مشترک بشریت است، باید گفت که این منفعت در حقوق شناخته شده برای افراد نیز منعکس است، لذا تضادی بین این دو، در طرح و بررسی مسأله وجود ندارد. رعایت جهانی حقوق و آزادی‌های بنیادین افراد، جزئی از علایق و منافع مشترک بشریت است.^۱

حقوق بشر که با انتشار «اعلامیه‌ی جهانی حقوق بشر» ۱۹۴۸ و میثاقین ۱۹۶۶، جایگاهی رفیع در نظام بین‌المللی به خود اختصاص داد، در سال ۱۹۷۲ در «اعلامیه‌ی استکهلم» با محیط زیست رابطه و پیوندی اساسی برقرار کرد.

همچنین در پیش طرح سومین میثاق بین‌المللی حقوق همبستگی، دارا بودن حق بر محیط زیست را یکی از اشکال حیثیت انسانی تلقی کرده که مکمل حقوق بشر برای نسل حاضر و شرط تحقق آن برای نسل‌های آینده است.^۲ در دیگر اسناد مثل «منشور جهانی طبیعت» و «اعلامیه‌ی ریو» هم قواعدی مشابه وجود دارد.

نتیجه این که، روشن است که با به خطر افتادن محیط زیست انسان، بدیهی‌ترین و اساسی‌ترین حق انسانی - یعنی حق حیات وی - به مخاطره می‌افتد، به همین خاطر هر دولتی باید حیات اجتماعی را چنان سامان دهد تا تضمینی برای حفظ مبانی و پایه‌های طبیعی حیات باشد. از این رو، این مسأله که ما در قبال نسل‌های آینده مسئول هستیم، در ابتدا متوجه دولت است و آن را ملزم می‌دارد تا با اتخاذ سیاستی در سطح ملی و بین‌المللی این مسئولیت را اجابت کند. البته در این عرصه هنوز در آغاز راه هستیم و با وجود تکوین قاعده‌ی مورد بحث، تا زمان دست‌یابی به مکانیسم اجرایی عام و مؤثر برای تضمین آن، راه درازی در پیش است.^۳

۱. امیر ارجمند، اردشیر، پیشین، ص ۳۴۴.

۲. متن این پیش طرح در قسمت ضمیمه آمده است.

۳. زمانی، سید قاسم، پیشین، ص ۵۴.

فهرست منابع

الف: منابع فارسی

۱. کتاب‌ها

۱. آقایی، بهمن، *حقوق بین‌الملل دریاها و مسایل ایران*، تهران، کتابخانه‌ی گنج دانش، ۱۳۷۴.
۲. ارفعی، عالیه و دیگران، *حقوق بشر از دیدگاه مجامع بین‌المللی*، تهران، دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی، ۱۳۷۲.
۳. الکساندر، تایلر آر، و اس فیچتر، جورج، *اکولوژی*، ترجمه‌ی کریمی، احمد، تهران، انتشارات انجمن ملی حفاظت منابع طبیعی و محیط انسانی، ۱۳۵۶.
۴. باوندی، بیژن، *با دانش اکولوژی آشنا شویم*، تهران، انتشارات انجمن ملی حفاظت منابع طبیعی و محیط انسانی، ۱۳۵۴.
۵. بنان، غلامعلی، *محیط زیست انسان و جلوگیری از آلودگی آن*، تهران، انجمن ملی حفاظت منابع طبیعی و محیط انسانی، ۱۳۵۱.
۶. تقی زاده انصاری، مصطفی، *حقوق سازمان‌های بین‌المللی*، تهران، نشر قومس، ۱۳۸۰.
۷. تقی زاده انصاری، مصطفی، *حقوق کیفری محیط زیست*، تهران، نشر قومس، ۱۳۷۶.
۸. تقی زاده انصاری، مصطفی، *حقوق محیط زیست در ایران*، تهران، انتشارات سمت، ۱۳۷۴.
۹. تودارو، مایکل، *توسعه‌ی اقتصادی در جهان سوم*، ترجمه‌ی فرجادی، غلامعلی، تهران، مؤسسه‌ی عالی پژوهش در برنامه ریزی و توسعه، ۱۳۷۷.
۱۰. تومه، ژرژ، *توسعه‌ی فرهنگی و محیط زیست*، ترجمه‌ی شارع پور، محمود، تهران، انتشارات باز، ۱۳۸۰.
۱۱. جعفری لنگرودی، محمدجعفر، *حقوق اسلام*، تهران، کتابخانه‌ی گنج دانش، ۱۳۷۰.
۱۲. جعفری لنگرودی، محمدجعفر، *مقدمه‌ی عمومی علم حقوق*، تهران، کتابخانه‌ی گنج دانش، ۱۳۷۱.
۱۳. جعفری تبریزی، محمد تقی، *نقد و بررسی بیانیه‌ی و نکودر (بقاء در قرن بیست و یکم)*، تهران، کمیسیون ملی یونسکو در ایران، ۱۳۷۱.
۱۴. جعفری ولدانی، اصغر، *ایران و حقوق بین‌الملل*، تهران، مؤسسه‌ی فرهنگی و انتشاراتی پازینه، ۱۳۸۰.
۱۵. جنیدی، محمدجواد، *صنایع مدنی و آلودگی محیط*، تهران، سازمان گسترش و نوسازی صنایع ایران، ۱۳۵۲.
۱۶. چرچیل، رابین، و لو، آلن، *حقوق بین‌الملل دریاها*، ترجمه‌ی آقایی، بهمن، تهران، انتشارات گنج دانش، ۱۳۷۷.

۹۹ ■ فهرست منابع ►

۱۷. حبیبی، محمدحسن، مترجم، **حقوق محیط زیست**، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۸۱.
۱۸. قدرت الله، خسروشاهی، و دانش پژوه، مصطفی، **فلسفه‌ی حقوق**، قم، مؤسسه‌ی آموزشی و پژوهشی امام خمینی، ۱۳۷۹.
۱۹. خلیلیان، سید خلیل، **حقوق بین‌الملل اسلامی**، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۷۸.
۲۰. دانشگاه هاروارد، **حقوق بین‌الملل محیط زیست**، تحقیقی از دانشگاه‌ها روارد، ترجمه‌ی موسوی، سید فضل‌الله، تهران، نشر میزان، ۱۳۸۰.
۲۱. دفتر همکاری حوزه و دانشگاه، **درآمدی بر حقوق اسلامی**، قم، دفتر انتشارات اسلامی، ۱۳۶۴.
۲۲. دویچ، کارل و دیگران، **نظریه‌های روابط بین‌الملل**، ترجمه‌ی بزرگی، وحید، تهران، مؤسسه‌ی انتشارات جهاد دانشگاهی، ۱۳۷۵.
۲۳. راسخ، محمد، **حق و مصلحت**، تهران، انتشارات طرح نو، ۱۳۸۱.
۲۴. رونوون، پیر، **بحران‌های قرن بیستم**، ترجمه‌ی میر فندرسکی، احمد، تهران، انتشارات دانشگاه ملی ایران، ۱۳۵۷.
۲۵. رهایی، سعید، **عهدنامه‌های بین‌المللی و تعهدات دولت‌های ثالث از دیدگاه حقوق بین‌الملل و اسلام**، تهران، انتشارات بین‌المللی الهدی، ۱۳۷۸.
۲۶. زارع مایوان، حسن، **زیست‌شناسی عمومی**، تهران، انتشارات سمت، ۱۳۷۲.
۲۷. سازمان ملل متحد، **اعلامیه‌ی هزاره‌ی ملل متحد**، تهران، مرکز اطلاعات سازمان ملل، ۱۳۷۹.
۲۸. سازمان ملل متحد، **حقوق بشر در جهان امروز**، ترجمه‌ی مرکز مطالعات عالی بین‌المللی، تهران، مرکز اطلاعات سازمان ملل، ۱۳۷۹.
۲۹. سازمان ملل متحد، **سخنرانی دبیر کل سازمان ملل متحد به مناسبت پنجاهمین سالگرد اعلامیه‌ی جهانی حقوق بشر در دانشگاه تهران**، تهران، نمایندگی سازمان ملل در تهران، ۱۳۷۲.
۳۰. سازمان ملل متحد، **کنفرانس جهانی حقوق بشر**، تهران، مؤسسه‌ی چاپ و انتشارات وزارت امور خارجه، ۱۳۷۶.
۳۱. سید آقایی، سید داود، **ایران و سازمان‌های بین‌المللی**، تهران، انتشارات مرکز اسناد انقلاب اسلامی، ۱۳۸۱.
۳۲. شاو، ملکم، **حقوق بین‌الملل**، ترجمه‌ی وقار، محمدحسین، تهران، انتشارات اطلاعات، ۱۳۷۲.
۳۳. سیاوش، شایان، **فرهنگ اصطلاحات جغرافیای طبیعی**، تهران، انتشارات مدرسه، ۱۳۷۳.
۳۴. شریفیان، جمشید، **راهبرد جمهوری اسلامی ایران در زمینه‌ی حقوق بشر در سازمان ملل متحد**، تهران، دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی، ۱۳۸۰.

◀ حق بر محیط زیست ■ ۱۰۰

۳۵. شریفی طراز کوهی، حسین، *حقوق بشر در پرتو تحولات بین‌المللی*، تهران، نشر دادگستر، ۱۳۷۷.
۳۶. شریفی طراز کوهی، حسین، *قواعد آمره و نظم حقوقی بین‌المللی*، تهران، دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی، ۱۳۷۵.
۳۷. شریفی طراز کوهی، حسین، مترجم، *بنیان‌های فلسفی حقوق بشر، نظریه‌ها و رویه‌ها*، تهران، انتشارات دانشکده‌ی حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران، ۱۳۸۰.
۳۸. ضیایی بیگدلی، محمدرضا، *حقوق بین‌الملل عمومی*، تهران، کتابخانه‌ی گنج دانش، ۱۳۷۳.
۳۹. عامری، هوشنگ، *کارگزاری‌های تخصصی سازمان ملل متحد*، ترجمه‌ی مجلسی، فریدون، تهران، مرکز چاپ و انتشارات وزارت امور خارجه، ۱۳۸۰.
۴۰. غالی، پطرس، *دستور کاری برای صلح*، تهران، مرکز اطلاعات سازمان ملل، ۱۹۹۲.
۴۱. قربان نیا، ناصر، *اخلاق و حقوق بین‌الملل*، تهران، انتشارات سمت و پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه‌ی اسلامی، ۱۳۷۸.
۴۲. قربان نیا، ناصر، *عدالت حقوقی*، تهران، مؤسسه فرهنگی دانش و اندیشه‌ی معاصر، ۱۳۸۱.
۴۳. قوام، میر عظیم، *حمایت کیفری از محیط زیست*، تهران، انتشارات سازمان حفاظت محیط زیست، ۱۳۷۵.
۴۴. کاتوزیان، ناصر، *فلسفه‌ی حقوق*، تهران، شرکت سهامی انتشار، ۱۳۷۷.
۴۵. کاتوزیان، ناصر، *مبانی حقوق عمومی*، تهران، نشر دادگستر، ۱۳۷۷.
۴۶. کاتوزیان، ناصر، *مقدمه‌ی علم حقوق*، تهران، شرکت انتشار با همکاری بهمن برنا، ۱۳۷۱.
۴۷. کاسسه، آنتونیو، *حقوق بین‌الملل در جهانی نامتحد*، ترجمه‌ی کلانتریان، مرتضی تهران، دفتر خدمات حقوقی و بین‌المللی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۷۰.
۴۸. کاسسه، آنتونیو، *نقش زور در روابط بین‌الملل*، ترجمه‌ی کلانتریان، مرتضی، تهران، انتشارات آگاه، ۱۳۷۵.
۴۹. کاظمی، علی اصغر، *روابط بین‌الملل در تئوری و عمل*، تهران، نشر قومس، ۱۳۷۷.
۵۰. کرمی، جهانگیر، *شورای امنیت سازمان ملل و مداخله‌ی بشر دوستانه*، تهران، دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی، ۱۳۷۵.
۵۱. کمیته‌ی ایرانی حقوق بشر، *اسناد بین‌المللی حقوق بشر*، تهران، کمیته‌ی ایرانی حقوق بشر، ۱۳۵۰.
۵۲. کمیسیون یونسکو، *آموزش بین‌المللی محیط زیست*، ترجمه‌ی برومند، فیروزه، تهران، کمیسیون ملی یونسکو در ایران، ۱۳۷۰.
۵۳. گرین، آون، *محیط زیست*، ترجمه‌ی علیخانی، احمد، تهران، دوره‌ی عالی جنگ دانشکده‌ی فرماندهی و ستاد سپاه پاسداران انقلاب اسلامی، ۱۳۷۹.

۱۰۱ ■ فهرست منابع ►

۵۴. لواسانی، احمد، *کنفرانس بین‌المللی محیط زیست در ریو*، تهران، دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی، ۱۳۷۲.
۵۵. لولان، ایو، *جهان سوم و بحران محیط زیست*، ترجمه‌ی عسگری، منوچهر، فیروز، تهران، انتشارات چاپخش، ۱۳۷۳.
۵۶. مجنونیان، هنریک، *درختان و محیط زیست*، تهران، سازمان حفاظت محیط زیست، ۱۳۶۹.
۵۷. ملّرس، علی اصغر، *حقوق فطری یا مبانی حقوق بشر*، تبریز، انتشارات نوبل، ۱۳۷۵.
۵۸. مدنی، سید جلال الدین، *حقوق بین‌الملل عمومی و اصول روابط دول*، تهران، نشر همراه، ۱۳۷۴.
۵۹. مدنی، سید جلال الدین، *مبانی و کلیات علم حقوق*، تهران، نشر همراه، ۱۳۷۴.
۶۰. مستقیمی، بهرام، و طارم سری، مسعود، *مسئولیت بین‌المللی دولت با توجه به تجاوز عراق به ایران*، تهران، انتشارات دانشکده‌ی حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران، ۱۳۷۷.
۶۱. مصباح یزدی، محمدتقی، *حقوق و سیاست در قرآن*، نگارش شهرابی، محمد، قم، مؤسسه‌ی آموزشی و پژوهشی امام خمینی، ۱۳۷۷.
۶۲. ملک محمدی نوری، حمیدرضا، *قاره‌ی جنوبگان در حقوق بین‌الملل و جامعه‌ی جهانی*، تهران، دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی، ۱۳۷۰.
۶۳. ممتاز، جمشید، *ایران و حقوق بین‌الملل*، تهران، نشر دادگستر، ۱۳۷۶.
۶۴. مورژئون، ژاک، *حقوق بشر*، ترجمه‌ی نقیب زاده، احمد، تهران، دانشکده‌ی حقوق و علوم سیاسی، ۱۳۸۰.
۶۵. موسوی، سید فضل الله، مترجم، *حقوق بین‌الملل محیط زیست*، تهران، نشر میزان، ۱۳۸۰.
۶۶. موسی زاده، رضا، *بایسته‌های حقوق بین‌الملل عمومی*، تهران، نشر میزان، ۱۳۸۰.
۶۷. موسی زاده، رضا، *حقوق معاهدات بین‌المللی*، تهران، نشر میزان - نشر دادگستر، ۱۳۷۷.
۶۸. موسی زاده، رضا، *سازمان‌های بین‌المللی*، نشر میزان - دادگستر، ۱۳۸۰.
۶۹. مهرپور، حسین، *نظام بین‌المللی حقوق بشر*، تهران، انتشارات اطلاعات، ۱۳۷۷.
۷۰. میرزایی ینگچه، سعید، *تحول مفهوم حاکمیت در سازمان ملل متحد*، تهران، انتشارات وزارت امور خارجه، ۱۳۷۳.
۷۱. نواده توپچی، حسین، *حقوق بین‌الملل فضا*، تهران، انتشارات سازمان عقیدتی سیاسی ارتش، ۱۳۷۸.
۷۲. نوری، جعفر، *فرهنگ جامع محیط زیست*، بی‌جا، ناشر: مؤلف، ۱۳۷۲.
۷۳. نیلفروشان، محمد علی و دیگران، *بهداشت برای حوزه‌های علمیه*، تهران، معاونت امور بهداشتی وزارت بهداشت، ۱۳۶۳.
۷۴. والترز، اف پی، *تاریخ جامعه‌ی ملل*، ترجمه‌ی زندفر، فریدون، تهران، انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی، ۱۳۷۲.

◀ حق بر محیط زیست ■ ۱۰۲

۷۵. ورنیه، ژاک، **محیط زیست**، ترجمه‌ی صمدی، پریسا، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۷۳.

۷۶. یاتان، لویی. جی، **آلودگی هوا**، ترجمه‌ی آگاه، سیاوش، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۵۶.

۲. مقاله‌ها

۷۷. «جنبه‌های حقوقی آلودگی دریاها به وسیله‌ی نفت و مسائل خلیج فارس»، **مجله‌ی سیاست خارجی**، سال دوم، شماره‌ی ۱، دی و اسفند ۱۳۶۶.

۷۸. آقایی، بهمن، «رژیم حقوقی دریای مازندران»، **مجله‌ی حقوقی**، شماره‌ی ۸، بهار و تابستان ۱۳۶۶.

۷۹. اعتدال، محمد، «محیط زیست در حقوق بین‌الملل»، **روزنامه‌ی اطلاعات**، شماره‌ی ۲۰۷۱۱، یکشنبه ۶ اسفند ۱۳۷۴، ص ۱۲.

۸۰. اعتضاد، سید مرتضی، و ملک چشم سیاه، زهرا، «آب و بیماری‌ها»، **فصلنامه‌ی محیط زیست**، جلد هشتم، شماره‌ی ۳، ۱۳۷۵.

۸۱. افتخار جهرمی، گودرز، «حق بر محیط زیست: با تأکید بر حق دسترسی بر اطلاعات زیست محیطی»، **نخستین همایش حقوق محیط زیست ایران**، ۱۳۸۲.

۸۲. امیرارجمند، اردشیر، «حفاظت از محیط زیست و همبستگی بین‌المللی»، **مجله‌ی تحقیقات حقوقی**، شماره‌ی ۱۵، تابستان ۱۳۷۴.

۸۳. پارسا، علیرضا، «محیط زیست و حقوق بشر: بررسی حق برخورداری از محیط زیست سالم و شایسته به عنوان حق بشری»، **اطلاعات سیاسی و اقتصادی**، سال سیزدهم، شماره‌ی ۱۳۵-۱۳۶، آذر و دی ۱۳۷۷.

۸۴. پژومان، سید هادی، «محیط زیست، صلح و امنیت بین‌المللی»، **فصلنامه‌ی محیط زیست**، شماره‌ی ۳۷، ۱۳۸۱.

۸۵. ترابی آزاد، مسعود، «ال نینو و اثرات آن بر محیط زیست دریایی»، **فصلنامه‌ی محیط زیست**، شماره‌ی ۲۴، زمستان ۱۳۷۷.

۸۶. توحیدی، احمدرضا، «حق صلح و حق محیط زیست در پرتو حقوق همبستگی و حقوق بین‌المللی»، در **مجموعه مقالات همایش بین‌المللی حقوق بشر و گفتگوی تمدن‌ها**، قم، دانشگاه مفید، ۱۳۸۰.

۸۷. جاویدنیا، کیومرث، «همکاری‌های بین‌المللی محیط زیست از استکهلم تا ژوهانسبورگ»، **مجله‌ی سیاست خارجی**، سال شانزدهم، شماره‌ی ۲، تابستان ۱۳۸۰.

۸۸. حبیبی مجنده، محمد، «مبانی فلسفی حقوق بشر»، **مجله‌ی نامه‌ی مفید**، سال ششم، شماره‌ی ۲۲، تابستان ۱۳۷۹.

۸۹. دانلی، جک، «دموکراسی، توسعه و حقوق بشر»، ترجمه‌ی شریفی طراز کوهی، حسین، **نشریه‌ی راهبرد**، شماره‌ی ۲۳، بهار ۱۳۸۱.

۹۰. دانلی، جک، «نظریه‌های حقوق بشر»، در **حقوق بشر، نظریه‌ها و رویه‌ها**، ترجمه‌ی شریفی طراز کوهی، حسین، تهران، دانشکده‌ی حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران، ۱۳۸۰.

۱۰۳ ■ فهرست منابع ►

۹۱. دانه کار، افشین، و پوروخسودی، سیده زهرا، «کرونولوژی وقایع محیط زیست دریایی»، *فصلنامه‌ی محیط زیست*، جلد دهم، شماره ۱، ۱۳۷۷.
۹۲. ذاکریان، مهدی، «فرایند یکپارچگی نسل‌های حقوق بشر»، *اطلاعات سیاسی اقتصادی*، سال پانزدهم، شماره ۱۵۸-۱۵۷، مهر و آبان ۱۳۷۹.
۹۳. زمانی، سید قاسم، «توسعه‌ی مسئولیت بین‌المللی در پرتو حقوق بین‌الملل محیط زیست»، *مجله‌ی پژوهش‌های حقوقی*، سال اول، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۳۸۱.
۹۴. زیاران، بزرگمهر، «توسعه‌ی حقوق بین‌الملل محیط زیست، مسئولیت دولت‌ها و حل مسألت‌آمیز اختلاف‌ها»، *مجله‌ی سیاست خارجی*، سال هشتم، شماره ۳، پاییز ۱۳۷۳.
۹۵. سازمان حفاظت محیط زیست، «ویژه‌نامه‌ی اجلاس سران زمین در ریو»، *فصلنامه‌ی محیط زیست*، جلد چهارم، شماره ۲، ۱۳۷۱.
۹۶. سپهرنیا، شهرام و خنجی، علی اکبر، «مفاهیم پایه در خصوص مشارکت زیست محیطی»، *فصلنامه‌ی محیط زیست*، شماره ۳۷، ۱۳۸۱.
۹۷. سلطانی، محمود، «آفت‌کش‌ها، محیط زیست و توسعه‌ی پایدار»، *فصلنامه‌ی محیط زیست*، شماره ۲۹، ۱۳۷۸.
۹۸. سماواتی، حشمت‌الله، «مفاهیم حقوقی حق توسعه و نقش و تأثیرات آن در کمک‌های خارجی»، *فصلنامه‌ی دیدگاه‌های حقوقی*، سال اول، شماره ۲، تابستان ۱۳۷۵.
۹۹. سند، پیتراج، «نقش سازمان‌های بین‌المللی در تحول تدریجی حقوق محیط زیست»، *در حقوق محیط زیست*، ترجمه‌ی حبیبی، محمد حسن تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۷۹.
۱۰۰. شریف، محمد، «میراث مشترک بشریت و وصف آن به عنوان قاعده‌ی آمره»، *مجله‌ی پژوهش حقوق و سیاست*، سال اول، شماره ۱، پاییز و زمستان ۱۳۷۸.
۱۰۱. شستاک، جروم، چ، «بنیان‌های فلسفی حقوق بشر»، *در حقوق بشر، نظریه‌ها و رویه‌ها*، ترجمه‌ی شریفی طراز کوهی، حسین، تهران، انتشارات دانشکده‌ی حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه تهران، ۱۳۸۰.
۱۰۲. شلتون، دیناه، «تشریفات و آیین دادرسی حقوق بین‌الملل محیط زیست»، *در حقوق محیط زیست*، ترجمه‌ی حبیبی، محمدحسن، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۸۱.
۱۰۳. صادقی پور، معصومه، «حادثه‌ی چرنوبیل»، *فصلنامه‌ی محیط زیست*، جلد هشتم، شماره ۴، ۱۳۷۵.
۱۰۴. صدوق، محمدباقر، «توسعه و توسعه‌ی پایدار»، *فصلنامه‌ی محیط زیست*، شماره ۳۶، ۱۳۸۰.
۱۰۵. صدوق، محمدباقر، «جمعیت، محیط زیست، آینده»، *فصلنامه‌ی محیط زیست*، شماره ۳۴، ۱۳۸۰.
۱۰۶. ضیایی بیگلری، محمدرضا، «حقوق بین‌الملل بشر در آستانه‌ی قرن بیست و یکم»، *مجله‌ی پژوهش حقوق و سیاست*، سال اول، شماره ۱، پاییز و زمستان ۱۳۷۸.
۱۰۷. فلسفی، هدایت‌الله، «تدوین و اعتلای حقوق بشر در جامعه‌ی بین‌المللی»، *مجله‌ی تحقیقات حقوقی*، شماره ۱۷-۱۶، پاییز ۱۳۷۴ تا بهار ۱۳۷۵.

◀ حق بر محیط زیست ■ ۱۰۴

۱۰۸. فلسفی، هدایت الله، «جایگاه بشر در حقوق بین‌الملل معاصر»، *مجله‌ی تحقیقات حقوقی*، شماره‌ی ۱۸، تابستان تا زمستان ۱۳۷۵.
۱۰۹. فلسفی، هدایت الله، «حق صلح و منزلت انسانی، تأملاتی در مفاهیم قاعده‌ی حقوقی، ارزش اخلاقی و بشریت»، *مجله‌ی حقوقی*، شماره‌ی ۲۸-۲۷، سال ۸۱-۱۳۸۰.
۱۱۰. قاری سید فاطمی، سیدمحمد، «تحلیل مفاهیم کلیدی حقوق بشر معاصر»، *مجله‌ی تحقیقات حقوقی*، شماره‌ی ۳۴-۳۳، ۱۳۸۰.
۱۱۱. قاری سید فاطمی، سیدمحمد، «ماهیت متفاوت معاهدات حقوق بشری»، *مجله‌ی حقوقی*، شماره‌ی ۲۸، ۱۳۸۲.
۱۱۲. قاری سید فاطمی، سیدمحمد، «مبانی توجیهی - اخلاقی حقوق بشر معاصر»، *مجله‌ی تحقیقات حقوقی*، شماره‌ی ۳۶-۳۵، ۱۳۸۱.
۱۱۳. قربان نیا، ناصر، «نسبت میان عدالت و حقوق بشر»، در *مجموعه مقالات همایش بین‌المللی حقوق بشر و گفتگوی تمدن‌ها*، قم، دانشگاه مفید، ۱۳۸۰.
۱۱۴. کیس، الکساندر، «مقدمه‌ای بر حقوق بین‌الملل محیط زیست»، در *حقوق محیط زیست*، ترجمه‌ی حبیبی، محمدحسن، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۷۹.
۱۱۵. گلدینگ، مارتین پی، «مفهوم حق: درآمدی تاریخی»، ترجمه‌ی راسخ، محمد، *مجله‌ی تحقیقات حقوقی*، شماره‌ی ۲۶-۲۵، بهار - تابستان ۱۳۷۸.
۱۱۶. گوندلینگ، لوتار، «حقوق بین‌الملل محیط زیست: جو، آب شیرین و خاک»، در *حقوق محیط زیست*، ترجمه‌ی حبیبی، محمدحسن، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۸۱.
۱۱۷. لانگ، وین فراید، «مذاکرات زیست محیطی بین‌المللی»، در *حقوق محیط زیست*، ترجمه‌ی حبیبی، محمدحسن، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۷۹.
۱۱۸. مارتی، می ری دلماس، «جهانی شدن حقوق: فرصت‌ها و خطرات»، ترجمه‌ی امیرارجمند، اردشیر، *مجله‌ی حقوقی*، شماره‌ی ۲۴، ۱۳۷۸.
۱۱۹. متین، ابوالقاسم، «تهدید جهانی زیست کره، منابع طبیعی در آستانه‌ی نیستی»، *مجله‌ی پژوهش و سازندگی*، سال چهارم، شماره‌ی ۱۳، زمستان ۱۳۷۰.
۱۲۰. مجله‌ی یونپ، «وضعیت محیط زیست جهان»، ترجمه‌ی فتوره چی، مهدی، *فصلنامه‌ی محیط زیست*، جلد چهارم، شماره‌ی ۲، ۱۳۷۱.
۱۲۱. محبی، محسن، «حل و فصل مناقشات در حقوق بشر در هزاره‌ی سوم»، در *مجموعه مقالات همایش بین‌المللی حقوق بشر و گفتگوی تمدن‌ها*، قم، دانشگاه مفید، ۱۳۸۰.
۱۲۲. محرم نژاد، ناصر، «تغییرات جهانی آب و هوا»، *فصلنامه‌ی محیط زیست*، جلد هفتم، شماره‌ی ۱، ۱۳۷۴.
۱۲۳. محقق داماد، سید مصطفی، «تدوین حقوق بشر دوستانه‌ی بین‌المللی و مفهوم اسلامی آن»، *مجله‌ی تحقیقات حقوقی*، شماره‌ی ۱۸، تابستان تا زمستان ۱۳۷۵.
۱۲۴. مسائل، محمود، «نسل جدید حقوق بشر»، *مجله‌ی سیاست خارجی*، سال ششم، شماره‌ی ۱، بهار ۱۳۷۱.
۱۲۵. مسگران کریمی، باقر، «چگونگی مصرف سم و اثرات سوء آن در محیط زیست»، *فصلنامه‌ی محیط زیست*، جلد ششم، شماره‌ی ۳، ۱۳۷۳.

۱۰۵ ■ فهرست منابع ►

۱۲۶. ممتاز، جمشید، «حمایت از محیط زیست مطابق کنوانسیون‌های ژنو و لاهه با اشاره به جنگ دوم خلیج فارس» در **حقوق بشر در پرتو تحولات بین‌المللی**، ترجمه‌ی شریفی طراز کوهی، حسین، تهران، نشر دادگستر، ۱۳۷۷.
۱۲۷. ممتاز، جمشید، «حمایت و توسعه‌ی محیط زیست دریایی خلیج فارس و دریای عمان»، **مجله‌ی حقوقی**، شماره‌ی ۱۱، پاییز و زمستان ۱۳۶۸.
۱۲۸. ممتاز، جمشید، «سازمان ملل متحد و حمایت از محیط زیست: از استکهلم تا ریوردر و ژانیرو»، در **حقوق بشر در پرتو تحولات بین‌المللی**، ترجمه‌ی شریفی طراز کوهی، حسین، تهران، نشر دادگستر، ۱۳۷۷.
۱۲۹. مولایی، یوسف، «حق توسعه و جهانشمولی حقوق بشر»، **مجله‌ی دانشکده‌ی حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران**، شماره‌ی ۵۶، تابستان ۱۳۸۱.
۱۳۰. مهرپور، حسین، «نظارت بین‌المللی بر اجرای حقوق بشر»، در **مجموعه مقالات همایش بین‌المللی حقوق بشر و گفتگوی تمدن‌ها**، قم، دانشگاه مفید، ۱۳۸۰.
۱۳۱. والدرون، جرمی، «فلسفه‌ی حق»، ترجمه‌ی راسخ، محمد، **مجله‌ی نامه‌ی مفید**، سال ششم، شماره‌ی ۲۱، بهار ۱۳۷۹.
۱۳۲. ولفروم، رودیگر، «مسئولیت بین‌المللی مدنی در قبال خسارات زیست محیطی: وسیله‌ای برای اجرای قواعد حقوق بین‌الملل محیط زیست»، ترجمه و تحقیق: ساعد، نادر، **فصلنامه‌ی محیط زیست**، شماره‌ی ۳۷، ۱۳۸۱.
۱۳۳. ولمن، کارل، «مفهوم حق ۲، در حق و مصلحت»، ترجمه‌ی راسخ، محمد، تهران، انتشارات طرح نو، ۱۳۸۱.
- ۳. پایان‌نامه**
۱۳۴. نیکخواه سرنقی، رضا، **تحول جدید در مفهوم بین‌المللی حقوق بشر با تأکید بر حق توسعه**، تهران، دانشکده‌ی حقوقی و علوم سیاسی دانشگاه علامه‌ی طباطبائی، ۱۳۷۶.
- ۴. اسناد**
۱۳۵. اعلامیه‌ی جهانی حقوق بشر، مهرپور، حسین، **نظام بین‌الملل حقوق بشر**، تهران، انتشارات اطلاعات، ۱۳۷۷.
۱۳۶. اعلامیه‌ی کنفرانس ملل متحد درباره‌ی محیط زیست انسانی اعلامیه‌ی استکهلم، ضمیمه‌ی پایان‌نامه.
۱۳۷. اعلامیه‌ی کنفرانس ملل متحد درباره‌ی محیط زیست و توسعه اعلامیه‌ی ریو، ضمیمه‌ی پایان‌نامه.
۱۳۸. پیش طرح سومین میثاق بین‌المللی حقوق همبستگی، ضمیمه‌ی پایان‌نامه.
۱۳۹. کنوانسیون ۱۹۸۲ حقوق دریاها، جزوه.
- ب: منابع عربی**
۱۴۰. ارنائوط، محمد السید، **الاسلام و التربية البيئية**، مصر، دارالامل، ۱۴۲۰هـ.
۱۴۱. آل بحر العلوم، السید محمد، **بلغه الفقیه**، تهران، مکتبه‌ی الصادق، ۱۴۰۳هـ...
۱۴۲. حجاب، محمد منیر، **التلوث وحماية البيئة**، مصر، دارالفجر، ۱۹۹۹م.

◀ حق بر محیط زیست ■ ۱۰۶

۱۴۳. صداقة، صليحه علي، *النظام القانوني لحماية البيئة البحرية من التلوث في البحر المتوسط*، بنغازي، منشورات جامعة قارونس، ۱۹۹۶م.
۱۴۴. غليون، برهان و آخرون، *حقوق الانسان العربي*، بيروت، مركز دراسات الوحدة العربية، ۱۹۹۹م.

ج: منابع لاتین

۱. کتابها

۱۴۵. Alfredson, Gudmunder and Asbjorn Eide, *The universal Declaration of Human Rights*, London, Martinus Nijhoff Pulishers, ۱۹۹۹.
۱۴۶. Bedjoui, Mohammed, ed , *International Law: Achievements and Prospects*, Paris, UNESCO, Martinus Nijhoff Publishers, ۱۹۹۱.
۱۴۷. Bernhardt, Rudolf L.and Others, ed , *Encyclopedia of Public International Law*, North - Holland, Elsevier Science Publishers, ۱۹۹۰.
۱۴۸. Birnie, Patricia W. and Alan E.Boyle, ed , *Basic Documents on International Law and Environment*, oxford, Clarendon Press, ۱۹۹۶.
۱۴۹. Birnie, patricia W. and Alan E.Boyle, *International Law and Environment*, oxford, Clarendon Press, ۱۹۹۲.
۱۵۰. Bledso , Robert L. and Boleslaw A.Boczek, *The International Law Dictionary*, California, Santa bar bara, ۱۹۸۷.
۱۵۱. Bor, Ben and Others, *International Environmental Law in Asia pacific*, London, kluwer Law International, ۱۹۹۸.
۱۵۲. Brownlie, Ian, ed , *Basic Documents in International Law*, oxford, Clarendon Press, ۱۹۹۵.
۱۵۳. Evans, Molcom D., ed , *International Law Documents*, London, Blackstone press, ۲۰۰۱.
۱۵۴. Kiss, Alexanre, *Droit International de L'encironnment*, Paris, Pedon, ۱۹۸۹.
۱۵۵. Seidl -Hohenveldren, Ignaz, *International Economic Law*, London-Martinus Nijhoff Publishers, ۱۹۸۹.
۱۵۶. Shaw, Molcolm N, *International Law*, Cambridge, Cambridge University Press, ۱۹۹۹.
۱۵۷. Steiner, Henry J and Philip Alston, *International Human Rights in Context*, Oxford, Oxford univesity press, ۲۰۰۰.
۱۵۸. United Nations, *Universal Declaration of Human Rights*, New York, UN Departmen of Public Information, ۱۹۹۸.
۱۵۹. United Nations, *World Conference on Human Rights*, New York, UN Department of Public Information, ۱۹۹۵.
۱۶۰. Wared , Barbara and Rene Dubos, *Only one Earth*, England, Penguin Books, ۱۹۷۴.
۱۶۱. Zarsky, Lyuba , *Human Rights and The Environment*, London, Earthscan Publications Ltd, ۲۰۰۲.

۲. مقاله‌ها

۱۰۷ ■ فهرست منابع ►

۱۶۲. Bedjaoui, Mohammed, "The Right to Development", in *International Law: Achievements and Prospects*, paris UNESCO, Martiuns Nijhoff Publishers, ۱۹۹۱.

۱۶۳. Chatterjee, S. K, "International Law of Development", in *Encyclopedia of Public International Law*, North - Holland, Elsevier Science Publishers, Vol.۹, ۱۹۹۰.

۱۶۴. Frencz, Benjamin B, "Crimes Against Humanity", in *Encyclopedia of Public International Law*, North - Holland, Elsevier Science publishers, Vol ۸, ۱۹۹۰.

۱۶۵. Mbaye, Keba, "Human Rights and Rights of People", in Mohammed Bedjoui, ed , *International Law: Achievements and prospects*, paris, UNESCO, Martinus Nijhoff Publishers, ۱۹۹۱.

۱۶۵. Nastase, Adrian, "Right to peace", in Mohammed Bedjaoui, ed , *International law: Achievements and Prospects*, paris, UNESCO, Martinus Nijhoff Publishers, ۱۹۹۱.

۱۶۶. Shelton, Dinah L. "Human Rights and the Environment", in *Year Book of International Environmental Law*, Vol ۹, ۱۹۹۸, Oxford, Oxford university Press, ۱۹۹۹.

۱۶۷. [http://WWW.Ciel.org/Publications/olp iii. html](http://WWW.Ciel.org/Publications/olp%20iii.html).

۱۶۸. [http://WWW.Johannesburg summit.org](http://WWW.Johannesburgsummit.org).